

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

**ƏSGƏROVA MEHRİBAN
ABDULLAYEV ƏSƏDULLA**

**SİYASİ VƏ İQTİSADI
COĞRAFİYA**

Dərs vəsaiti

Dərs vəsaiti Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin Tədris Metodiki Şurasının
25 dekabr 2017-c i il tarixli 02 sayılı qərarı
ilə dərs vəsaiti kimi tövsiyə olunmuşdur

B A K I – 2018

Elmi redaktor: prof. **V.Z.Mehdiyeva**

Redaktor: prof. **A.A.Qurbanzadə**

Rəyçilər: c.e.d. **Z.N.Eminov**

c.e.d. **M.A.Abduyev**

dos. **İ.B.Xəlilov**

dos. **R.M.Qurbanov**

Əsgərova M., Abdullayev Ə. Siyasi və iqtisadi coğrafiya. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı.- 2018. - 228 səh.

Vəsaitdə dünya ölkələrinin coğrafi mövqeyi, təbii resursları, müasir dövrün qlobal problemləri, müxtəlif regionlar üzrə istehsalın inkişaf səviyyəsi və onun yerləşdirilmə xüsusiyyətləri və s. haqqında məlumatlar verilir. O cümlədən dünya ölkələrinin siyasi-iqtisadi vəziyyəti, ölkələrarası siyasi və iqtisadi münasibətlər, regional siyasi və iqtisadi birliklər, əhali məskunlaşması, transmilli korporasiyalar, müxtəlif sənaye və verilməmişdir.

Dərs vəsaitindən iqtisadçı kadrlar, ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbələri, müəllim və şagirdlər də istifadə edə bilərlər.

© Əsgərova M., Abdullayev Ə. - 2018

© İqtisad Universiteti - 2018

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	4
I FƏSİL. DÜNYANIN SİYASİ-İQTİSADİ COĞRAFİ SƏCİYYƏSİ.....	5
1.1. Siyasi və iqtisadi coğrafiya fənninin nəzəri- metodoloji əsasları.....	5
1.2. Dünyanın siyasi-iqtisadi xəritəsinin formalaş- ması və inkişafı.....	13
1.3. Dünyanın təbii şəraiti və təbii ehtiyatlarının iqtisadi qiymətlən dirilməsi.....	23
1.4. Dünya əhalisi.....	38
1.5. Dünya təsərrüfatı. Sənaye sahələri.....	48
1.6. Dünya kənd təsərrüfatı.....	71
1.7. Dünyanın nəqliyyat kompleksi.....	79
II FƏSİL. REGIONLARIN SİYASİ-İQTİSADİ COĞRAFİ SƏCİYYƏSİ.....	86
2.1. Avropa regionu ölkələrinin siyasi-iqtisadi coğrafi səciyyəsi.....	86
2.2. MDB ölkələrinin siyasi-iqtisadi coğrafiyası...	102
2.3. Asiya regionunun siyasi-iqtisadi coğrafiyası..	111
2.4. Amerika regionu. Şimali və Cənubi Amerika ölkələrinin siyasi-iqtisadi coğrafi səciyyəsi.....	126
2.5. Cənubi Amerika ölkələrinin siyasi-iqtisadi coğrafiyası.....	139
2.6. Afrika regionunun, Avstraliya İttifaqı və Okeaniyanın siyasi-iqtisadi coğrafiyası.....	150
2.7. Avstraliya İttifaqı və Okeaniyanın siyasi-iqtisadi coğrafiyası.....	157
2.8. Türk dünyasının siyasi-iqtisadi coğrafiyası...	162
2.9. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-coğrafi səciyyəsi	178
ƏDƏBİYYAT.....	222

ÖN SÖZ

Bir çox ali məktəblərdə, o cümlədən Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində (UNEC) “Siyasi və iqtisadi coğrafiya” fənni tədris olunur. Vəsaitin tərtib olunmasında əsas məqsəd iqtisadiyyat ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrə və siyasi-iqtisadi coğrafiya ilə maraqlanan oxucuya bu elmin problemlərinə dair mənbələri öyrətməkdən ibarətdir.

Dərs vəsaitində dünya ölkələrinin, o cümlədən regionların coğrafi mövqeyi, ölkələrin təbii resursları, əhali təsnifatı, sənaye və kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri, nəqliyyat-kommunikasiya və xarici iqtisadi əlaqələrə aid dərin informasiyalar mühüm yer tutur. Müasir dövr dövlətlərinin siyasi və iqtisadi xəritəsində ölkələr arasında "güc" strateji sivilizasiyanın inkişafı dövrü başlanmışdır ki, məhz innovasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə əlaqədar regionlarda qlobal təkamülün transformasiyaları baş verməkdədir. Bu baxımdan vəsaitdə dünya ölkələrinin qlobal inkişafı və böhranlı prosesləri, siyasi, iqtisadi, coğrafi araşdırmaları ön plana çəkilmişdir.

Dərs vəsaitində həm də Amerika, Avropa, Asiya, Afrika, Avstraliya və Okeaniya coğrafi məkanlarına dair siyasi, iqtisadi-coğrafi məlumatlar verilmişdir.

Vəsaitdə dünyanın siyasi xəritəsində mövcud olan dövlətlərin siyasi, iqtisadi-coğrafi mövqeyi, istehsalın səmərəli yerləşdirilməsinin əsas məsələləri öz əksini tapmışdır. Burada Azərbaycanın siyasi və iqtisadi coğrafiyasına dair materiallara və digər informasiyalara xüsusi yer ayrılmış, verilmiş məsələlər ətraflı şərh edilmişdir.

Ümid edirik ki, bütün bunlardan tələbələr, abuturiyentlər, ümumiyyətlə geniş oxucu kütləsi maraqla istifadə edəcək, bu da onlara dünya ölkələri haqqında daha dərinlən biliklərə yiyələnməyə və məntiqi nəticələr çıxarmağa köməklik göstərəcəkdir.

Vəsaitin müəllifləri müəyyən qüsurların olacağı təqdirdə bunları nəzərə almağı arzulayır, oxucular tərəfindən deyilən təkliflərə görə əvvəlcədən öz təşəkkürlərini bildirirlər.

I FƏSİL. DÜNYANIN-SİYASİ İQTİSADI COĞRAFİ SƏCİYYƏSİ

1.1. “Siyasi və iqtisadi coğrafiya” fənninin nəzəri - metodoloji əsasları

Müasir dövrdə iqtisadi və sosial coğrafiyanın diferensiasiyası ilə birlikdə sosioloji, iqtisadi və siyasi coğrafiya istiqamətlərinə meyillər ön plana çəkilmişdir. Cəmiyyət tərəfindən siyasi coğrafiyaya, xüsusilə geosiyasətə, ərazi və etnik münacişələrin coğrafiyasına maraq daha da çoxalmışdır. Regional siyasət problemlərinin işlənilib hazırlanması, inzibati ərazi bölgələrinin elmi cəhətdən əsaslandırılması və s. istiqamətlərin inkişafı daha çox coğrafiya elminə əsaslanır.

Siyasi və iqtisadi coğrafiya fənni cəmiyyətin ərazi təşkilini və onun ayrı-ayrı ölkələrdə, regionlarda təzahür xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını öyrənir. Bu fənn dünya ölkələrinin iqtisadi inteqrasiyası, tarazlı (dayanıqlı) inkişaf anlayışlarının mahiyyəti, böhran və depressiyaya uğramış regionların inkişafının təmin edilməsi, urbanizasiya problemləri və s. kimi qlobal məsələlərə kompleks yanaşır. Siyasi və iqtisadi coğrafiya dedikdə: Qərbi-Şərqi və Şimal-Cənub iqtisadi inteqrasiyası, beynəlxalq coğrafi əmək bölgüsü və inteqrasiyanın yeni mərhələsi, tarazlı inkişafı və s. kimi məsələlər başa düşülür.

Siyasi və iqtisadi coğrafiya fənninin predmetinə cəmiyyətin ərazi təşkilinin əsaslarının öyrənilməsi və s. aiddir. Bundan başqa, cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi, iqtisadi ekoloji rayonlaşdırma, coğrafi əmək bölgüsünün növləri, cəmiyyətin ərazi təşkilinin sosial-siyasi-coğrafi problemləri də diqqət mərkəzinə çəkilir [1].

Siyasi coğrafiya iqtisadi və sosial coğrafiyanın bir qolu olub, özündə aşağıdakı fənləri birləşdirir: geosiyasət, dəniz siyasi coğrafiyası, hərbi (strateji) coğrafiya, siyasi (dövlət) ölkəşünaslığı, limnologiya (dövlət sərhədləri haqqında elm), siyasi

regionşünaslıq, coğrafi konfliktologiya, elektoral coğrafiya (siyasi seçim coğrafiyası).

Siyasi coğrafiya coğrafiya fənlərindən biri kimi coğrafi məkanda siyasi prosesləri, dünyanın və onun ayrı-ayrı sahələrinin siyasi xəritəsinin tarixi inkişafı və müasir vəziyyətini, region və ölkələrin siyasi inkişafının özünəməxsusluğunu, sosial-iqtisadi quruluşun xüsusiyyətləri ilə əlaqədar sinfi qüvvələrin yerləşməsini öyrənir [162].

M.M.Qolubçikə görə, siyasi coğrafiya “sosial coğrafiyanın bir bölməsi olub dövlətlərin sərhədlərini, inzibati bölgülərini, resurslarını və nəzəriyyəsini öyrənir.[159] Y.Q.Maşbits qeyd edir ki, siyasi coğrafiya “real mövcud ərazi-siyasi sistemi və onun elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir”. [164] A.P.Makoşevə görə isə, siyasi coğrafiya siyasi qüvvələrin ərazi yerləşməsini və ya coğrafi məkanda siyasi hadisələri tədqiq edir [165].

Siyasi və iqtisadi coğrafiya ümumi coğrafiya elminin tərkibinə daxil edilir. Bu baxımdan ümumi coğrafiya elminin nəzəri və metodoloji istiqamətindən siyasi və iqtisadi coğrafiya elmi də rasional istifadə edilir.

XXI əsr dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafının qloballaşması, transmilli iqtisadi, sosial, maliyyə və s. strukturların fəaliyyət miqyasının dayanıqlığı, strateji xarakterə çevrilməsi dövrü kimi qəbul edilir. Müasir mərhələdə istehsalın intensivləşdirilməsi, təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməsi əsasında dünya ölkələri əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Dünyanın siyasi xəritəsinin hər zaman dəyişməsi, yeni dövlətlərin yaranması fənnin öyrənilməsi aktuallığını artırır.

Fənnin predmetini - dünya dövlətlərinin siyasi-iqtisadi coğrafiyasının formalaşması və inkişaf xüsusiyyətləri, eləcə də, bu sahədə mövcud olan problemlər və onların həlli yolları təşkil edir. Fənnin məqsədi-dünya dövlətlərinin siyasi, iqtisadi və qloballaşmanın iqtisadiyyatı, beynəlxalq əlaqələri və s. haqqında məlumat verməkdir. Dünya ölkələrinin dayanıqlı inkişaf strate-

giyası, siyasi-iqtisadi coğrafi kontekstdə nəzəri-metodoloji məsələlərin təhlili fənnin metodunun əsasını təşkil edir.

Dünya ölkələrinin qloballaşma strategiyasının dayanıqlı inkişaf modelinin kompleks problemləri, bir çox dövlətlərdə baş verən iqtisadi-siyasi inkişaf prosesləri, ölkələrin regional iqtisadi-coğrafi xəritəsinin formalaşması strateji mahiyyət daşıyır [17].

Sovet coğrafiyaşünaslarının bir qismi siyasi coğrafiyanı iqtisadi coğrafiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edir, digərləri isə bu fənni iqtisadi coğrafiya ilə əlaqəli müstəqil coğrafi fənn kimi görürlər [157].

Siyasi coğrafiyanın qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ölkələrin siyasi-coğrafi mövqeyi;
2. Dünyanın siyasi xəritəsi;
3. Dövlətlərin təşkili formaları;
4. Dövlətlərin ərazisi və sərhədləri;
5. Seçkilərin coğrafiyası;
6. Dünya ölkələrinin tipologiyası;
7. Dünyanın rayonlaşdırılması (ölkələrin regional qruplaşdırılması).

Siyasi coğrafiya özünəməxsus inkişaf tarixinə malikdir. V.A.Kolosov, N.S.Mironenko (2001) “Geosiyasət və siyasi coğrafiya” kitabında dünyanın siyasi coğrafiyasının inkişafını dörd mərhələyə ayırmışlar:

1-ci mərhələ: F.Ratselin “Siyasi coğrafiya” dərsliyinin nəşrindən (1897) Birinci dünya müharibəsinin başlanğıcına qədər olan dövrü əhatə edir.

2-ci mərhələ: İki dünya müharibəsi arasında olan dövrü əhatə edir.

3-cü mərhələ: XX əsrin 50-ci illərindən 70-ci illərinə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu mərhələ SSRİ və ABŞ-ın təmsilində iki hərbi-siyasi blokun yaranması ilə xarakterizə olunur.

4-cü mərhələ: XX əsrin 70-ci illərinin ortalarından başlamışdır.

Hər bir elmin özünəməxsus tədqiqat istiqamətləri vardır. Bu nöqteyi-nəzərdən siyasi coğrafiya fənni də spesifik tədqiqat istiqamətlərinə malikdir. Fənnin tədqiqatının əsas istiqamətlərinə aiddir:

1.Dünyada qüvvələr balansı və beynəlxalq münasibətlərin coğrafiyası;

2.Təbii obyektlərin strateji istifadəsi;

3.Dövlət sərhədləri;

4.Ölkələr üzrə ərazilərin, əhalinin və ehtiyatların bölgüsü;

5.Dövlətlərin inzibati-ərazi bölgüsü, regionalizm, separatizm, yerli özünü idarəetmə;

6.Etnik və sosial münaqişələrin yayılması (coğrafi konfliktologiya) və s.

Siyasi coğrafiya haqqında danışarkən geosiyasət anlayışına diqqət yetirməmək mümkün deyil. Bir çox tədqiqatçılar geosiyasət elmini bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və dövlətin strateji potensialına böyük təsir göstərən coğrafi, tarixi, siyasi və digər amillərin məcmusu kimi görürlər. Geosiyasət anlayışını ilk dəfə elmə isveç alımı Rudolf Çellen gətirmişdir. Bu elmi o, dövləti coğrafi orqanizm və ya məkan fenomeni kimi nəzərdən keçirən doktrina kimi qəbul edirdi. Geosiyasət hər hansı bir dövləti dəyişmək deyil, onu canlı varlıq kimi nəzərdən keçirir. Geosiyasət elminə bu çür yanaşmanı ilk dəfə olaraq alman alimi Fridrix Ratsel irəli sürmüşdür.

Geosiyasət dedikdə iqtisadi və siyasi coğrafiya göstəricilərinin xarici siyasət kursuna təsiri başa düşülür. Başqa sözlə, geosiyasət hər hansı bir ölkənin coğrafi xüsusiyyətləri ilə yeritdiyi xarici siyasət arasındakı əlaqələri öyrənən elm sahəsidir. Geosiyasət coğrafi xüsusiyyətlərin hərbi strategiyasına təsirlərini öyrənən elm sahəsi olub, regional və beynəlxalq problemlərin həllində geosiyasət subyektləri arasında qarşılıqlı münasibətləri öyrənir [165].

Başqa sözlə, geosiyasət beynəlxalq münasibətlərin ərazi mənzərəsini öyrənərək dünyadakı güc balansı və beynəlxalq münasibətlərin coğrafiyasını diqqət mərkəzində saxlayır. Geosiyasət elmi həm də regional və beynəlxalq problemlərin həllində geosiyasət subyektləri arasında qarşılıqlı münasibətləri öyrənir. Geostratejiyanı isə hər hansı bir ölkənin coğrafi mövqe strategiyası kimi başa düşmək olar [165].

Siyasi coğrafiya sahəsinin tədqiqatçıları siyasi-coğrafiyanı adətən üç iyerarxiya qrupuna ayırırlar:

1. Qlobal və regional. Burada dünyanın siyasi xəritəsində baş verən dəyişikliklər, dünya ölkələrinin inkişafının siyasi və iqtisadi meyilləri, beynəlxalq münasibətlərin “qaynar” nöqtələri, həmçinin dünya miqyasında ekoloji-siyasi qarşılıqlı münasibət məsələləri araşdırılır.

2. Ayrıca ölkələr. Bu sferada aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilir:

a) dövlət və ictimai quruluşun xüsusiyyətləri, inzibati-ərazi bölgələrinin formaları, daxili və siyasi siyasət;

b) dövlətin ərazisi, onun siyasi-coğrafi mövqeyi, təbii ehtiyatlarla təminatı;

c) əhəlinin sosial-sinfi strukturunun coğrafi fərqləri, onun milli və dini tərkibi, qruplar, millətlər, dövlət və yerli hakimiyyət orqanları arasında siyasi münasibətlər;

ç) ölkənin siyasi qüvvələrinin coğrafiyası, siyasi cəhətdən gərgin və sosial partlayışlı rayonları;

d) seçki kamranyalarının, referendumların, tətillərin, nümayişlərin təşkili və keçirilməsi.

3. Sənaye arealları, rayonları, şəhərlər, məhəllələr. Bu bölmə ölkələrin spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən ayrı-ayrı əraziləri aiddir. Məsələn, Rusiya Federasiyasında Şimali Qafqaz, ABŞ-da Alyaska ştatı, Böyük Britaniyada Şotlandiya ərazisi və s.

Siyasi coğrafiyanın tədqiqat istiqamətlərindən biri də etnik və dövlətlərarası münaqişələr, separatizm hadisələridir. Separa-

tizm hadisələri bəşər tarixində həmişə mövcud olub və olacaqdır [169].

Separatizm termini latınca “separatio” sözündən götürülmüş, tərcüməsi “ayırma” deməkdir. Sənayenin müxtəlif sahələrində bərk maddələrin müxtəlif cinsli hissəciklərdən ibarət qarışıqlarını, habelə qaz və ya buxarda bərk, maye asılqanların ayırma prosesində də bu termindən istifadə olunur. Məsələn, faydalı qazıntıların zənginləşdirilməsində, təbii qazın təmizlənməsində separasiya prosesi tətbiq olunur. Qida məhsulları istehsalında da bu proses geniş tətbiq edilir.

Separatizm termini siyasi mənada - coxmillətli dövlətlərdə milli azlıqların ayrılaraq ayrı dövlət və ya milli dövlət muxtariyyəti yaratması səyləri mənasında işlədilir. Siyasi arenada daha çox işlədilən bu termin dövlətdaxili və dövlətlərarası münaqişələrdə özünü daha aydın göstərmişdir. Beynəlxalq siyasətdə də bu bir dövlətin ərazisinin digər dövlət tərəfindən işğal edilməsi və dövlət ərazisinin parçalanması anlamına gəlir [170].

Dünyanın bu və ya digər ölkəsində baş verən separatizm meyillərinin arxasında siyasi güc mərkəzləri dayanır. Məsələn, ABŞ, Qərbi Avropa, Rusiya və s.

Müasir dünyada separatizmin səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) etnik; 2) konfessional; 3) ərazi; 4) siyasi; 5) iqtisadi; 6) sosial; 7) ideoloji; həlləndirilməmiş etnik-konfessional, sosial-iqtisadi, tarixi-mədəni problemlər [165].

Muxtariyyət, siyasi müstəqillik, gələcəkdə başqa dövlətlə birləşmək üçün siyasi müstəqillik əldə etmək separatizm hadisələrinin əsas məqsədidir. Döyüş əməliyyatları, silahlı toqquşmalar, partizan müharibəsi, küçə döyüşləri, terror aktları, ictimai-siyasi aksiyalar, parlament mübarizəsi, ikitərəfli dialoq separatizmin xarakterik təzahür formaları hesab edilir.

Dünyada separatizmdən, onun dəhşətli nəticələrindən ən çox zərər çəkmiş xalqlardan biri də Azərbaycan xalqıdır. Tarix boyu xalqımız erməni separatizminin qurbanı olmuş və hal-

hazırda da bu davam edir. Danılmaz tarixi faktlar sübut edir ki, XIX əsrdən başlayaraq ermənilər Türkiyə ərazisində və Qafqazda işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirmiş, “Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan” planlarını reallaşdırmaq üçün havadarlarının hərbi və ideoloji köməyindən yararlanmışlar. Terrorizmi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran Ermənistan XX əsr ərzində Azərbaycan və türk xalqlarına qarşı soyqırım cinayətlərini həyata keçirməkdə davam etmişdir. Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım və deportasiya siyasəti də planlaşdırılmış ssenari üzrə tarix boyu mərhələlərlə davam etmişdir. 1905-1907-ci illərdə Bakıda, 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı, Şamaxı, Quba və Lənkəranda on minlərlə insan erməni qəsbkarları və onların havadarları tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, evləri talan edilmiş, yurd-yuvalarından didərgin salınmışlar.

Bütöv əhali qruplarının, milli azlıqların irqi, etnik, dini əlamətlərə görə tamamilə və ya qicmən məhv edilməsi soyqırım adlanır. Xocalı soyqırımı XX əsrdə insanlığa qarşı törədilmiş ən böyük cinayətlərdən biridir. Dünya birliyinin Xocalı faciəsinə obyektiv hüquqi qiymət verməməsi erməni separatizminin, ekstremizminin digər ölkələrdə də təkrarlanma ehtimalını yüksəldir. XX əsrin 90-cü illərindən etnik təmizləmə siyasətini davam etdirən ermənilər Azərbaycanda terrorçuluq hərəkatını da genişləndirirlər. 1992-ci il fevralın 25-də erməni hərbi birləşmələri rus ordusunun köməyi ilə Xocalıda daha bir dəhşətli soyqırım törətdərək 613 nəfəri öldürmüş, 1000 nəfərdən artıq dinc sakini şikəst etmiş, 1275 nəfəri əsir götürmüş, 8 ailəni bütövlükdə məhv etmiş, 56 nəfəri diri-diri yandırmışlar. Ermənilər bununla kəfiyyətəlməyərək Bakı şəhərində və respublikamızın ayrı-ayrı ərazilərində, qatarlarda, avtobuslarda, metroda da dəhşətli terror hadisələri həyata keçirmişlər. Erməni terrorizmi siyasi məqsədlər naminə dövlət separatizmidir. Dağlıq Qarabağda başlamış bu hərəkat Abxaziyada, Cənubi Osetiyada, Dnestryani və digər bölgələrdə yayılmışdır [171].

1989-1994-cü illər ərzində Azərbaycan ərazisində ermənilər 33 terror hadisəsi törətmişlər. Bunun nəticəsində 1096 nəfərdən artıq insan həlak olmuş, 1300 nəfərdən artıq insan bu və ya digər dərəcədə yaralanmışdır.

Erməni separatizminin fəaliyyəti təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşdırılmamışdır. 1975-1985-ci illər ərzində dünyanın 21 ölkəsinin 38 şəhərində ASALA-nın terror qruplaşmaları tərəfindən 110-dan çox terror aktı həyata keçirilmişdir. Onlardan 39-u silahlı hücum, 70-dən çoxu bomba partlayışı ilə müşayiət olunmuşdur. Bu aktlar nəticəsində 42 türk diplomatı, 4 digər dövlətlərin diplomatları öldürülmüş, 15 Türkiyə vətəndaşı və digər ölkələrin 66 vətəndaşı müxtəlif dərəcədə yaralanmışdır [172].

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəlində dünyanın bir çox regionlarında baş verən iqtisadi, sosial-siyasi proseslər çox sürətlə digər ölkələri də əhatə edir. Ona görə də, dünya ölkələrini, onların regional qruplarını öyrənmək, iqtisadi-coğrafi və siyasi-demoqrafik həyatında baş verən dəyişiklikləri izləmək vacib məsələlərdəndir. Qloballaşan dünyada hər ölkənin yerini müəyyənləşdirmək, onların qarşılıqlı münasibət formalarını izləmək, əlaqələrin möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı, müstəqillik və özünəməxsusluğu qoruyub saxlamağa çalışmaq mühüm vəzifələrdəndir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün ayrı-ayrı regionların, ölkələrin iqtisadi, sosial-siyasi və demoqrafik potensialının müəyyənləşdirilməsi, onlardan səmərəli istifadə yollarının təhlili və tədqiqi vacibdir.

Hazırda bir çox İEO-də təsərrüfatın bütün sahələri yerləşmə xüsusiyyətlərinə görə elmi-texniki tərəqqinin (ETT) nailiyyətlərindən bəhrələnir. İstehsalın inkişafı və yerləşməsində hər bir dövlətin təbii şəraitinin əsas ünsürləri olan relyef və iqlim komponentlərinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Ona görə fənnin öyrənilməsində müxtəlif dünya dövlətlərinin təbii şəraiti və ehtiyatları da şərh edilir.

Dünyanın əksər regionlarında bir neçə əsr davam edən azadlıq mübarizəsi nəticəsində bir çox müstəqil dövlətlər yaran-

mış və siyasi xəritə böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bununla yanaşı, hələ də müstəmləkələr, asılı ərazilər qalmaqda davam edir. Bütün bunlar siyasi-iqtisadi coğrafiya fənni tərəfindən öyrənilir. “Siyasi və iqtisadi coğrafiya” fənni coğrafiya, iqtisadiyyat, sosiologiya, ekologiya, tarix və s. elmlərlə sıx əlaqəlidir. Təbiət və digər ictimai elmlər sistemində fənnin yeri olmaqla, coğrafiyadan sonra ən çox iqtisadiyyat elmində böyük rola və əhəmiyyətə malikdir. Fənn dünya təsərrüfatı coğrafiyası və ölkəşünaslıqla da əlaqəli olduğundan tədqiqat obyektlərində bu predmetlərin metodundan istifadə edilir.

1.2. Dünyanın siyasi-iqtisadi xəritəsinin formalaşması və inkişafı

Dünyanın siyasi xəritəsi qlobal məzmununa malik olub, dünya dövlətləri və onlar arasında olan müxtəlif xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Uzun sürən tarixi proses boyu formalaşmış dünyanın siyasi xəritəsindəki dəyişikliklər müasir dövrdə davam edir. Bəzən meydana çıxdığı kimi də yox olan dövlətlər konkret zaman kəsiyində mövcud olmuşdur. Dövlətlərin yaranması e.ə. IV minilliyin II yarısı və ya sonlarına aid edilir. Misirdə, Mesopotamiyada, Çində, Hindistanda və Avropanın cənubunda – Yunanıstanda ən qədim dövlətlər təşəkkül tapmışdır.

Dövlətlərarası münasibətdə əməkdaşlıq və müharibə problemləri ön plana keçərək ölkələrin tarix səhnəsinə qədəm qoyması dövlətlərin “olum ya ölüm” məsələsinə çevrilir. Dövlətlərarası ticarət-iqtisadi əlaqələrinin mütəmadi davam etdiyini tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində müşahidə edirik, həm də bir koalisiyada birləşən müxtəlif dövlətlərin apardıqları müharibələrin də şahidi oluruq. Məsələn, qədim Şərqi ən cəngavər dövləti olan Assuriyanın varlığına son qoyulması e.ə. 616-612-ci illərdə Midiya və Babilin bir-birilə bağladığı ittifaq nəticəsində həyata keçmişdir [1].

Siyasi xəritənin formalaşması bir çox tədqiqatçılar tərəfindən dörd dövrə ayrılır: qədim dövr, orta əsrlər dövrü, yeni dövr, ən yeni dövr.

Quldarlıq quruluşunu əhatə edən *Qədim dövrdə* (eramızın V əsrinə qədər) ilk dövlətlər yaranmışdır. Məsələn, birinci məskunlaşma bölgələrində yaranmış dövlətlərdən Misir, Karfaqen, Yunanıstan, Roma və Babilistanı göstərmək olar. Məlimdir ki, eramızın başlanğıcında bəzi quldar dövlətlər formalaşmışdı (Roma, Çin, Hindistan imperiyaları). Aralıq dənizi hövzəsində nəhəng quldarlıq imperiyasının yaradılmasına səbəb Qədim Romanın yeritdiyi “parçala və ağalığ et” strategiyası idi. Roma Sasanilər və Hunlarla imzaladığı sazişləri və eləcə də barbarlarla mütəfiqlik müqavilələri ilə şöhrətlənmişdi. Dünya sivilizasiyalarının inkişafında Yunan və Roma imperiyalarının böyük xidməti olmuşdur. Bu qədim sivilizasiyaların dialektikası, mədəniyyəti, hərbi, tarixi abidələri və s. bu günə qədər öyrənilir.

Əsasən müharibələrlə yadda qalan qədim dövrdə baş verən hadisələrdən: eramızdan əvvəl VIII əsrdə Misirin işğalı, İran imperiyasının dövlətləri işğal etməsini (e.ə. III minillikdə), e.ə. IV əsrdə Makedoniyalı İskəndərin apardığı müharibələri, Roma işğallarını və s.-ni göstərmək olar [16].

Avropada feodal pərakəndəliyinin hökm sürdüyü *Orta əsrlər (V-XV əsrlər)* dövründə dövlətlərarası münasibətlər əsasən vassallıq üzərində qurulmuşdu.

Artıq bütün Avropada 756-cı ildən yaradılan Papa dövləti öz hakimiyyətini yaymağa başladı. Dövlətlərarası münasibətlərə özünəməxsus yeniliklər gətirən ərəb xilafəti isə Şərqdə yaranaraq genişlənməyə başladı. Məhəmməd (s.ə.s.) peyğəmbərin 630-cu ildə ərəb xilafətini yaratması onilliklər boyu onun apardığı ağır mübarizəsinin nəticəsi idi. Xarici dövlətlərlə əlaqələrin saxlanılmasına Əməvilər, Abbasilər xilafətində xüsusi fikir verilir. Ərəb xilafəti dövrlərində Bizans imperiyası Asiya və Afrikadakı geniş ərazilərini itirmiş, qüdrətli Sasani dövlətinin varlığına son qoyulmuş, Ərəbistandan Cənubi Qafqaza, Mərkəzi

Asiyadan Hindistanadək geniş ərazilər ərəb xilafəti tərkibinə daxil edilmişdi.

Bu dövrlər ərzində siyasi xəritədə yenə dəyişikliklər baş verdi. Məsələn, Frank imperiyasının süquta uğraması nəticəsində qərbdə Fransa, Almaniya və İtaliya kimi milli dövlətlər əmələ gəldi, şərqdə isə Səlcuq yürüşlərindən sonra nəhəng Osmanlı imperiyası yaranıb inkişaf etdi.

Orta əsrlərdə 200 ildən artıq davam edən Aqqoyunlu – Osmanlı və Səfəvi-Osmanlı müharibələri orta əsrlərdə bu ixtilafalara səbəbkar olan Avropanı Osmanlı hücumlarının hədəfi olmaqdan xilas etdi. XV-XVIII əsrlərdə davam edən Türk dünyası daxilindəki didişmələr bütün türk dünyasının siyasi, iqtisadi, hərbi və mənəvi qüdrətinə ağır zərbə vururdu.

Siyasi xəritədə dövlətlərarası münasibətlərdə xristian dini faktorunu XIII-XVIII əsrlərdə Roma papası dövləti və Müqəddəs Roma imperiyası saxlayırdı. F.Engels həmin dövrlər üçün deyirdi ki, antik dövrdən orta əsrlərə – uçub dağılmış şəkildə şəhərlər, bütöv şəkildə isə xristian kilsələri miras qaldı. Qeyd edək ki, dini amil dünyanın siyasi xəritəsində müasir dövrdə də mühüm rol oynayır.

Avropa və Asiya arasında “qızıl körpü”nü ələ keçirməklə Osmanlı dövləti XV əsrin ortalarından dünyanın siyasi xəritəsinin inkişafına böyük təsir göstərməyə başlayır. Avropa dövlətlərinin Türkiyə ilə əlaqədar məkrli planlar qurmağa, müttəfiqlər axtarmağa və səlib yürüşünün təşkili üçün tədbirlərə əl atmağa vadar edən səbəb, Bizans imperiyasının süqutu və Avropanın cənubunun Osmanlı dövləti tərəfindən işğalı idi. Qərb ölkələrinin Türkiyəyə qarşı yeritdiyi siyasətin nəticəsi Səfəvi-Osmanlı və Rusiya-Türkiyə müharibələri idi.

Dünyanın siyasi xəritəsində mühüm hadisələr son orta əsrlər və yeni dövrün əvvəllərində baş verir. Dünya siyasətində qlobal dəyişikliklərin təməlini qoyan hadisələrdən: Böyük Coğrafi Kəşfləri, Hindistan və Amerikaya yolun tapılmasını, müstəmləkə işğallarının başlanması, dünya ticarətinin inkişafı, koalisi-

yaların yaranması, beynəlxalq ticarət karvan yollarının dənizlərdən okeanlara keçməsinə və s.-ni göstərmək olar. Dünyanın siyasi xəritəsində artıq bu dövrlərdən Qərb ölkələri aparıcı rol oynamağa başladı [16].

Kapitalizmin yaranması və inkişafı mərhələsinə uyğun gələn *Yeni dövr* (XV-XVI əsrlərdən I Dünya Müharibəsinin qurtarılmasına qədər) beynəlxalq münasibətlərdə ən çətin dəyişikliklərlə səciyyələnir ki, bunlardan ən əsası Rusiyanın dünya siyasətinə çıxması hesab olunur. Avropaya ilk məlumatı Moskva knyazlığı haqqında Sileziya taciri Nikolay Peppel vermişdi. Daha sonra dünyada baş verən hadisələr: müstəmləkə imperiyalar sayılan Portuqaliya və İspaniya ilə əlaqədar idi ki, artıq XVI əsrdə İspaniya siyasi xəritədə əsas ölkələrdən biri olduğu halda, XVII əsrdə bu yeri Fransa tutdu. Avropada beynəlxalq ziddiyyətlərin əsas nöqtəsi Almaniyaya torpaqları idi ki, bu dövrlər üçün ən mühüm hadisə 30 illik müharibə oldu. Avropada qüvvələr tarazlığını pozduğu üçün (Fransanın qüvvətlənməsi) antifransız koalisiyası yaradılmasına səbəb oldu və bu da İspaniyanın dəniz və okeanlarda ağalığına son qoydu. Bu proseslərdən sonra liderlik İngiltərəyə keçdi. XVIII əsrin ortalarında Avropa dövlətlərarası münasibətlərin ziddiyyətli konfigurasiyası iki bir-birinə qarşı olan koalisiyanın yaradılmasına səbəb oldu.

1756-cı ildə İngiltərənin Fransaya müharibə elan etməsinə əsas səbəb isə Şimali Amerikada koloniyalar uğrunda mübarizələrin baş verməsi idi. Alman knyazlıqları İngiltərə və Rusiyanın ittifaqına daxil idi. Avstriya, Fransa, İsveç və Saksoniya isə digər koalisiyada birləşdi. İngiltərə dünyanın ən iri müstəmləkə və dəniz dövlətinə çevrilsə də, 7 illik müharibə yenə siyasi xəritədə dəyişikliklərə gətirdi. Bu dövrlər siyasi xəritə qeyri-sabitliyi ilə nəzərə çarpır. Yeni torpaqlar uğrunda dünyanın mühüm dövlətlərinin mübarizəsi hədsiz kəskinləşir. Dünyanın yenidən bölüşdürülməsini istəyən Almaniyaya siyasi xəritədə bu “sakitliyi” uzun sürdürmədi. Və son nəticədə I Dünya Müharibəsi başlanır. (1914-1918-ci illər).

İki mərhələyə bölünən *ən yeni dövr* isə: II Dünya müharibəsinin başa çatması (1945-ci il) və ondan sonrakı mərhələdə baş verən hadisələrlə səciyyələnir. Bu mərhələ Rusiyada baş verən dəyişikliklər Avropada ərazi dəyişiklikləri ilə əvəz olundu. Bu da, Polşa, Finlandiya, Estoniya, Latviya, Litvanın Rusiyadan ayrılması idi. Avropada torpaqlarının bir hissəsini və müstəmləkələrini Almaniya Versal müqaviləsinə əsasən itirdi, Macarıstan, Avstriya, Çexoslovakiya yarandı, qədim Osmanlı imperiyası dağıldı və müstəmləkələrindən məhrum oldu.

Bu dövrdə artıq Böyük Britaniya, Fransa, İspaniya və Belçika öz müstəmləkələrini genişləndirirdi. Həyata keçən Versal müqaviləsi də öz möhkəmliyini itirdi. 1939-cu ildə başlanan II Dünya müharibəsi 1945-ci ildə Almaniya və onun müttəfiqlərinin məğlubıyyəti ilə nəticələndi. [16]

Müstəmləkə sisteminin dağılması, müstəqil dövlətlərin yaradılması və s. *ən yeni dövrün* ikinci mərhələsində baş verən mühüm hadisələrdir. Müstəqillik əldə edilməsi hələ də davam edir. 1990-cı ildə Latviya, 1994-cü ildə Mikroneziya Federasiyası və Marşall adaları müstəqillik əldə edir, SSRİ-nin daxilində milli azadlıq proseslərinin baş qaldırması və nəhayət, bu qüdrətli dövlətin siyasi xəritədən silinməsinə səbəb olur. Avropanın siyasi xəritəsində bu dövrlər ərzində çox dəyişikliklər baş verir. Yuqoslaviyada beş, Çexoslovakiyanın ərazisində isə iki dövlət yaranır. İki alman dövlətinin (AFR və ADR), iki ərəb (Yəmən Ərəb Respublikası və Yəmən Xalq Demokratik Respublikası) birləşməsi ilə əlaqədar iki yeni (Almaniya Federativ Respublikası və Yəmən Respublikası) dövlətin yaranması siyasi xəritədə dəyişikliyə səbəb oldu.

Müasir siyasi xəritədə 245 –dən çox dövlət və ərazi mövcuddur. Bunlara beynəlxalq səviyyədə BMT tərəfindən tanınmış 193 müstəqil dövləti göstərmək olar. Vatikan dövləti BMT-nin üzvü seçilməyib. Siyasi xəritənin şimal yarımkürəsində dövlətlərin 79,2%-i, cənub yarımkürəsində 20,8%-i yerləşir. Bu dövlət-

lərin 80,3%-i Şərq və 19,7%-i Qərb coğrafi məkanın payına düşür [17].

İdarəetmə, inzibati-ərazi quruluşu, sahəsi, əhalisi, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi və s. əlamətlərinə görə dünya ölkələri siyasi xəritədə fərqlənir. Dövlətin daxili strukturunun hansı hissədən ibarət olduğunu, onların hüquqi vəziyyətini və onların qarşılıqlı münasibətlərinin qurulduğunu, dövlət ərazisində hər bir millətin mənsubiyyətinin hansı dövlət formasında ifadə olunduğunu dövlət quruluşu forması özündə əks etdirir.

İnzibati-ərazi quruluşuna əsasən ölkələr üç qrupa bölünür: *Unitar dövlətlər* - hakimiyyət orqanlarının mərkəzə aid olan və dövlət müstəqilliyinə malik olmayan inzibati-ərazi vahidlərinə malik olan bütöv dövlət birliyidir. Bütün dövlət üçün yerli orqanlar üzərində ali rəhbərliyi əsas tutan, vahid nümayəndəli icra və məhkəmə orqanlarının mövcudluğunu nəzərə alan Unitar quruluşdur. Unitar ölkənin daxilində eyni konstitusiya, vahid qanunvericilik sistemi, bir vətəndaşlıq və vahid pul sistemi nəzərdə tutulur. Unitar dövlətlərdə milli və qanunverici muxtariyyətə ərazisində sayına görə çox olmayan millətlərə əsasən yol verilir. Unitar dövlətlər yeni müstəqillik qazanmış ölkələrin çoxu sayılır.

Mürəkkəb dövlət qrupu olaraq, əvvəl müstəqil olan dövlət qurumlarının bir ittifaq dövlətində birləşməsi *federativ dövlətlər* adlanır. Federasiya özündə üç növ subyekti: milli dövlət birliklərini, suveren respublikaları, muxtar dövlət və ərazi qurumlarını birləşdirir. Onun ərazisi daxilində yerləşən ayrı-ayrı subyektlərin, ştatların, respublikaların və s.-dən ibarətdir. Konstitusiya qanunvericiliyinə əsasən ərazi federasiyalarında ittifaqdan birtərəfli qaydada çıxmaq nəzərdə tutur. Silahlı qüvvələrdə idarəçiliyi ərazi federsiyalarının ittifaq dövlət orqanları həyata keçirir. Silahlı qüvvələrin baş komandanı federal dövlətin başçısıdır. Daha mürəkkəb dövlət quruluşu ilə milli federasiyalar xarakterizə olunur. Dövlət suverenliyinə malik olan dövlət birləşmələri kimi milli federasiyanın bütün subyektləri təşəkkül tapır.

Federasiya dövlətləri müstəqil xarici siyasət və iqtisadi fəaliyyətlərini həyata keçirərək beynəlxalq təşkilatlarda öz nümayəndələrinə malik olur. Tərkibinə daxil olan bütün millət və xalqların mənafeələrini əks etdirən federativ dövlətlərin bəzi üzvləri keçmişdə müstəqil dövlət olmayıb (ABŞ-ın bir hissəsi, Avstraliya İttifaqının bəzi ştatları və s.) [26].

Keçmiş unitar dövlətlərin federativə çevrilməsi yolu ilə də federasiya yarana bilər (Belçika). Federativ dövlətlər dünya ölkələri sırasında azlıq təşkil edir. (Kanada, ABŞ, AFR, Avstriya, İsveçrə, RF, Pakistan, Hindistan, Nigeriya, CAR, Avstraliya və s.). Bəzilərinin formalaşması tarixi-coğrafi xüsusiyyətləri (Meksika, AFR, ABŞ) və əhalinin milli tərkibi ilə (Hindistan, Rusiya) bağlıdır.

Ümumi məqsədlərin təmini üçün yaradılmış suveren dövlətlərin müvəqqəti hüquqi ittifaqı isə *konfederasiya*dır. Bu dövlət quruluşuna üzv olan daxili və xarici işlərində öz suverenliyini saxlayır. Konfederasiyalarda ümumi qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanları mövcud deyil, bu quruluşun vahid ordusu, vahid vergi sistemi və vahid dövlət büdcəsi olmur (İsveçrə, Bosniya, Herseqovina). Bu dövlətlər müstəqilliklərini saxlayıb, lakin siyasi məsələlərdə öz təhlükəsizliyini və xarici siyasətini uzlaşdırmaqla birləşən ölkələrin birliyidir.

Dövlət idarəetməsinin müasir dövrdəki: respublika və monarxiya formaları ayrılır. Monarxiya (yunancadan tərcüməsi – təkhakimiyyətlilik) tam və ya qismən bir dövlət başçısının (imperator, kral, şah və s.) əlində ali hakimiyyətin vətəndaşların idarəsindən asılı olmayaraq cəmləşmişdir. Bu quruluş özünə-məxsus xüsusiyyətlərə malikdir: hakimiyyət varisliklə ötürülür, hakimiyyət müddətsizdir, əhalinin iradəsi nəzərə alınmır və s.

Uzun müddət yer üzündə hakim olan idarəçilik formasına malik monarxiya hazırda müəyyən qanuni çərçivəyə salınmış və bu gün onlarla ölkələrdə mövcuddur. O, üç formaya malikdir:

a) İdarəetməsi konstitusiyasız, bəzi hallarda isə parlamentiş həyata ke an *mütləq monarxiya*.  sas n Asiya regionunda mövcuddur (Küveyt, B  , Oman, Qətər). Bu regionda insanların müstəqil iradəsi ilə formalasha n qurumlar yoxdur və dövlət suverenliyinin vahid daşıyıcısı monarx hesab edilir.

b) Daha geniş yayılanı *konstitusiyalı monarxlardır*. Bu idarəetmədə monarxla birgə onun hakimiyyətini m hdudlaşıdıran digər ali dövlət orqanları da müstəqilliyinin davamçıısı olaraq çıxış edir (Böyük Britaniya, Yaponiya, İspaniya, Belçika, İsveç, Norveç və s.). Konstitusiyalı monarx dövlətlərində parlament demokratiyasıdır.

c) Siyasi hakimiyyəti din xadimləri tərəfindən idarə olunan dövlətlər isə *teokratik monarxlardır*. Bu sistem mütləq monarxiyanın tərkib hissəsi kimi ifadə olunur. Bu cür idarə forması S diyy  Ərəbistanı v  Vatikanı məxsusdur. [16]

Hakimiyyət orqanlarının xalq tərəfindən seçilməsi isə respublika idarəetmə tipinə aid d vl tl rd dir. Bu elə idarəetmə formasıdır ki, ölkədə dövlət başıısı seçilir, dəyişdirilir, nümayəndəli orqan və yaxud seçicilər adından məhdudlaşdırılan formada hakimiyyətə sahib olmaq hüququnu əldə edir və s. Respublika idarəetmə formasına dünya dövlətlərinin  /4 hissəsi aiddir. Bu idarəetmədə qanunvericilik – parlamentə, icraedicilik – nazirlər kabinetinə, ali dövlət orqanı isə – prezident  məxsusdur. Daha demokratik respublika idarəetməsi sayılır.

Respublika dövlətləri müasir dövrdə    n v  ayrılır:

a) ilk dəfə ABŞ-da tətbiq edilmiş, getdikcə artan v  sayı 100-dən çox olan Prezident respublikası (Misir, CAR, Argentina, Braziliya, 10-dən çoxu – MDB-də, Asiya və Avropada sayı azdır);

b) ali icra hakimiyyəti dövlət başıısına deyil, parlament tərəfindən təşkil edilən h k m t  məxsus olan Parlament respublikasına;

c)  z nd  prezidentli v  parlamentli idarə formasının  n-s rl rini birləşdirən Qarışıq idarəetmə formasına. Bu sistemdə

ali icra hakimiyyəti prezidentlə parlament arasında bölüşdürülür. Yarımprezident idarə forması da adlandırılır (1959-cü ildə Fransada konstitusiyası ilə yaradılan respublika və s.)

Müxtəlif meyarlara malik digər dövlət təsnifatları da mövcuddur. Məsələn, dinə münasibətdə dövlət dünyəvi və dini də ola bilər. Bir qayda olaraq, dini dövlətlər ruhani şəxslər – din xadimləri tərəfindən idarə olunur. Hakim din idarəetmə ideologiyasının əsası kimi qəbul olunur. Bu cür struktura malik islam ölkələrində, ən çox, İran İslam respublikasında və Mavritaniya İslam Respublikasında böyük əhəmiyyət daşıyır.

Müasir siyasi xəritədə dörd federal monarxiya mövcuddur: Malayziya, İspaniya, Belçika və BƏƏ aiddir.

Dünya ölkələri başqa meyarlara görə də qruplaşdırılır (əhalinin sayı, sahəsi, coğrafi mövqe, iqtisadi inkişaf səviyyəsi və s.) Məsələn, ərazisi 3 mln km²-dən çox olan ölkələr: RF, Kanada, Çin, ABŞ, Braziliya, Hindistan və s. aiddir. “Cırıtdan” dövlətlər vardır ki, adından görüldüyü kimi, siyasi xəritədə ərazilərinin kiçik olması ilə fərqlənir (Vatikan, Andorra, Lixtenşteyn, Monarko, San-Marino, Maldiv, Nauru və s.) [7]

Elə dövlətlər də vardır ki, əhalisinin sayına görə fərqlənir. Məsələn, əhalisinin sayı 100 mln nəfərdən çox olan Çin, Hindistan, ABŞ, İndoneziya, Braziliya, Pakistan, RF, Banqladeş və s. bunlara misaldır. Dünya əhalisinin 3/2-dən çoxunu, əhalisinin sayı 50 mln nəfərdən çox olan 25 ölkə dünya əhalisinin 4/5-ini özündə toplayır. Ən az əhaliyə malik olan ölkələrdən: Vatikan, Nauru, Tuvalu, Polan, Monakonu qeyd etmək olar.

Coğrafi mövqeyinə görə fərqlənən ölkələrə dəniz (okean) sahili, yarımada, ada, arxipelaq, materikdaxili, anklav ölkələr aiddir. Sayına görə dəniz (okean) sahili ölkələr üstünlük təşkil edir.

İsveç, Danimarka, Norveç, Portuqaliya, İtaliya və s. (Avropa), Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Yəmən, Oman, Hindistan, Laos, Vyetnam və s. (Asiya), Somali (Afrika) yarımada dövlətləri, Böyük Britaniya, İslandiya, Malta (Avropa), Kipr, Bəhreyn, Şri-Lanka, Bruney (Asiya), Madaqaskar, Mavriki, Seyşel

(Afrika), Yeni Zelandiya, Papua-Yeni Qvineya, Fici, Nauru (Okeaniya), Kuba, Yamayka, Haiti və s. (Amerika) ada dövlətləri, Yaponiya, İndoneziya, Maldiv, (Asiya), Solomon, Mikroneziya, Marşall (Okeaniya), Baham (Amerika) arxipelaq dövlətləri hesab olunur.

Materikdaxili dövlətlərə isə Lüksemburq, İsveçrə, Avstriya, Macarıstan, Belarus, Moldova (Avropa), Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Monqolustan, Əfqanıstan və s. (Asiya), Boliviya, Paraqvay (Amerika), Mali, Niger, Çad, Uqanda və digərləri aiddir.

Vatikan, San-Marino, Leseto kimi ölkələr anklav (bir dövlət ərazisinin digər dövlətin ərazisi ilə hər tərəfdən əhatə olunması) dövlətlər sayılır [16].

Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə dünya ölkələri müxtəlif qruplara bölünür:

1. hər nəfərə düşən ərzaq və sənaye məhsulları
2. milli gəlir
3. təhsil səviyyəsi
4. xidmət, səhiyyə və s.

Bu qruplaşmalarda əsas göstərici dövlətdə hər nəfərə görə istehsal olunan ümumi daxili məhsul hesab edilir.[16]

BMT ekspertləri tərəfindən müasir iqtisadi, siyasi və sosial xəritə dünya dövlətləri üzrə üç qrupa bölünür: a) iqtisadi cəhətdən dayanıqlı inkişafa malik olan ölkələr (İEÖ); b) inkişaf etməkdə olan ölkələr (İEOÖ) c) keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr.

Avropa İttifaqına aid olan 27 ölkə, Qərbi Avropada daha üç ölkə - İsveçrə, Norveç, İslandiya, həmçinin ABŞ, Kanada, Yaponiya, Çin, Avstraliya, Yeni Zelandiya və s. iqtisadi cəhətdən dayanıqlı inkişafa malik olan ölkələr siyahısına daxildir. İEÖ-in sırasına BMT-nin qeydiyyatında (1997-ci ildən) Cənubi Koreya, Sinqapur, Honq-Konq, İsrail və Cənubi Afrika Respublikası da əlavə edilmişdir. İqtisadi əməkdaşlığın və inkişaf təş-

kilatının üzvləri olduğu üçün Türkiyə və Meksikanın İEÖ-ə aid olunması BMT tərəfindən təklif olunur.

Müasir dünyanın qeyri-formal strukturu “Yeddilik” adlanan inkişaf etmiş ölkələr (İEÖ) qrupudur. ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya və Kanada bura daxildir. Siyasi və iqtisadi strategiyanın istiqamətləri “Yeddiliyin” sammitlərində əlaqələndirilir. 1997-ci ildə ABŞ-ın Denever şəhərində “Yeddilik” sammiti Rusiyanın bu quruma daxil olması haqqında qərar qəbul etmişdir. Dünya xəritəsinin iqtisadi strategiyasını davamlı iqtisadi inkişafın “güc strategiyası” adlanan səkkizliklər qrupu təşkil edir (ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, Çin və Kanada). Ölkələrin iqtisadi təsnifatında mütləq üstünlüyə Qərbi Avropa ölkələri (Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya və s.) malikdir. Dünyanın siyasi xəritəsində dünya ölkələrinin 73%-i Avropada, 16,2%-i Asiya və hər ikisi 5,4%-ni təşkil edən Şimali Amerika və Avstraliya coğrafi məkanlarında yerləşmişdir.[17]

1.3. Dünyanın təbii şəraiti və təbii ehtiyatlarının iqtisadi qiymətləndirilməsi

Təbii şərait dedikdə, ətraf mühit elementlərinin cəmi – dövlətin coğrafi mövqeyi, relyefi, iqlimi, onları əmələ gətirən amillər və s.-nin məcmusu başa düşülür. Müxtəlif funksiyalar yerinə yetirən təbii mühit: cəmiyyəti təbii ehtiyatlarla təmin edir, tullantı maddələri assimilyasiya edir, rekreasiya, estetik və digər xidmələrdə iştirak edir və s. [89]. Hidrosfer və biosferin bir-birinə təsir edərək, atmosferin aşağı qatı və litosferin üst hissəsi olan, onların təsirlə dəyişən sahə coğrafi təbəqə adlanır ki, o da çox zəngin və rəngarəng təbii sərvətlərlə zəngindir.

İnsanların əmək fəaliyyətinə, təbii ehtiyatların əmələ gəlməsinə təbii şərait zəmin yaradır. Amma müxtəlif amillərin səbəbi ilə təbii şərait özünü təbii ehtiyat kimi göstərə bilər. Məsə-

lən, dəniz və okean dalğalarının qabarma və çəkilməsi sonrakı mərhələlərdə enerjinin alınması mənbəyinə çevrilirlər və s. [24].

Dünyada ETT-nin inkişafı, istehsalın həcminin və əhali sayının artması, XX əsrin ortalarından başlayaraq insanları onları əhatə edən mühitə və onun təbii sərvətlərinə təsirini çoxaltmışdır. Təbii sərvətlərdən düzgün istifadə edilməsi və onun mühafizəsi indiki kimi aktual olmamış və bu qədər böyük əhəmiyyət kəsb etməmişdir.

Tanrının insanlara faydalanmaları və sağ qalmaları üçün bəxş etdiyi ən gözəl nemətlər *təbii ehtiyatlardır*. Bəşəriyyətin varlığı üçün vacib olan və təsərrüfatda istifadə olunan təbiət elementləri təbii ehtiyatlar adlanır. Təbii resurslar təbiətin ünsür və gücü olaraq cəmiyyətin dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının inkişaf səviyyəsində istehlak məhsulu və ya istehsal vasitəsi kimi istifadə olunur.

Cəmiyyətin tələbatının ödənilməsinə xidmət edən təbii elementlər və ya təbii resurslar, həm də istehsal prosesinə cəlb olunaraq, xammal və enerji bazasını da təşkil edir. Təbii nemətlərin mənimsənilməsinə sərf olunan vəsait və onların müxtəlif növlərinə olan tələbat eyni olmayıb, müxtəlif səciyyəyə daşıyır. Məsələn, insanlar oksigensiz beş dəqiqə yaşaya bilmirlər, amma urandan istifadə etmədən min illər belə həyat sürmüşlər.

Hər bir milli və dünya iqtisadiyyatının inkişafı təbii ehtiyatlardan – istehsal amillərindən asılıdır. Dünya təsərrüfatında istifadə edilən təbii ehtiyatlara enerji, torpaq, su, meşə, bioloji, iqlim və s. resursları aiddir. Bütün istehsal proseslərində bu təbii nemətlərdən istifadə edilməsi böyük rola malikdir. ETT və bəşəriyyətin inkişafı ilə əlaqədar müasir dövrdə təbii ehtiyatlara tələbat durmadan artır və onlardan istifadə getdikcə yüksəlir. Hal-hazırda bir çox ölkələrdə təbii resurslar azalaraq tükənmək təhlükəsilə qarşılaşmış və tükənib bitən təbii ehtiyatlar da vardır.

Dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən ən çox İEO-də, Qərbi Avropa, Şimali Amerika və digərlərində bir sıra təbii resurslar, flora və fauna növləri ETT-nin qurbanı olmuşdur. Hə-

min prosesi araşdıran alimlərdən E.K.Fyodorov qeyd edirdi ki, bu ölkələrdəki cəmiyyət özünün sürətli inkişafı və texnikası ilə ətraf mühiti məhvə aparır. Bu səbəbdən də bütün regionlarda təbii nemətlərin ekspertizası keçirilməli və onlar ekoloji –iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməlidir.

Xüsusiyyətlərinin rəngarəngliyinə görə təbii ehtiyatlar istifadə olunan və potensial resurslara ayrılır. İstifadə olunan və həm də hələlik istifadə olunmayan (ehtiyatda saxlanılan) və ehtiyatları dəqiqləşdirilməyən elementlər potensial resurslardır. Təbii ehtiyatlardan bir çoxu (mineral, su, torpaq, meşə) çoxməqsədli istifadə xüsusiyyətlidir (məsələn, meşələr həm nəmləndirici, torpaq qoruyucu, mikroorqanizmlərin, bitki-heyvanat aləminin yaşadığı məkan kimi, həm də müxtəlif cür meyvələrin, göbələklərin yığılmasında, idman-turizm, istirahət üçün, ən əsas oduncaq tədarükü və digər məqsədlərdə istifadə olunur). İnsan fəaliyyəti, qidası və sağlamlığı üçün zəruri olan təbii resursların məcmusu isə aqroiqlim və rekreasiya resurslarıdır. [90]

Qənaətlə təbii ehtiyatlardan istifadə etmək və təkrar xammala əsaslanmaq hazırkı dövrün aktual şərtlərindəndir. Tükənib bərpa olunan ehtiyatları artırmaq və bərpa etmək mümkündür (süni meşələrin salınması və s.) Ölkədaxili zənginlik, iqtisadi inkişaf dövlətin təbii nemətlərinin bol olması ilə deyil, həm də əhalinin əmək vərdişi, zəhmətkeşliyi, elmi və s. ilə də ayırd edilir (Yaponiya, Çin və s.).

Təbii ehtiyatların təsərrüfata yararlılıq cəhətdən qiymətləndirilməsi onlardan səmərəli istifadə edilməsi üçündür. Bu məqsədlə bir sıra məsələlər nəzərə alınır:

a) təbii ehtiyatların ərazidə cəmlənməsi; b) resursların keyfiyyəti, tərkibi; c) məhsul vahidinə çəkilən xərclər; ç) ərazinin məskunlaşması və mənimsənilməsi və s.

Təbii resurs potensialının istifadəsi və istehsalı dünya ölkələrinin dayanıqlı inkişafında kompleks istehsal sahələrinin ərazi təşkilinin əsası kimi çıxış edir. Hər bir milli iqtisadiyyatın inkişafı təbii ehtiyatlardan – istehsal amillərindən asılıdır.

Dünyanın təbii ehtiyatları müxtəlif çeşidlidir.

Cəmiyyətin iqtisadi inkişafının əsası sayılan *mineral resursların* (faydalı qazıntılar) istehsalı və istehlakı bütün dünya dövlətlərini əhatə edir. Yerin dərin qatlarında yerləşən faydalı qazıntılar sənaye və məhsuldar qüvvələrin inkişafında xüsusi mövqeyə malikdir. Filiz və qeyri-filiz növlərinə bölünən mineral ehtiyatların istehlakı hər il 5-6 % artır. Metal mənşəli xammal filizlərə, yanacaq, kimyəvi və tikinti xammalları isə qeyri-filizlərə aiddir.

Mineral yanacağın həcmnin 12,5 trln t təşkil etdiyini bildirən geoloji proqnozlara görə, bu ehtiyatlar hələ min ilə qədər kifayət edə bilər. Mineral resurslar kömür, neft, qaz, yanar sist və torfdan ibarətdir. Kömürün çəkisi yanacaq enerjiddə daha artıqdır [91].

Yer Kürəsində ən çox yayılan və özünəməxsus xarakterə malik olan ehtiyatlardan biri də *kömür ehtiyatlarıdır*. Geoloji təhlillərə əsasən, dünya ölkələrinin əksəriyyətində yer almaqla, kömür hövzələri ümumi materik ərazisinin 15%-ni əhatə edir. Potensial geoloji ehtiyatları 15 trln t-a yaxın hesablanan dünyanın kömür resurslarının kəşfiyyatı 84-dən çox dövlətlərdə aparılmışdır. [17]

“Dünya Energetika Şurası”nın verdiyi məlumata görə kömür ehtiyatının əsasını (60%) daş kömür və qonur (30%) kömürləri təşkil edir. [17] Kömür ehtiyatı ilə bol olan ölkələr RF-sı, ABŞ, Çin Xalq Respublikasıdır. Bu ölkələrdə ümumi ehtiyatın 80%-i yerləşir. Latın Amerikasının ölkələri, Hindistan və s. kimi İEOÖ-də də kömür ehtiyatının çox hissəsi cəmləşib. [16] Hazırda dünyada ildə 4,5 mlrd t kömür çıxarılır (2014-cü il).

Şimal yarımkürəsində (90%) daha sıx areallar əmələ gətirən bu ehtiyatın yüksək keyfiyyət balanslı antrasit kömür yataqları (RF, Peçora yataqları və s.) sənaye cəhətdən çox səmərəlidir [16].

Neft və qaz ehtiyatları strateji resurs kimi dünya iqtisadiyyatında əsas xammallardan sayılır. Neft-qaz ehtiyatlarının poten-

sial areallarının ümumi miqyasda sərhədləri Yer Kürəsinin 16%-nə bərabərdir (təxm. 70 mln km²) Dünya energetika kompleksinin strateji komponentlərindən olan neft və qaz ehtiyatları bir çox dövlətlərin energetika siyasətində və siyasi konsepsiyasında mühüm mövqeyə malikdir.

Dünya miqyasında kəşfi məlum olan *neft ehtiyatı* 270-350 mlrd t qiymətləndirilir. Dünya neft və qaz çıxarılmasının 41%-i qədəri (OPEK) neft ixrac edən ölkələrin payına düşür. Kəşf olunmuş neft ehtiyatları 136 mlrd t-a bərabərdir. XIX əsrdən neftdən istifadə olunaraq intensiv davam edilmiş və hazırkı döv-rədək yerin təkindən 120 mlrd t-dan çox neft hasil edilmişdir. Dünya neft hasilatı 3,34 mlrd t təşkil etmiş (XXI ısrın əvvəl-lərində) və neft ölkələrində hər gün 10,3 mln t neft çıxarılır.

Səudiyyə Ərəbistanı ərazisindəki “Qətər” neft yatağı dün-yanın ən iri yatağı hesab olunur. Alimlərin verdiyi proqnoza əsa-sən bu nəhəng yataqda hasilat 100 ilədək davam edə bilər. Meksikanın Kantarre hövzəsi də bu cür həcmli yataqlara malikdir. Yaxın və Orta Şərq ölkələri kimi ən zəngin neft ehti-yatlarına malik dövlətlərdə dünya neft yataqlarının 63%-i yer-ləşmişdir (95,6 mlrd t) 63-ə yaxın nəhəng neft yataqları bu re-gionda cəmləşmişdir. Neft ehtiyatının, hasilatının və ixracatının çoxluğu ilə birinciliyə malik olan Səudiyyə Ərəbistanı da bu regionda yerləşir (35,5 mlrd t) [17].

Dünya neft ehtiyatının 12%-nə və daş kömürün 20%-inə malik Rusiya Federasiyasında ölkə büdcəsinin 40%-i neft-qaz sənayesindən daxilolmalar hesabına formalaşmışdır. Bu ölkədə hər il təxminən 360 mln t neft hasil edilir.

Müasir dövrdə dünyanın 80 ölkəsində 2,8–3,2 mlrd t neft istehsal olunur (ümumi ehtiyatın 2%-i həcmində). Dünyanın neftlə zəngin ən vacib və məhsuldar geosiyasi və geoiqtisadi potensial ərazisi Fars körfəzi ölkələri sayılır. [17]

Təbii qazın mənbələrdə ehtiyatı 400 trln m³, kəşf edilmiş ehtiyatı isə 145 trln – m³ göstərilir. Hər il təxminən 2-2,5 trln m³ qaz çıxarılaraq orta hesabla da 2,6 trln m³ qaz istehsal olunur.

Qaz ehtiyatına görə fərqlənən dövlətlərdən Rusiya, İran, Qətər, BƏƏ, Əlcəzair, ABŞ, Norveç, Niderland və s. ölkələri qeyd etmək olar. ABŞ, AFR, Yaponiya, Fransa və s. kimi Avropa ölkələrində hə il istehsal olunmuş qazın 60-70%-i istehlak olunur. Deməli, təbii qaz ehtiyatları hələ 70–80 ildən də çox kifayət edə bilər.

Enerji istehlakı son 25 ildə 40% artmışdır. Yanacaq-enerji ehtiyatlarının həcminə görə dünyanın əsas regionlarından sayılan Xəzər dənizi hövzəsi ölkələrində (Rusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan, İran, Türkmənistan) ABŞ ekspertlərinin hesablamalarına əsasən bu ölkələrin (İrandan başqa) birgə yanacaq və energetika üzrə resurs ehtiyatları 51–57 mlrd t-r. Bu hövzədə təkcə neft resurslarının miqdarı (ABŞ ekspertlərinin rəyinə əsasən) 35–37 mlrd t-a yaxındır.

BMT ekspertlərinin statistik göstəricilərinə əsasən qeyri-yanacaq mineral-xammal ehtiyatlarının təxminən 37%-i və neftin 6%-i isə “yeddilik” ölkələrinin payına düşür. İE sənaye ölkələrində mineral resursların emalı kompleksinin 80%-i yerləşir. Fars körfəzi dövlətlərinin payına dünya neft ehtiyatlarının 60%-dən çoxu düşür. Qeyri-yanacaq mineral resurs xammalının 35%-ni istehsal edən sənaye ölkələrində bu xammalın istehlakı isə 64%-ə bərabərdir [17].

Özlərinin yanacaq energetik balansında yeni enerji mənbələrini cəlb edən dünya ölkələrində son dövrlər külək, günəş, dalğa, qabarma, çəkilmə, çayların hidroloji enerjisi kimi mənbələr də xüsusi yer tutur. Potensial imkanları sonsuz olan bu kimi bərpa olunan təbii mənbələr ekoloji cəhətdən çox təmizdir. Təsərrüfat dövryyəsinə qatılan bu enerji mənbələri üzvü yanacağın istifadəsini azaldaraq bu mənbəyə qənaət edir. Enerjiyə olan tələbatın artaraq necə ödəniləcəyi dünya ictimaiyyətini çoxdan düşündürür. Bəşəriyyət tez-gec bu problemlə, yəni bərpa olunmayan mənbələrlə – neft, qaz və kömürün tükənməsi problemi ilə üzləşəcəkdir. Vaxt getdikcə yerin dərin qatlarının istismarı və

yanacağıın yandırılması Yer kürəsini tanımaz hala salır, onun ekologiyanı dəyişdirir.

Ətraf mühitin mühafizəsi üçün təkcə vacib olmayıb, dövlətlərin, regionların təsərrüfat sistemlərinin neftdən və onun qiymətindən asılılığını yumşaldan enerji növlərindən biri də **alternativ enerjidir**. Alternativ enerjiden istifadə strukturunda regionun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif mənbələr üstünlük təşkil edir. ABŞ-ın bəzi ştatlarında, İslandiya, Danimarka və digər ölkələrdə alternativ enerji istehsalında geotermal mənbələrə üstünlük verilir. Elə ölkələr də vardır ki, kiçik gücə malik hidroenergetik qurğulardan istifadə edir (Norveç). Külək elektrostansiyalarından düzənlik ərazidə, günəş batareyalarından isə cənub zonalarında istifadə olunur. Biokütlənin yanma texnologiyasından meşə ehtiyatları zəngin olan ölkələr geniş istifadə edir.

Alternativ (qeyri-ənənəvi) bərpaolunan mənbələrə: günəş enerjisi, külək enerjisi, hidroelektrik enerji, dalğa enerji, geotermal enerjisi, qabarma-çəkilmə, nüvə parçalanmasından yaranan enerji biokütlə enerjisi və s. aiddir. Bu potensialın yüksək olduğu və yanacaq resurslarının çatışmadığı ərazilərdə alternativ enerjinin istifadəsi perspektivlidir. [90]

Ekoloji baxımdan ən təmiz su enerjisidir. Son illər dünya ölkələri su enerjisindən daha çox istifadə edərək istehsal olunan elektrik enerjisinin miqdarını 1-ə 3 artırmışdır. Bu sırada ən çox ABŞ, Kanada və Norveç seçilir. 1990-cı ildən bu ehtiyatdan alınan elektrik enerjisi istehsalı yüksək tempə artmağa doğru gedir. Latın Amerikas, Afrika və Asiya kimi dövlətlər böyük su ehtiyatlarına malik olduqlarından həm alternativ enerji mənbələrindən istifadə edir, həm də bu mənbədən istifadə etmək bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Dünya təcrübəsində günəş enerjisinin elektrik enerjisinə çevrilməsi geniş yayılaraq, əsasən İEO-də energetikanın əsas istiqamətlərindən sayılır. Avropada bir çox dövlətlər, 1997-ci ildən Kioto protokoluna rəğmən ABŞ-da alternativ enerji mən-

bələrindən istifadə etmək məqsədilə stansiyaların tikintisinə başlanılmışdır. 70-dən çox ölkədə (Fransa, ABŞ, Türkiyə, İsrail və s.) olan GÜES-lərlə əlaqədar bu dövlətlər, öz istehsal güclərinin artırılması üçün əhəmiyyətli layihələr həyata keçirilməyə başlamışdır. Hal-hazırda ABŞ, AFR, Yaponiya, Çin və s.ölkələrdə günəş stansiyalarının əsas işçi elementlərinin istehsalı üçün yüksək səmərəliliyə malik texnologiyalar istehsal edilir. [91]

Məlumdur ki, günəş stansiyalarının effektivliyi ölkələrin təbii şəraiti və coğrafi mövqeyindən asılıdır. Son illər yanacaq energetika ehtiyatlarının tədricən tükənməsi səbəbi ilə yer təkinin istiliyindən sənayedə, kənd təsərrüfatında, məişət-kommunal sahələrində və tibbdə geniş istifadə olunur. Geotermal enerji mənbələrindən istifadənin üstünlüyü onun təbii qüvvənin irihəcmli maliyyə vəsaitləri tələb etməməsidir.

Kaliforniya, İspaniya, Kamçatka və s. ölkələr zəngin geotermal enerji mənbələrinə malikdir. Həmçinin, respublikamızın bir çox əraziləri və Xəzəryanı – Quba ətrafı termal sularla məşhurdur.

Metallurgiya ərazi-istehsal kompleksinin dayanıqlı inkişafını təmin edən xammal resursları *metal filizləridir*. Strateji və iqtisadi cəhətdən effektiv sayılan kəşf edilmiş dəmir filizi resursları 270 mlrd t həcmindədir. Yer Kürəsində dəmir filizinin potensial ehtiyatının 600 mlrd t olması ehtimal olunur. [17]

Dəmir filizi yataqlarına malik olan bir çox ölkələr vardır (İsveç və s.). Boksitlər əlvan metal istehsalında istifadə edilən xammallar içərisində əsas yeri tutur. Verilən proqnoza görə, boksit ehtiyatı 50 mlrd t-dur (kəşf olunmuşu 21 mlrd t) Avstraliya, Qvineya, Braziliya, Venesuela və Yamaykada ən böyük boksit yataqları yerləşir. İldə təxminən 900 mln t boksit çıxarılır. Ən çox Hindistan, Zimbabve, Zambiya, Konqo, ABŞ, Rusiya və Kanadada çıxarılan mis filizi ehtiyatları isə 860 mln t, 452 mln t isə kəşf olunmuş ehtiyatlardır.

İnkişaf etmiş sənaye dövlətlərində faydalı qazıntılardan ən çox iqtisadi effektiv mineral ehtiyatları: Avstraliyada uran, də-

mir, manqan, mis, boksit, qurğuşun, sink, qızıl, almaz, CAR-da manqan, xromit, platin, qızıl, almaz, uran, Kanadada uran, qurğuşun, sink, kobalt, qızıl, kalium duzları, ABŞ-da mis, molibden, fosfat xammalı və s. kimi resurslar vardır. Fosfat xammal ehtiyatlarının dünya üzrə 85%-i, qalayın 7%-i, kobaltın 87%-i, mis, qurğuşun, nikel və digər filiz yataqları bu dövlətlərin: İsveç, Böyük Britaniya, Niderland, Belçika, İspaniya, İtaliya, AFR, Çexiyanın potensial resurslarının əsas hissəsidir. [90] [91]

Yer Kürəsinin *torpaq ehtiyatları* sahəsinə və keyfiyyətinə görə məhdud olub, strukturu sabit deyil. İnsanın təsərrüfat fəaliyyəti ilə dəyişən torpaqların çox hissəsi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından ötrü yararsızlaşmış, ya da az yararlıdır. Otlaq və meşələrin sayəsində şumluq torpaq sahələri XX əsrdə 2 dəfə artaraq yaşayış məskənlərinin salınması, yolların, kommunikasiya xətlərinin çəkilməsi nəticəsində münbitliyin itirilməsinə gətirib çıxarmış və böyük həcmdə torpaq sahələrinin kənd təsərrüfatı istehsalından kənarlaşdırılmasına səbəb olmuşdur. Hal-hazırda dünyanın bir çox ərazisində adambaşına düşən torpaq sahəsinin kəskin azalması nəzərə çarpır.

Torpaqların mühafizəsində bu resurslardan səmərəli istifadə vacib şərtidir. Şimali və Cənubi Amerika, Afrika, RF və başqa Asiya ölkələri torpaq fondunun böyüklüyünə görə fərqlənən dövlətlərdir.

Eroziyalaşma, suvarılan torpaqların təkrar şorlaşması, su anbarlarının tikilməsi ilə torpaqların su altında qalması, bataqlaşma, faydalı qazıntıların istismarı, yaşayış məskənlərinin, sənaye müəssisələrinin tikilməsi, torpağın müxtəlif zərərli maddələrlə çirklənməsi məhsuldar torpaqların və onların münbitliyinin itirilməsinə səbəb olmuşdur [92].

Hələ bundan sonra da ərzaq məhsullarının alındığı əsas mənbə olaraq qalacaq torpaq ehtiyatından orta hesabla bir nəfər sakin üçün ərzaq istehsal etməkdən ötrü 0,3-0,5 ha; ev, yol və s. məqsədlərdə isə 0,07-0,09 ha torpaq sahəsi lazımdır. Planetin hazırda mövcud olan torpaq sahəsi 13392,0 mln ha-dır ki, bunun

da 4810 mln ha-ı, yəni üçdə bir hissəsi kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin payına düşür. Kənd təsərrüfatında işlədilən torpaq fondunun 11,2%-i (1507 mln ha) becərilən torpaqlar, yəni əkin, bağ, plantasiyalar, digər hissələr isə (24%) çəmən və otlaqlardan ibarətdir. Meşə torpaqlarının böyük sahəsi MDB, Avropa, Şimali Amerikada yerləşib, Cənubi Amerikada isə ərazinin yarısını təşkil edir. Dünya və regionlar üzrə bütün yaşayış məntəqələri, sənaye müəssisələri və nəqliyyat xəttlərinin altında qalan torpaqlar isə 1-2% arasında tərəddüd edir [16].

Antarktida, Qrenlandiya, ABŞ-da Alyaska, Rusiya və Kanadanın şimalı, Böyük Səhra, Avstraliyanın daxili səhraları, Amazon ovalığı və s. əkin üçün yararlı ərazilərdir. Səhrələşmə probleminin yaranmasına, torpaq itkisinə arid regionlarda torpaqların həddindən çox istismarıdır. Avstraliya, Kanada, Argentina, RF, ABŞ, Braziliya, CAR və s. adambaşına daha çox əkin sahəsi düşən ölkələr, Yaponiya, Misir, Böyük Britaniya, AFR, Çin, Hindistan, Norveç və digərləri isə adambaşına daha az əkin sahəsi düşən dövlətlərdir.

Əkinə yararlı torpaqların azalması məhz dünya əhalisinin sayının artması nəticəsində müşahidə olunmuşdur. Səmərəsiz istifadə ilə bağlı torpaqların əkin dövriyyəsindən çıxarılması, əhalinin artımı və s. kimi problemlər torpaqlardan səmərəli istifadə və mühafizə məsələlərini daha da kəskinləşdirmişdir.

Becərilən torpaqların genişləndirilməsinin planet üzrə potensial imkanlarının 2,7-3,0 mlrd ha olması fikrini dünyanın bir çox torpaqşünasları bildirərək qeyd edirlər ki, yeni torpaq sahələrinin əkin məqsədilə istifadəyə verilməsi külli miqdarda vəsait tələb edir, bu isə onların istifadəsində müxtəlif ekoloji riskin yaranmasına səbəb ola bilər [92] [93].

Torpaq ehtiyatlarının kənd təsərrüfatı dövriyyəsindən çıxmasının əsas səbəblərindən biri də *səhrələşmə* prosesidir. Torpağın və bitki örtüyünün deqradasiyası, onların bioloji və məhsuldarlığının azalması və ya tamamilə itirilməsi səhrələşmə ilə nəticələnir. Səhrələşmə prosesinin yayılmasını ekoloji vəziyyətlə

əlaqələndirən BMT ekspertləri qeyd edirdilər ki, yarımquraq ərazilərin məhsuldarlığı bu proseslə əlaqədar səhra səviyyəsinə kimi enir. Bütün bunların nəticəsi olaraq təbii landşaftlar aridləşərək kənd təsərrüfatı üçün yararlılığı azalır və o, səhraya çevrilir.

Müasir dövrdə səhralaşmanın arealı çox sürətlə genişlənir. Antarktidadan başqa səhralaşma prosesi bütün regionlarda (dünyanın 110 ölkəsində) mövcuddur. Planetin 6,7%-ində isə antropogen səhralar yerləşərək təqribən Avstraliyanın ¼-dən artıq sahəni tutur. Təxminən 78 mln əhali yaşayan güclü səhralaşmış regionlarda məskunlaşan insanlar səhralaşmanın acısını çəkir.

Meşə sahələrinin azalması nəticəsində kontinental su dövriyyəsinin intensivliyinin aşağı düşməsi səhralaşmanın yaranmasının əsas səbəbi hesab edilir. Səhralaşma prosesində mal-qaranın systemsiz otarılmasının da təsiri böyükdür. Maldarlıqda otlaq kimi istifadə edilən quraqlıq ərazilər əkinçilik üçün az yararlıdır.

Belə sahələrin bitki örtüyü tədricən pisləşir və məhsuldarlığı azalır.

Regionlar üzrə Avropada deqradasiyaya uğrayan suvarılan torpaqlar 16%, Şimali Amerikada 28%, Avstraliyada 13%-dir. Rusiyada isə deqradasiyaya uğrayan suvarılan torpaqların sahəsi bütün ölkələrdən çox olub, 35%-dir. [92] [93]

Su ehtiyatları: su Yer Kürəsində həyatın yaranması və biosferin formalaşmasında əsas rol oynayan ən vacib və əvəz edilməz resurslardandır. Litosfer, hidrosferdə və atmosferdə, Yer Kürəsinin bütün qatlarında su ehtiyatları vardır. Dünyanın su ehtiyatları 1386 mln km³ olub, onun 95,5%-i duzlu, 2,5% -i isə şirin su ehtiyatıdır.

24 mln km³-ə yaxın şirin su ehtiyatları Antarktida, Arktika və müxtəlif dağlıq ölkələrin buzlaqlarındadır. Şirin suyun 70%-i qütblərdə donmuş vəziyyətdə, 30%-i yeraltındadır. Bir çox İEO bu təbii resursdan artıq istifadə edir. Dünyada 60 mindən çox su anbarı, qurunun 11%-dən çoxunu tutan buzlaqlar mövcuddur.

BMT-nin hesablamalarına görə, dünya əhalisi hər il 4 min km^3 -dən çox şirin su işlədir. Planetin hər sakininə bir günə 1710 l içməli su düşür, lakin hər bir insana öz tələbatını ödəmək üçün gün ərzində 2,5 l su lazımdır. BMT-nin su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi üzrə ümumdünya proqramı su ehtiyatlarının real vəziyyətini əks etdirən məruzə hazırlayır. Ümumdünya ekoloji forumların birində qeyd olunmuşdur ki, çox ölkələr su resurslarından maksimal dərəcədə istifadə edir, bu da sudan səmərəsiz istifadəyə və onun bəzi regionlarda tükənməsinə gətirib çıxarır.

Dünyada baş verən iqlim dəyişiklikləri bu vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir. Çaylarda toplanan içməli su qeyri-bərabər paylanaraq əhali məskunlaşan bölgələrdə bu ehtiyatlar 40% təşkil edir. Tədqiqatçı alimlərin məlumatına əsasən, Yer Kürəsində 700 mln-dan çox insan su qıtlığından əziyyət çəkir.

Beynəlxalq təşkilatların hesablamalarına görə, 2025-ci ildən sonra şirin su çatışmazlığı dünyanın bir çox dövlətlərinin siyasi və sosial-iqtisadi global probleminə çevriləcəkdir.

Son 60 ildə məişətdə su sərfi 36, sənayedə 44, kənd təsərrüfatında 33 dəfə artaraq dünyanın hər 6 sakinindən birinin içməli su çatışmazlığına gətirib çıxarır. Dünyada il ərzində 100 mlrd dollardan da çox suyun tənzimlənməsi və daşınmasına xərclər çəkilməşsə də, bu problemi bütünlüklə həll etmək mümkün olmamışdır. Verilən məlumatlara əsasən, xəstəliklərin 89%-i təmizlənməmiş sulardan qaynaqlanır. ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin bu problem əsasında hazırladığı proqnozlara görə, 2020-ci ilədək İEO-nin bir-birilə müharibə etmək ehtimalı məhz içməli su üstündə ola bilər. Milyonlarla əhaliyə malik bir çox dünya şəhərlərində (Meksiko, Paris, Tokio, Nyu-York, Qahirə, Dehli, Pekin və s.) “su qıtlığı” problemi mühüm amilə çevrilmişdir.

Stokholmda “Dünya su həftəsi Forumu”nda təqdim edilən, BMT-nin hazırladığı “İqlim dəyişiklikləri və su” mövzusunda hesabatlara görə 2050-ci ildə dünya üzrə 2 mlrd-dan çox insan sudan məhrum ola bilər, 30-35 il sonra milyardlarla insan

istifadə etdikləri su qaynaqlarını itirəcək. Hesabata görə, su qaynaqları sürətlə tükəndiyindən dünya əhalisinin 20%-ni təşkil edən 30 ölkə su çətinliyi ilə qarşılaşacaq və 2025-ci ildə bu kimi ölkələrin sayı 50-yə çatacaq.

1950-ci illərə nisbətən dünya su ehtiyatı 15 ilə 30 nisbətində azalmışdır. Su istehlakı Şimali Avropa ölkələrində digər Avropa ölkələri ilə müqaisədə 2 dəfə artıqdır. Amma inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu göstərici çox aşağıdır. Əldə olunan məlumatlara əsasən, İEÖ-də anadan olan uşaqlara, İEOÖ-də doğulan uşaqlardan daha çox su sərf edir. [93]

Meşə resursları: dünyanın meşə örtüyü 40,1 mln km² sahəni (yer səthinin təxminən 31%-i) tutaraq, ən böyük meşə sahələri (şimal qurşağı) RF, Kanada, ABŞ-a məxsusdur. Cənub meşə qurşağının çox hissəsini tutan tropik meşələr 76-dan çox ölkə ərazisindədir (Afrika, Latın Amerikasını və Asiya ölkələri). Son 200 ildə meşə sahəsi 2 dəfə azalmışdır. [16]

Torpağın, suyun, ağac, kol, ot bitkilərinin, heyvanat aləminin mikroorqanizmlərinin vəhdəti hesab edilən və bioloji cəhətdən öz inkişafında bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən meşə ehtiyatları planetimizin ən qiymətli milli təbii sərvətidir. Biosfer ehtiyatları arasında meşələr böyük əhəmiyyətə malikdir.

Meşə ehtiyatları ilə ölkələr fərqli təmin olunubdur. Adambaşına dünyada 0,6 ha meşə sahəsi düşür. Sahəsinə, ərazisinin meşəliyinə və oduncaq ehtiyatına əsasən meşə ehtiyatları qiymətləndirilir. Latın Amerikasını ölkələri meşələrin sahəsinə (1260 mln ha) və ağac ehtiyatlarına görə (110 mlrd m²) dünyada birincidir. Rusiya 890 mln ha (20%) sahəsi ilə dünyanın meşə ehtiyatlarına malik olan dövlətlərdəndir. Dünyanın oduncaq ehtiyatının 26%-i buradadır. Hazırda bu dövlətin meşə sahələrində ağacların çoxu kəsilmişdir. Hər il dünya üzrə təxminən 4,3 mln ha meşə sahəsi xəritədən silinir. [18]

Dünya meşələri şimal və cənub kimi iki böyük qurşağa yerləşir. Dünyanın meşə sahəsinin yarısı (təxminən 2 mlrd ha) şimal qurşağında yerləşir. 67% iynəyarpaqlı, 33% isə enliyar-

paqlı ağac növlərindən ibarət olan bu qurşağın meşələrinə növ tərkibinin azlığı, oduncağının gec bərpa olunması xarakterikdir. RF, Finlyandiya, İsveç, Belarus, Kanada, qismən isə ABŞ-da bu qurşağın meşələrinin çox hissəsi yerləşir. Rütubətli, ekvatorial və tropik qurşaqları əhatə edən cənub meşə qurşağında enli-yarpaq ağac növləri üstünlük təşkil edir. Braziliya, Peru, Venesuela, Kolumbiya, Konqo, İndoneziya, Tailand və digər ölkələrdə cənub qurşağı meşələri yerləşir.

BMT hesabatına əsasən, son iki əsrdə meşələrin 40%-i, ötən 50 ildə isə 470 mln ha meşə ərazisi məhv olmuşdur. ABŞ-da ümumi meşə ərazisindən hal-hazırda 1/3 hissəsi qalmış, hər il meşə və otlaqlardan 3 mlrd t torpaq yuyulur. BMT-nin son məlumatına əsasən planetimizin ağac növlərindən 11%-i yoxolma təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Ümumdünya Vəhşi Təbiət Fondunun məlumatına əsasən, Avstraliyada meşələrin qırılması ilə əlaqədar 9 mindən çox koala məhv olmuşdur. Təqribi hesablamalara əsasən, dünya üzrə icazəsiz ağac kəsimləri səbəbi ilə hesablanan illik itkinin dəyəri 12 mlrd dollardan çoxdur. 2011-ci il BMT Baş Assambleyası tərəfindən Beynəlxalq Meşələr ili elan edilmişdir. [94]

Dünya okeanının resursları. Ümumi hidrosferin 94%-ni Dünya okeanı təşkil edir. Bir çox funksiyaları yerinə yetirən Dünya okeanı tərkibində zülallarla zəngin qida maddələrinin və eləcə də kimya, energetika və mineral ehtiyatların mənbəyi hesab edilir. Onun sularından həddən çox xörək duzu, natrium-sulfat, maqnezium xlorid, kalium-xlorid, brom və s. elementlər alınır. Okeanlardan alınan mineral xammalların 90%-dən çoxu neft və qazdan alınır. Okeanların dibi müxtəlif faydalı qazıntılarla: mis, dəmir, qızıl, nikel və s.-lə zəngindir. Okean dalğalarının gücündən, qabarma və çəkilmə nəticəsində yaranan səviyyə dəyişkənliyindən enerji alınma imkanları olduqca böyükdür. Qabarmaların enerji gücü Dünya Okeanında 1 mlrd kilovata çatır.

Dünya balıq ovunun 1/3-ni, dünya yükdaşmasının 20%-ni və dəniz kələmi tədarükünün xeyli hissəsini verən Dünya Okeanının (Sakit okean) rolu böyükdür.

Əhalinin qida ilə təmin olunmasında okeanların bioloji resursları mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yaponiya, ABŞ, Hindistan, Filippin, Fransa və digər ölkələrdə süni vətəgələr (marikultur) yaradılmışdır. Okeanların 15-20%-ni tutan şelf zonaları dünya okeanının ən bioloji məhsuldar sahələridir. Bering, Oxot, Yapon dənizləri və s. məhsuldarlığına görə fərqlənir. Avstraliya, ABŞ, Braziliya, Hindistan və s. ölkələrin dəniz və okeanlarının dibindən qızıl, platin, almaz, qalay, İngiltərə, Kanada, Yaponiyadakı dəniz və okeanlardan isə dəmir, daş kömür əldə olunur [105].

İqlim və kosmik resurslar: İnsanın təsərrüfat fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi çirkləndirilən və yaxud saflaşdırılan iqlim resursları tükənməyən təbii ehtiyatlara aiddir. Bu qrupa oksigen, perspektivli enerji mənbəyi olan hidrogen, günəş və külək enerjisi ehtiyatları daxildir. İstilik, rütubət və işıq, kənd təsərrüfatında istifadəyə görə aqroiqlim ehtiyatları adlanır ki, bunlar iqlim ehtiyatlarının xüsusi növünü əmələ gətirir.

Enerjiyə olan tələbatdan 1000 dəfələrlə, mineral-yanacaq enerjisindən isə on dəfə günəş enerjisi çoxdur. Tropik ölkələrin inkişafına günəş energetikası geniş imkanlar açır. ABŞ, Yaponiya, Fransa, İtaliya, Hindistan, Braziliya, Avstraliya kimi ölkələrdə helioenergetika (günəş energetikası) sahəsində uğurlu işlər aparılır. İlk Günəş ES-ı ABŞ və Fransada işə salınmışdır.

Çin, Hindistan və Misirdə külək enerjisindən hələ 2000 il əvvəl istifadə edilmişdir. Müasir dövrdə bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən Fransa, İtaliya, Danimarka, ABŞ, İngiltərə və s. sənaye əhəmiyyətli külək qurğuları fəaliyyət göstərir. Daimi küləkli ərazilər külək mühərriklərinin istifadəsi üçün əlverişli vasitədir.

Yeraltı isti sular geotermal enerji üçün əsas mənbə olaraq İslandiya, RF (Kamçatka), ABŞ, İtaliya, Meksika, Yeni Zelan-

diyanın qeyzərləri, Qafqaz və Krımın suları bu ehtiyatlara misal ola bilər. Geotermal resurslardan ən çox İspaniyada geniş miqyasda istifadə edilir. Geotermal ES-ı (GeoES) Kamçatka, İspaniya, Yeni Zelandiya, Yaponiyada fəaliyyət göstərir.[106]

Rekreasiya resursları – insanlara xidmət edərək fiziki və əqli yorğunluğu aradan qaldırmaq, onların sağlamlığını və işgörmə qabiliyyətini bərpa etmək üçün istifadə olunan ehtiyatlardır. Bol günəş şüası, günəşli günlərin çoxluğu, qumlu sahil, müalicəvi termal sular, gözəl landşaft, xizəksürmə üçün qar örtüyünə malik əlverişli relyef və s. kimi ərazilər bura aiddir.

Qərbi Avropa ölkələrində rekreasiyanın ərazi təşkili dörd səviyyədə həyata keçirilir: ümumavropa (İspaniya), milli, regional, lokal. “Avropa Kaliforniyası” adlandırılan İspaniya dünyanın ən iri turizm regionu hesab edilir və avropalıların ən yaxın istirahət bölgəsinə çevrilmişdir. Latın Amerikasına ölkələrində isə (Karib hövzəsi) “çimərlik” turizm təsərrüfatı geniş yayılmışdır [24].

1.4. Dünya əhalisi

BMT-nin məlumatına əsasən, əhalinin planetdə təsnifat coğrafiyası belədir:

Şərqi Asiya (1,5 mlrd nəfər); Cənubi Asiya (1,4 mlrd nəfər); Cənub-Şərqi Asiya (0,5 mlrd nəfər); Qərbi Avropa; ABŞ-in şimal-şərqi.

Okean sahilindən 200-500 km məsafə dünya quru sahələrinin təxminən 20%-ni təşkil etdiyindən, bu ərazilərdə dünya əhalisinin 40-45%-i yerləşir. Şərq yarımkürəsində dünya əhalisinin 4/5 hissəsindən çoxu, şimal yarımkürəsində isə 9/10 hissəsi cəmlənmişdir. Mülayim, subtropik və subekvatorial iqlim qurşaqları daxilində, okean səviyyəsindən 500 m-ə qədər hündürlükdə yerləşən ovalıq və düzənliklərdə (Nil, Dəclə, Yansız, Xuanxe, Qanq çaylarının sahilləri) əhalinin əsas hissəsi yaşayır [95].

Əhali tərəfindən çox az məskunlaşan ərazilər daimi donuşluq zonaları, qütb və yüksək dağlıq sahələr, səhralar, isti və rütübətli ekvatorial meşələrdir. Boliviya, Əfqanıstan, Nepal, Butan, İsveçrə kimi ölkələrin əhalisi, əsasən dağlarda məskunlaşıb. Kanada-Arktika arxipelaqı, Böyük Səhra, Şimal-Şərqi Sibir, Turan ovalığı dünyanın çox az məskunlaşmış əraziləri olaraq burada eskimos, yakut, Avstraliya aborigenləri kimi xalqlar yaşayır.

Daha geniş əraziyə malik Kanada, Avstraliya, Braziliya, Türkmənistan kimi dövlətlərdə ərazinin əhali tərəfindən mənim-sənilməsi üçün böyük potensial vardır. Əhalinin yerləşməsinə təsir edən əsas amillər: təbii şərait (relyef, iqlim, təbii ehtiyatlar və s.), tarixi inkişaf (qədim dövrlər məskunlaşması) xüsusiyyətləri, demoqrafik vəziyyət (təbii artım səviyyəsi), sosial-iqtisadi şərait (sənayenin inkişafı və s.) və s.-dir.

Əhalinin artımı və yerləşməsi Yer Kürəsində tarixi dövrlər üzrə dinamik xarakter daşmışdır. İlk əhali artımı elmi araşdırmalara görə 1500 ilə (yeni eranın əvvəlindən 1500 ilədək) baş vermiş, sonralar 100 ilə (1800-1900-ci illər) və XX əsrdə əhali artımı qısa müddətdə rekord həddə çatmışdır. [17]

Dünya əhalisinin (dünya əhalisi 01 yanvar 2016 -cı il tarixinə 7,3 mlrd nəfər olmuşdur) demoqrafiyasının coğrafiyası tarixi dövrlərdə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. XX əsr dünya tarixində əhali artımı daha yüksək olmuşdur. BMT-nin məlumatına əsasən, 1820-ci ildə Yer Kürəsində 1,0 mlrd, 1927-ci ildə (təxminən 100 ildən sonra) 2,0 mlrd, 1960-cı ildə (33 il sonra) 3,0 mlrd əhali yaşamışdır. Dünya ölkələrində 1985-ci ildə orta hesabla illik artım 1,73% olduğu halda, 60-cı illərdə əhalinin illik orta artımı daha yüksək olmuşdur (2,1%) - 1950-1985-ci illər arasındakı 35 illik müddətdə dünya əhalisi 2,5 mlrd-dan 4,8 mlrd-dək artmış, bu müddət ərzində Yer Kürəsinin əhali sıxlığı hər km² sahədə 17 nəfərdən 30 nəfərə çatmışdır. (son məlumatlara görə, əhalinin orta sıxlığı 1 km²-də 45 nəfərdir) [17].

Əhali sıxlığı əhalinin yerləşməsinin əsas göstəricisidir. Əhali sayını ərazinin sahəsinə bölməklə təyin etmək olar. Əhali sıxlığı müxtəlif regionlar və ölkələr üzrə fərqlidir. Məsələn, İndoneziyanın Yava adasında əhalinin orta sıxlığı 1 km²-də 2000 nəfər olduğu halda, digər adalarında 3 nəfər təşkil edir. Banqladeş (1 km²-də 900 nəfərdən çox), Yaponiya, Niderland, Danimarka, AFR və s. ən çox əhaliyə malik ölkələrdəndir. Şimali Afrika, Şimali və Mərkəzi Asiya, Avstraliya, Kanada və s. daha seyrək əhalisi olan regionlardandır.

Dünya ölkələrində əhali təbii və miqrasiya yolu ilə artır. Demograflar təbii artıma görə dünya ölkələrini tipoloji cəhətdən 4 qrupa ayırırlar:

1) İEO-in təbii artımı (müasir tip). Bu tipdə əhalinin sosial, tibbi, elmi səviyyələrinin yüksək olması nəzərə çarpır. Müasir mərhələdə İEO-də təbii artım aşağı səviyyədədir. Bu ölkələr üçün “Demoqrafik böhran” xarakterikdir. [28]

2) Təbii artımın ikinci tipi (ənənəvi tip). Bu ölkələrdə yüksək doğum, orta ölüm, yüksək təbii artım müşahidə olunur. Bu tip İEO-ə aid edilir. Dünya əhalisinin sayı, əsasən bu tip ölkələrin hesabına artır. Bu tip ölkələrə “Demoqrafik partlayış” xasdır.

3) Bu tipə aid olan ölkələrdə isə təbii artımı azaltmağa müvafiq siyasət yeridilir. Məsələn, ÇXR-da 2-ci uşağa əlavə vergi tətbiq olunurdu, son bir ildə bu siyasət artıq yeridilmir. Səudiyyə Ərəbistanında, Hollandiyada ailədə doğulan ikinci uşağa görə həvəsləndirici təqaüd verilir [17].

4) Bu mərhələdə doğum da, ölüm də, demək olar ki, eynidir [16].

Əhalinin təbii artımında əsas sıçrayış XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir. 2%-dən çox – (hər 1000 nəfərə 20 nəfərdən artıq). Sonralar bu göstərici 2-15% və ya hər 1000 nəfərə görə 15-20 nəfər arasında olmuşdur. Təbii artımı yüksək olan ölkələrə Hindistan, Çin, İndoneziya, Meksika, Braziliya, Banqladeş, Nigeriya və Pakistanı misal göstərmək olar. BMT-nin son

proqnozlarına görə dünya əhalisinin sayı 2025-ci ildə 8,5 (Çində 1,5 mlrd, Hindistanda 1,5 mlrd), 2040-cı ildə isə 9-10 mlrd nəfərə çatacaqdır.

“Demoqrafik partlayış” əhalinin sayının kəskin artmasıdır. Əhalinin təbii artımı isə doğum və ölüm arasındakı fərkdir. Əhali artımı “demoqrafik siyasət”lə tənzimlənir. “Demoqrafik inqilab” əhalinin təbii artımının ənənəvi tipindən müasir tipinə keçididir. “Demoqrafik böhran” isə əhalinin zəif artımı və ya azalması deməkdir. Cənubi – Qərbi Asiyanın ərəb ölkələrində (Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, Qatar, BƏƏ, Bəhreyn və s.) təbii artımın yüksək olmasına baxmayaraq, burada bu prosesin yüksəldilməsi siyasəti davam etdirilir (təbii artımın süni yolla dayandırılması müsəlman aləmində günah sayılır).

Əhali artımı dünya dövlətlərində ərzaq məhsullarına olan tələbatı daha da artırmış, əhalinin müəyyən arealarda məskunlaşması sürətlənmiş və ekoloji böhrana gətirib çıxarmışdır. Dünya üzrə əhalinin 70-75%-i kalori çatışmazlığı ilə üzləşib, 45%-indən çoxu isə aşağı səviyyədə qidalanır. Buna görə də, dünyanın elm mərkəzləri biosferin məhsuldarlığını artırmaq və əhalini qida məhsulları ilə təmin etmək məqsədilə kompleks layihələr hazırlayır.

Dünya ölkələrində baş verən siyasi, sosial-iqtisadi dəyişikliklərin yaranması və inkişafı nəticəsində meydana gələn prosesə əhali miqrasiyası deyilir. Bu proses dinamikdir və qlobal xarakter daşıyır. Dünya ölkələrinin (Avropa, Şimali Amerika) şəhər əhalisinin 60-65%-ə qədəri XX əsrin əvvəlindən başlayaraq əhali miqrasiyasının hesabına artmışdır. Əhali miqrasiyası yaş-cins tərkibinin dəyişməsinə, eləcə də milli etniklərin tərkibində baş verən hərəkət mexanizminin yeniləşməsinə də öz təsirini göstərir. Müasir dövrdə beynəlxalq miqrantların sayı 216 mln nəfər və ya dünya əhalisinin 3,3%-ni təşkil edir. Bu göstəricinin artımı belə gedərsə, 2050-ci ildə miqrantların sayı 405 mln nəfərə çata bilər [17].

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə miqrasiyanın yüksək olmasına səbəb əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti, işsizlik, müharibələr, təbii fəlakətlər və s.-dir. İnkişaf etmiş isə regional fərqlər aradan qalxdığından (maddi rifahla əlaqədar) daxili miqrasiya, demək olar ki, dayanmışdır. Son illər Yaxın Şərq və Afrika ölkələrində siyasi vəziyyətlə (müharibələr, hərbi toqquşma və s.) əlaqədar xarici miqrantların Qərb ölkələrinə axını çoxalmaqda davam edir.

Müxtəlif dövrlərdə xarici miqrasiya müxtəlif istiqamətlərdə və xarakterdə olmuşdur. Böyük Coğrafi Kəşflər dövründən başlayaraq qitələrarası miqrasiya üstünlük təşkil edir. Mühacirət tarixindən asılı olaraq bir çox ölkə əhalisinin milli tərkibi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. “Köçürmə ölkələr”-ə (əhalisi və iqtisadi inkişafı miqrantlar sayəsində formalaşan ölkələr) ABŞ, Kanada, Latin Amerikası ölkələri, CAR, Avstraliya, Yeni Zelandiya, İsrail və s. aiddir.

Milli tərkibi: uzun sürən tarixi proses nəticəsində dünya əhalisinin etnik(mill) tərkibi formalaşmışdır. Əhali etnik birliklərdən, yəni tayfa, xalq, millət və s.-dən ibarət olub, Yer Kürəsində 4 minə yaxın xalq vardır. Bunların çoxu azsaylıdır. Sayı 100 min nəfərdən çox olan xalqlar (çin, hind, ərəb, türk, amerikan, rus, yapon, meksikalı və s.) dünya əhalisinin 65%-ni təşkil edir.

Dövlətin siyasi sərhədləri daxilində bir millət formalaşmışdırsa, birmillətli (əhalisinin 90%-dən çoxu bir millətdir) dövlət, Yaponiya, Polşa, Ərəb ölkələri kimi ölkələrdə siyasi sərhədlər daxilində iki və daha çox millət formalaşarsa, ikimillətli və ya çox, çoxmillətli, etnik cəhətdən mürəkkəb tərkibə malik olarsa, məsələn, RF, Hindistan, Kanada, İran, Belika və s. kimi dövlətlər yaranır. Hindistanda bir neçə yüz, Nigeriyada 200, İndoneziyada 150-dən çox etnik birliklər var.

Dil əlamətinə görə xalqlar (lingvistik): əhali qrupları dil qruplarına əsasən bir sıra təsnifata ayrılır. Hind-Avropa dil ailəsinə mənsub dünya əhalisinin təxminən 2,5 mlrd əhalisidir.

11 dil qrupundan ibarət bu dil ailəsinə: roman qrupu – fransız, ispan, portuqal, rumin, moldavan, Latin Amerikas xalqları; german qrupu -ingilis, alman, amerikan, İsveç, Norveç, şotland, holland və s.), slavyan qrupu (rus, Belarus, ukraynalı, çex, polyak, slovak, serb, bolqar, xorvat və s. daxildir) və İran və ya fars qrupu (fars, tacik, kürd, osetin, əfqan) aiddir. [96]

Çin-Tibet ailəsinə mənsub olub, çin dilində danışan dünya əhalisinin ¼- dir. Altay dil ailəsinə türk dil qrupu daxildir ki, bu qrupa türk, özbək, azərbaycanlı, türkmən, qırğız, qazax, uygur, yakut və s. kimi xalqlar daxildir. Çin, ingilis, ispan, portuqal, fransız, rus və alman dilləri dünyanın ən geniş yayılmış dillərdir. Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiyada ingilis dilində, portuqal dilində Portuqaliya və Braziliyada, ispan dilində isə Latin Amerikas və İspaniyada danışirlar. Dünyanın daha çox dil ailəsinin yayıldığı qitələr Asiya və Afrikadır.

Dünya dinləri: dünyəvi və milli dinlər vardır ki, bir neçə xalqın sitayiş etdiyi din dünyəvi din hesab edilir. Bu tərkibə islam, xristianlıq, buddizm dinləri aiddir. Ancaq bir xalqın sitayiş etdiyi din isə milli dinlər sayılır. Məsələn, induizm Hindistanda, konfisyənlik Çində, sintoizm Yaponiyada, iduaizm İsraildə, Monqolustanda isə lamaizm dinləri geniş yayılmışdır.

Üç başlıca din mövcuddur. Bunların içərisində xristian dininə etiqad edənlər, əsasən Avropa, Amerika və Avstraliyada məskunlaşan xristianlardır ki, onların sayı 1 milyardı keçmişdir.

İslam dini dünyanın ikinci ən böyük dinidir. Bir milyard insanın sitayiş etdiyi bu dinin sakinləri, yəni müsəlmanlar, əsasən Cənub-Qərbi Asiya və Şimali Afrikada məskunlaşmışlar. İslam dini 29 ölkənin konstitusiyasında dövlət dini elan edilərək, (İran, Pakistan, Mavritaniya və s.) 55-dən çox ölkədə müsəlmanlar üstünlük təşkil edirlər. İslam dininin mərkəzi Səudiyyə Ərəbistanının Məkkə və Mədinə şəhərləridir.

Mərkəzi, Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyada yayılmış buddizm dini dünyanın üçüncü böyük dinidir. 350 mln-dan artıq adam bu dinə sitayiş edir. [96]

Cins tərkibi. Əhalinin cins tərkibində yeni doğulan uşaqlar arasında oğlanların sayı çoxdur ki, hər yeni doğulan 110 qıza 115-118 oğlan düşür. Dünyaya gələn körpələrin sayında oğlanlar qızlara nisbətən çox olsalar da, 15 yaşa qədər hər iki cinsin sayı bərabərləşir. Sonrakı yaş həddində orta ömür müddətinin kişilərə nisbətən çox olması nəticəsində qadınlar üstünlük təşkil edir. Hindistan, Çin, Ərəb ölkələri və digər Asiya dövlətlərində qadınların xüsusi çəkisi azdır. Buna əsas səbəb vaxtından əvvəl nikah, çoxuşaqlılıq, ağır həyat tərz, qadının cəmiyyətdən asılı olması və s.-dir [95].

Regionlar üzrə fərq böyüklüyünə baxmayaraq dünya əhalisinin orta ömür müddətinin artması müşahidə olunur. Buna görə də, İEO və İEOÖ arasında böyük fərqlər yaranır. Əhəmiyyətli fərqlər qadın və kişilərin orta ömür müddəti arasında mövcuddur. Bir çox amillər buna təsir göstərir. Məsələn, işsizlik, sosial şərait, müharibələr, ailə yükü və s. Nepaldan başqa bütün ölkələrdə qadınlar kişilərdən çox yaşayır.

XIX əsrdən başlayaraq **urbanizasiya** sürətlə inkişaf etməyə və strateji mahiyyət daşımağa başlamışdır. Şəhərlər və burada məskunlaşan əhalinin çoxalması, şəhərlər şəbəkəsinin və sisteminin yaranması, həmçinin müasir dünyada şəhərlərin inkişafı urbanizasiya adlanır. Urbanizasiya sosial-iqtisadi və dayanıqlı inkişafın ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. [85]

Urbanizasiya ümumdünya prosesi olaraq 3 əsas xüsusiyyətə malikdir: şəhər əhalisinin artım sürətinin yuxarı olması (zəif inkişaf edən ölkələrdə hiss olunur), istehsal sahələrinin və əhalinin böyük şəhərlərdə cəmləşməsi, şəhərlərin inkişaf edərək bir şəhər ətrafında kiçik şəhərləri özündə birləşdirib şəhər aqlomerasiyasını yaratması.

İri şəhər aqromerasiyalarına Tokio, Mexiko (23-24 mln nəfər), San-Paula, Nyu-York, Kəlkuttə, Mumbay, Sanxay, Cakarta, Buenos-Ayros, Rio-de-Janeyro, Seul, Dehli, Qahirə və s. misal ola bilər.

Yüksək, orta və zəif urbanizasiyalaşmış dünya ölkələri urbanizasiya səviyyəsinə görə qruplaşır. Meqalopolislərin yaranması urbanizasiyanın ən yüksək səviyyəsi olub, mənası “böyük şəhər” deməkdir (iri şəhər aqlamerasiyalarının bir-birinə yaxın bir regionunda cəmləşməsi) Ən çox ABŞ və Yaponiya ölkələrinə meqalopolislər xasdır. ABŞ-da “Boşvaş”, “Sansan” (San-Fransisko, San-Dieqo), “Çipts” (Çikaqo, Pittsburq, Detroyt), Yaponiyada Tokaydo (Tokio, Osako, Kavasaki və s.), Avropada “Reynbou” və “Qara İngiltərə” meqalopolisləri misal ola bilər.

40 mln-a qədər əhalisi olan 7 ştatı və Kolumbiya federal mahalını əhatə edən “Boşvaş” meqalopolisi Boston, Nyu-York, Filadelfiya, Vaşinqton kimi iri şəhər aqlomerasiyalarını özündə birləşdirmişdir. Son dövrlər meqalopolislərdə əhalinin inkişaf tempi azalır. BMT ekspertlərinin məlumatlarına əsasən 1995-ci ildə ABŞ meqalopolis ərazilərində 30%-dən çox əhali yaşayırdısa, bu göstərici son illər 27% olmuşdur. Yaponiyanın Tokio-Osako-Naqoya meqalopolis zonası ölkə ərazisinin 6%-ni tutmasına baxmayaraq, əhalinin 41%-i burada məskunlaşmışdır. [17]

İnkişaf etmiş ölkələrdə şəhər əhalisinin çox hissəsinin şəhər ətrafına köçməsinə səbəb iri şəhərlərdə ekoloji vəziyyətin pisləşməsidir. Bu prosesə “suburbanizasiya” deyilir. Urbanizasiyanın nəzarətsiz şəkildə sürətli inkişafı İEOÖ-ə xasdır. Buna səbəb bu dövlətlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin əhali artımından geridə olmasıdır. Məhz bunun nəticəsi olaraq kənd yerlərindən minlərlə işsiz əhali iri şəhərlərə, ən çox şəhərətrafındakı əlverişsiz ərazilərə yerləşir və burada məskunlaşırlar. Bu prosesə “yalançı urbanizasiya” deyilir. Qeyd edək ki, ətraf mühitin dəyişməsində urbanizasiya prosesi öndə gedir.

İstehsal və qeyri-istehsal sahələrində çalışan, iqtisadi cəhətdən fəal əhali **əmək ehtiyatlarıdır**. İEOÖ-lərdə fəal əhalinin (yəni işləyənlərin) xüsusi çəkisi (İEOÖ-lərə nisbətən) aşağıdır. İş yerlərinin azlığı, qadınların istehsala çətin cəlb olunması və əməkqabiliyyətli gənclərin çox olması bunun əsas səbəblərindəndir. Yüksək təbii artımın hesabına əmək ehtiyatları həddən

artıq çox olsa da, İEOÖ -də fəal əhali azlıq təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə xidmət sahələrində fəal əhalinin 55-60%-dən çoxu çalışır. Sənayedə çalışanlar ikinci yeri, kənd təsərrüfatında işləyənlər üçüncü yeri tutur. İEOÖ-lərdə əksinə, birinci yerdə kənd təsərrüfatında, ikinci yerdə xidmət sahələrində, üçüncü yerdə isə sənayedə çalışanlar durur.

Yaş və cins tərkibi ilə əməkqabiliyyətli əhali müəyyən edilir. Müxtəlif ölkələrdə əməkqabiliyyətli əhalinin yaş həddi fərqlidir. Əhalinin əməkqabiliyyətli hissəsini müəyyən edən əsas meyar onun yaş tərkibidir.

Fəal əhali inkişaf etmiş ölkələrdə bütün əmək ehtiyatlarının 70%-ni təşkil edir. Buna əsas səbəb, bu ölkələrdə müəssisələrin, iş yerlərinin çox olmasıdır. İqtisadi cəhətdən fəal əhali İEOÖ-də 47-57% təşkil edir. Bu göstəricinin xeyli azalmasının əsas səbəbi bu ölkələrdəki iqtisadi gerilikdir. Əhalinin çox hissəsi bu dövlətlərdə kənd təsərrüfatında çalışır, ikinci yerdə isə xidmət sahəsində çalışanlar durur. Sənaye və tikintidə çalışanlar sonrakı yerləri tutur. Sənayedə, kənd təsərrüfatında və digər maddi istehsal sahələrində çalışanların payı İEO-də çox azdır. Elm, maarif, mədəniyyət, incəsənət, xüsusilə, xidmət sahəsində çalışanlar bu ölkələrdə çoxluq təşkil edir.

Əməkqabiliyyətli yaşında olan əhali əmək ehtiyatlarının əsas hissəsini təşkil edir. Fizioloji və ictimai-iqtisadi amillərlə müəyyən edilən əhalinin minimum (16 yaş) və maksimum (təqaüd yaşı) əməkqabiliyyətli yaş həddləri 16-65 yaşında kişilər, 16-60 (59) yaşında qadınlara aid edilir. 16 yaşlı yeniyetmələr də əmək ehtiyatlarına daxil edilir [97].

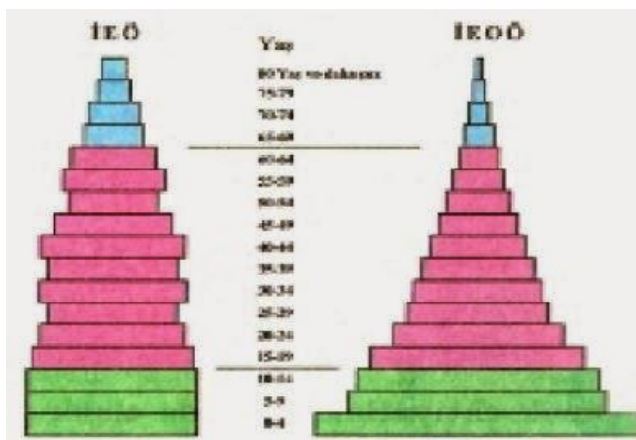
İrq tərkibi: elmi əsaslarla ilk dəfə olaraq irqlərin təsnifatı XVII əsrdə Fransua Berne tərəfindən hazırlanmışdır. Müasir dövrdə antropoloqlar üç irq kompleksinin üzərində dayanırlar: əsasən Avropa, Şimali Afrika, Yaxın və Orta Şərq, Hindistanda yayılmış avropoid irqinə aid olan əhali ; Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya, Amerika coğrafi məkanlarında məskunlaşmış monqoloid irqinə mənsub əhali; arealı geniş olub, əsasən Afrikada yaşayan

əhali. [17] Müasir dövrdə tədqiqatçılar 4-cü irqi - avstraloid irqini də ayırırlar (Avstraliya və Okeaniyanın yerli əhalisi aid edilir).

Üç aralıq irqləri də vardır ki, planetin üç əsas irqinin qaynayıb-qarışması nəticəsində formalaşmışdır: avropoid+monqoloid = metis; avropoid+neqroid = mulat; monqoloid+neqroid = sambo.

“Dемоqrafik qocalma” konsepsiyası demoqrafik inkişafda ən vacib məsələlərdən biri sayılır. Dünya əhalisi ilə məşğul olan bütün elm mərkəzlərində bu konsepsiya tədqiqat sahəsi kimi təhlil edilir. Əhalinin yaş tərkibində yaşlı insanların xüsusi çəkisinin başqa yaş qruplarından olan insanlara nisbətən dinamik artımı “demoqrafik qocalma” kimi götürülür.

BMT tədqiqatçılarının araşdırmalarına əsasən, dünya əhalisinin tərkibində 50 və bundan yuxarı yaşlı insanların xüsusi çəkisi 4% olduqda, bu gənc 4-7% təşkil etdikdə qocalıq ərəfəsində, 7% və yuxarı faiz təşkil etdikdə isə əhali qocalmış sayılır. 65 yaş və bundan yuxarı olanlarının xüsusi çəkisi İEO-lərin əhali tərkibində 15%-dən çoxdur. Bu, İtaliya, İsveç, Belçika, Yunanıstanda 17%, Fransa, Yaponiya, İspaniyada 16%, Finlyandiya, İsveçrə, Avtriyada 15%-dir. Dünya əhalisinin orta ömür müddəti 66 yaş qəbul edilmişdir (amma bu göstərici ölkələr üzrə dəyişilə də bilir). Yaş strukturu müxtəlif təkrar artım tiplərinə aid ölkələrdə fərqlidir. Uşaqlarla qocalar arasında fərq birinci tip təkrar artıma malik ölkələrdə azalır. İkinci tip təkrar artıma aid ölkələrdə isə uşaqlarla qocalar arasında fərq böyükdür. Yuxarıda deyilənləri yaş-cins piramidasına görə müqaisə etsək, görərik ki, İEO-də piramidanın aşağı hissəsi enli deyil, yuxarı hissəsi isə az ensizləşir. İEO-lər də isə əksinə, piramidanın aşağısı enli, yuxarısı isə ensizdir [97].

1.5. Dünya təsərrüfatı. Sənaye sahələri

Siyasi-iqtisadi coğrafiya elminin tədrisində müasir dövr dünya təsərrüfatının mühüm əhəmiyyəti vardır. Dünya təsərrüfatına beynəlxalq məhsuldar qüvvələrin formalaşması və bir çox amillər daxildir. Dünya təsərrüfatı ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatından asılıdır və ona görə də milli təsərrüfatlar dərinlən öyrənilərək sürətlə inkişaf etdirilməli və təsnifləşdirilməlidir [12]

Müasir şəraitdə bir çox dünya dövlətlərinin iqtisadi inkişafı, əsasən üç proses əsasında təməl tapmışdır. Bunlar: elmtutumlu, resurstutumlu və kapital tutumlu sənaye kompleksləri üzərində qurulmuşdur. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi modelləri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Bu modellərin həyata müvəffəqiyyətlə tətbiqi nəticəsində İnkişaf Etmiş Ölkələr dayanıqlı inkişafa nail ola bilmişdir.

Müasir dövrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və buna müvafiq olaraq cəmiyyətin iqtisadi sosial həyat səviyyəsinin artırılması hər bir ölkənin iqtisadi inkişafının təminatıdır. Bu məsələlərin yüksək səviyyədə həyata keçməsi istehsalın optimal inkişafından və düzgün yerləşdirilməsindən asılıdır. İnsanların təbii resurslara olan münasibətini ifadə edən istehsal

prosesləri iqtisadiyyatın mühüm tərəfi olub cəmiyyətin əsil sərvətini əks etdirir. Bu baxımdan hər cür istehsalın son məqsədi cəmiyyətin tələbatını ödəməkdir. İstehsalın səmərəli təşkilini həyata keçirmək üçün istehsalın inkişaf xüsusiyyətlərini ax-tarmaq, onları dərk etmək, onlara yiyələnmək, istehsalın təşkili əsaslarının təbii inkişaf mənbələrini öyrənmək və istehsalın təşkilinin həyata keçirildiyini göstərən vasitə və yolları müəy-yənləşdirmək lazımdır. [51]

Bir çox ölkələrdə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək və onu böhranlardan qurtarmaq üçün yeni ideyalar və konsepsiyalar meydana gəlmişdir. İstehsalın səmərəli yerləşdirilməsi ideyası da həmin konsepsiyalardan biridir. Əsas diqqət təbii elementlərin, cəmiyyətin və təsərrüfat sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsinə, integrasiyasına, bütün bu proseslərin geniş miqyasda təzahür xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə yönəldilir. Dayanıqlı inkişafın yeni modelinə keçid, qlobal iqtisadiyyatın effektiv nizamlanması mexanizminin – resurstutumlu, kapitaltutumlu ərazi-istehsal komplekslərinin formalaşmasını tələb edir.

Hal-hazırda İEÖ-in iqtisadiyyatının inkişafında sərbəst (liberal) model əsas yer tutur və bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya və işçi qüvvəsindən istifadə edilərək bu münasibətlər bir-birilə uyğunlaşdırılır. Milli və yerli orqanlar qanunvericilik və inzibati fəaliyyətlə azad iqtisadiyyatı tənzimləyir. Əhalinin işçi qüvvəsindən istifadə etməklə bu konsepsiyayı inkişaf etdirən ölkə iqtisadiyyatlarının özünəməxsus prinsipləri vardır. Bu model ən əsas ABŞ-da, Kanada, Belçika, İtaliya, Fransa, Böyük Britaniya və digər ölkələr üçün də xarakterikdir [17].

Bütün təsərrüfat sahələrinin strukturu, xarici-iqtisadi əlaqələrin səviyyəsi və xarakteri, iqtisadi inkişafın tempi, iqtisadi potensialın həcmi, adambaşına düşən ÜDM-in miqdarı kimi göstəricilər dünya iqtisadiyyatında əsas şərtlərdir. Dünya təsərrüfatı yüksək İEÖ-lərə, orta inkişaf etmiş və zəif inkişaf etmiş ölkə təsnifatına ayrılır. İxrac və idxal kvotaları, xarici ticarətin

əmtəə dövriyyəsi, kapitalın həcmi, texnologiyalar və s. ilə hər bir dövlətin xarici-iqtisadi münasibətləri xarakterizə olunur [45].

Dünya təsərrüfatının inkişaf perspektivlərini düzgün proqnozlaşdırmaq ancaq beynəlxalq siyasi xəritə ilə beynəlxalq iqtisadiyyat arasındakı əlaqəni dərinləndirən bilməklə mümkündür. Məhz buna görə də özünün qlobal miqyasına, bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə əsaslanmasına və beynəlmiləl xarakterinə görə dünya təsərrüfatı fərqlənir.

Qlobal iqtisadi inkişafın əsas strateji istiqamətlərindən biri də müasir dövrdə transmilliləşmə ideyasıdır. TMK-lar bu ideyanın aparıcı qüvvəsidir. Transmilli korporasiyalar (TMK) ümumdünya təsərrüfatının əsas quruluş elementlərinə çevrilmişdir. Onlar birgə müəssisələr yaratmaqla dünyanın müxtəlif ölkələri geniş əməkdaşlıq edirlər. Müəyyən növ məhsul istehsalı və xidmətlər üzrə xüsusişmiş müəssisələr yaradılmışdır ki, bunlar da korporasiya proseslərinin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə ABŞ sənayesinin təsərrüfat simasını, demək olar ki, yüzlərlə çoxsahəli korporasiyalar müəyyən edir. Bu korporasiyalar yüksək səviyyədə inteqrasiya əlaqələri ilə bağlı olan maliyyə-sənaye qruplarından ibarət olub, hər biri özündə orta hesabla 27 sahə üzrə ixtisaslaşmış müəssisələri birləşdirir. Hər bir müəssisədə 30-dan çox sənaye sahələri üzrə, 10 müəssisənin hər biri isə 50 sahə üzrə təsərrüfatçılıq edir.

Avropa ölkələrində inqilabi inkişaf əsasında formalaşan sənayenin yeni sahələrinin yaranması və texnoloji əsaslarla istehsalın idarə edilməsi prosesləri “kapital-istehsal”ın vəhdəti əsasında monopoliyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Avropa ölkələrində və ABŞ-da dünya xəritəsi üzrə ilk monopoliyalar yaranmışdır. BMT-nin iqtisadi ekspertlərinin proqramlarında göstərilir ki, iki və daha çox ölkədə istehsal kompleksləri, bazar iqtisadiyyatı ilə əlaqəsi olan və müxtəlif ölkələrdə mülkiyyəti olan və BMT-nin qeydiyyatından keçən beynəlxalq şirkətlərin birliyi Transmilli Korporasiyalar (TMK) adlandırılır [17].

TMK-lər dünyanın siyasi-iqtisadi həyat tərzinin aparıcı sahələrinin müasir iqtisadi inkişafını özündə birləşdirir. Dayanıqlı iqtisadi inkişaf səviyyəsində 120-dən çox TMK – avtomobil, elektronika və elektron avadanlığı, neft, neft-kimya sənaye kompleksinin 75%-nə nəzarət edir. Optimal inkişaf səviyyəsi baxımından 120-dən çox TMK-ın 94%-i ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropanın qabaqcıl ölkələrinin sistemə daxil edilir [84].

Beynəlxalq ixrac potensialının inkişafında TMK-ın fəaliyyət miqyasının artırılması ilə əlaqədar BMT-nin “Ticarət və inkişaf konfransı” TMK-lar üçün “transmilliləşmə indeksi” irəli sürülmüşdür. (3 göstərici əsas götürülür: xarici aktivləri, satışın və məşğulluğun xüsusi çəkisi). TMK sistemində beynəlxalq dərəcəli maliyyə mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Nyu-York, Çikaqo (ABŞ), London (Böyük Britaniya), Tokio (Yaponiya), Bazel (İsveçrə), Amsterdam (Niderland), Honkonq (Çin) və s. dünyanın ən böyük maliyyə mərkəzləri sayılaraq TMK-lər tərəfindən idarə olunur [17].

Sənaye istehsalın əsas sahələrindən olub, müxtəlif struktur sahələrinə ayrılır. Ümumi sənaye məhsulu dəyərinin 91%-ni özündə birləşdirən emaledici sənayeyə maşınqayırma, elektroenergetika, kimya kimi sahələr daha çox aiddir. Müasir dövrə uyğun olaraq sürətlə inkişaf edən sahələr isə robotqayırma, kompüter, atom, aviakosmik istehsalı, üzvi sintez kimyası, mikrobiologiya və s.-dir. Yanacaq-energetika, kimya və maşınqayırma sənayenin elmi-texniki inkişafında özünəməxsus yeri olan sahələrdəndir.

Daha çox sənaye çevrilişləri ilə xarakterizə olunan müasir dünya təsərrüfatı sistemində dünya ticarətinin 80-90%-ni sənaye məhsulu təşkil edir. Dünya təsərrüfatının inkişaf etmiş yanacaq-energetika, metallurgiya, maşınqayırma, metal emalı, kimya, neft-kimya, tikinti və s. kimi sənaye sahələri vardır.

Yanacaq energetika kompleksi (YEK) – Dünya iqtisadiyyatında mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən yanacaq-enerji

kompleksi bu sərvətlərdən səmərəli istifadəyə və qlobal yanacaq-enerji kompleksinin inkişafına əsaslanır. Bu sənaye sahəsi müxtəlif növ enerji hasilatı, istehsalı və istehlakçıya çatdırılmasını özündə birləşdirir. Son on illikdə enerji istehlakı 14-15 dəfə artmış, energetika resurslarının istehsalı və istehlakı daima yüksəlməkdə davam etmişdir. İstehlakında fərqlər böyük olan enerji resursları ölkələr üzrə təxminən bərabər paylanmışdır. İEO-də dünya əhalisinin 15%-i yaşayaraq enerjinin 60%-ni istehlak edir. İEOÖ-də istehsal olunan yanacağın çox hissəsi ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropa dövlətlərinə daşınır.

XX əsrin əvvəllərində dünya əhalisi ən çox daş kömürdən istifadə edirdi. Bu vəziyyət sonralar bir qədər dəyişdi, təbii qazın payı isə 3%-ə qalxdı. Yanacaq-energetika balansında isə nüvə energetikası 7-8 % təşkil edərdi.

Kəşf edilmiş və istifadəyə verilmiş yanacaq-enerji yataqları hesabına onların sərfiyyatı xeyli artmış, bu isə enerji istehlakının 38-40% artımına gətirib çıxarmışdır. Xüsusi çəkiddə: təbii qaz 65%, neft 12%, daş kömür 28%-ə malikdirlər. Hal-hazırda enerjidaşıyıcılardan xüsusilə neftin qiymətinin yüksəlməsi enerji resurslarından istifadənin güclənməsinin qarşısını almamış və elektrik enerjisinə olan ehtiyac sürətlə artmışdır.

Yanacaq-enerji balansının özünə məxsus xüsusiyyətləri var. Dünya iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafında əsas xammal məhsullarından olan neft-qaz ehtiyatları strateji resurs sayılır. Neft-qaz potensialı arealları sərhədlərinin geoloji tədqiqatlara əsasən 70 mln km² olması müəyyən edilmişdir. [98]

Neft sənayesi -Neftdən sənaye məqsədləri üçün XIX əsrdən başlamış və bu əsrdə yerin təkindən 120 mlrd t hasil edilmişdir. XXI əsrin əvvəllərində isə dünya neft hasilatı 3,34 mlrd t təşkil etmişdir. Dünyanın neft ölkələrində hər gün 10,3 mln t neft hasil olunur.

“Dünya Energetika Şurası”-nın hesablamalarına əsasən dünyanın neft xəritəsində hasilatının 65%-i 10 ölkədə cəmləşmişdir. Bu qrupa aiddir: Səudiyyə Ərəbistanı (12%), ABŞ və

Rusiya (hər ikisi – 10%), İran, Venesuela, Meksika, Çin, Norveç, Böyük Britaniya və İraq (hər birinə 4-5%). Dünya neft ixrac potensialının 17%-i Səudiyyə Ərəbistanının payına düşür. Ən böyük istehlakçı ölkə ABŞ və Yaponiya sayılır. ABŞ dünya neft idxalının ən böyük istehlakçı ölkəsi hesab olunur. Məntiqi olaraq ölkə neft bazarının 60%-ni idxal məhsuluna bağlıdır. (hər gün təxminən 11 mln barel neft idxal edilir) İEÖ-də neft resursları 4 mlrd barel hesablanır [17].

Hazırda dünyanın 100-dən çox ölkəsində neft çıxarılır. Son dövrlərdə neft istehlakında dəyişiklik baş vermişdir. 2013-2014-cü illərdən dünyada neft istehlakı artmışdır. Çin, Yaponiya və digər ölkələr neft istehlakında seçilir.

OPEK neft hasilatı və ixracatında mühüm yer tutur. 1960-cı ildə yaranmış bu təşkilatın iqamətgahı Vyanadadır. Hazırki üzvləri: Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, İraq, İran, Venesuela, Qatar (1960), Liviya, İndoneziya, BƏƏ (1962), Əlcəzair (1969), Niqeriya (1971), Babondur (1975).

Qaz sənayesi - qaz istehsalı mühüm yer tutur. Səbəbi isə, təbii qazın dəyərli olmasıdır. XX əsrin ortalarından Hollandiya, AFR, Polşa, Rumıniya, Avstriyada və s., sonradan bütün Avropada təbii qazdan geniş istifadə olunmağa başlanılmışdır. RF, İngiltərə və Norveç dövlətləri əsas qaz satışını həyata keçirirlər. Hazırda isə qaz təchizatçısı ölkələri qrupuna müxtəlif inkişaf etməkdə olan dövlətlər də qoşulmuşdur.

İldən ilə qaz istehsalı artmaqdadır (2,6 trln m³) qaz çıxarılır [16]. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin (BEA) ekspertlərinin hesablamalarına görə, dünyanın təbii qaz ehtiyatları 250 ilə qədər kifayət edər. Ölkələr təbii qazın idxalına görə seçilir.

Hər il dünya bazarlarında təxminən 601 mlrd m³ qaz ixrac olunur və ən çox qazı Rusiya ixrac edir (171 mlrd m³), Kanada, Əlcəzair, Türkmənistan, İndoneziya, Malayziya isə bu siyahıda Rusiyadan sonradır.

Şişt qazı hasilatı üzrə ən müasir texnologiyaların qaz sənayesi imkanlarını genişləndirməsi haqqında məlumat BEA-

nın məruzəsində deyilmişdir. ABŞ-dan nümunə götürərək, şışt laylarından qaz hasilatına keçməyi Avropa və Asiya ölkələri istəyir. Avstraliya, Hindistan, Çin və İndoneziya kimi dövlətlər də fəal surətdə şışt qazı hasilatına keçir.

Klassik qaz ehtiyatlarının dünyanı 130 il, şışt qazı ehtiyatları ilə birlikdə isə 250-260 il təmin edə biləcəyi proqnozu isə BEA-nın qaz üzrə böyük mütəxəssisi An-Sofi Korbona məxsusdur. Şışt qazı hasilatı texnologiyaları ilə bağlı bəzi şübhələrə baxmayaraq, dövlətlər riskə gedib şışt laylarından qaz hasilatına zəruri sərmayə yatırmağa hazırdır.

Global yanacaq enerji balansının möhkəmləndirilməsində daha uğurlu perspektivlərdən biri də qaz hidratıdır. Buz və klatratın daxilində qaz molekulları olan kristallik şəbəkələr qaz hidratlarıdır. Kontinental sahillərin dərin sularında onlara daha çox rast gəlinir [98].

Kömür sənayesi - Əhəmiyyətini hələ də qoruyub saxlayan enerjidaşıyıcılarından biri də daş kömürdür. Kömür resursları strateji xarakterə malik olmaqla Yer Kürəsində ən çox yayılan (3,7 minə qədər) karbohidrogen hövzələrindən sayılır.

Kimya, metallurgiya və s. sahələrdə xammal kimi istifadə olunan əsas yanacaq növlərindən biri də kömürdür ki, dünya ölkələri sistemində bu vacib resursun balans ehtiyatının 80%-i ABŞ, Çin, Rusiya ərazilərində cəmlənmişdir. Kömür resurs potensialı şimal yarımkürəsində (90%) daha çox areallar əmələ gətirir. (Asiya-54%, Şimali Amerika- 28%, Avropa- 9%) [16]

Çində, ABŞ-da, CAR, B.Britaniya, Avstriya, Polşa, Kanada, Hindistan, İndoneziya, Zimbabve, Mozambik, Venesuela və s. ölkələrdə kömür yanacaq sənayesinin başlıca sahəsi kimi inkişaf etmişdir. Çin, ABŞ və Hindistan isə bu sahədə hasilat üzrə fərqlənən dövlətlərdəndir. Ümumi istehsalın 60%-dən çoxu bu ölkələrin payına düşür. (Çin 2,3 mlrd t, ABŞ 1,4 mlrd t, Hindistan 315 mln t və s. kömür istehsal edirlər). Dünyada illik kömür istehsalı 6,2 mlrd tondan az deyil. Kanada, Mozambik, Venesuela, Hindistan, Avstraliyada kömür iqtisadi cəhətcə

sərfəli açıq üsulla çıxarılır. Tunqus, Lena, Kansk-Açinsk, Kuzbas, Rur, Appalaç, Peçora, Taymır, Qərb, Donbas dünya üzrə 10 ən iri məşhur hövzələrdəndir [16].

Hər bir dövlətin iqtisadiyyatının inkişaf əsasını *energetika* təşkil edir.

Sənayenin, kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın, kommunal təsərrüfatın və s. fasiləsiz işini məhz bu sahə təmin edir. İstilik, su və atom elektrik stansiya sahələrini özündə birləşdirən energetika müasir dövrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət nəzarətinin və idarəetməsinin saxlanması *elektro-energetikanın* mühüm özəlliklərindən biridir. Bu özəlliyi şərtləndirən amillər isə: dövlət iqtisadiyyatının və əhalinin etibarlı enerji ilə təchiz edilməsinin vacibliyi və s.-dir.

AES və İES-lər təbii şəraitdən asılı olmayan, daha çox asılı olanlar isə SES, geotermal və qabarma elektrik stansiyalarıdır. Təsərrüfatı elektrik enerjisi və buxarla təmin edən elektro-energetika sahəsində elektrik enerjisinin ən iri istehsalçıları ABŞ (1-ci yer), Rusiya, Yaponiya, Çin, AFR, Kanada, Fransa, İtaliya, Braziliya; adambaşına istehsalına görə isə Norveç, Kanada, İsveç və ABŞ fərqlənir.

Xammal mənbələri energetikada olduqca rəngarəngdir. Ənənəvi enerji mənbələri ilə (biokütlə, oduncaq, neft, qaz, daş kömür, yanar şist, torf, nüvə) yanaşı alternativ enerji mənbələri də (günəş, külək, geotermal, hidrogen, dalğaların, dənizlərin qabarma və çəkilməsi enerjisi) burada əsas yer tutur.

63 % dünya energetika balansında İES-in, 20%-i SES-in, AES-in isə 17% payına düşür. Dünya ölkələri üzrə bu göstəricilər fərqlənir. İES-lər ABŞ, Rusiya və əksər Avropa ölkələrində, Norveçdə SES-in, Fransada isə AES-lərin payına istehsalın 70% -i düşür. İES-lərdə əsas yanacaq kimi kömürdən (60%-dən çox), təbii qaz (28%) və neftdən (12%) istifadə edirlər.

Dünya energetikasında ən mütərəqqi istiqamətlərdən biri *Atom elektrik stansiyalarının (AES)* inkişafı hesab edilir. AES

elektrik stansiyalarının ən müasir növü olub, praktiki olaraq hər yerdə yerləşdirilə bilər. Amma fəvqəladə vəziyyətlər zamanı (zəlzələ, daşqın, qəza və s.) AES təhlükəlidir (Çernobıl, Fukusima və s.)

Yanacaq-energetika ehtiyatları olmayan, çox enerji tələb edən istehlak rayonlarında bu stansiyalar tikilir. İstifadə etdiyi xammalın – torium və uran yataqlarının zəngin olması, istehsal edilən enerjinin ucuz başa gəlməsi AES-in müsbət cəhəti, mənfi cəhəti isə tikilməsinin baha başa gəlməsi, su hövzələrinin istilik tullantıları ilə çirkləndirilməsi və tam təhlükəsizliyin təmin edilməməsi və s.-dir. Rusiyanın Obninsk vilayətində ilk olaraq AES tikilmişdir. ABŞ, Fransa, Yaponiya, Rusiya, Belçika, AFR, İsveçrə kimi İEO-lərdə ən iri AES-lər mövcuddur. İOO-dən isə Hindistan, Pakistan, Braziliya, Argentina və s.-də də AES tikilmişdir. Çernobıl AES-ində 1986-cı ildə baş verən qəzadan sonra AES-in sayı xeyli azalmışdır.[98]

Bir çox İE ölkələrin energetika balansının əsas hissəsini AES təşkil edir. Məsələn, Fransada elektrik enerjisi istehsalında, demək olar ki, neftdən istifadə olunmur. Ölkədə elektrik enerjisinin 77,7%-ni AES verir. AES strategiyasına postsovet məkanında Litva liderlik edirdi. Litvada elektrik enerjisinin 79%-i nüvə reaktorlarında istehsal olunmuşdu.(2003-cü il)

AES-lərin xüsusi çəkisinə görə enerji istehsalı üzrə Ukrayna (45 %), Almaniya (32%), Yaponiya (25%), İngiltərə (23,7%), ABŞ (19,3%) və Rusiya (16,5%) fərqlənir. Çin yeni irəliləyiş templəri əldə edərək bu payı hələlik 2,2%-ə çatdırmışdır. Bədnam qonşumuz Ermənistanda isə kəskin enerji qıtlığı səbəbindən AES hesabına 35 % enerji istehsal olunur. Tükənməz olan və ekoloji cəhətdən bu enerji növü, daha çox təhlükəlidir. 1,5 mln t hesablanmışdır və dünyanın müxtəlif ölkələrində yerləşir. (Rusiya, Avstraliya və s.) [99]

Atomun parçalanması və nüvə sintezindən alınan enerji tükənməz olsa da, ekoloji cəhətdən bu enerji növü, daha çox təhlükəlidir. Bir reallığın nəzərə alınması çox vacibdir. AES-in

istismarı hər il 400 mln t neftə qənaət etməyə imkan verir. Uranın dünya üzrə ümumi ehtiyatı (AES-lərdə istifadə olunan) 1,5 mln. ton hesablanmışdır və əsas hissəsi Şimali Amerika, Avstraliya, Braziliya, Cənubi Afrika və Rusiyada yerləşir.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında yanacaq enerji resurslarının coğrafi bölgüsü və rolu onu göstərir ki, müasir sivilizasiya enerji resurslarından çoxməqsədli istifadə erasına daxil olmuş və iqtisadi həyatı bu resurslarsız təsəvvür etmək çox çətindir. [99] 2050-ci ildə verilən proqnozlara əsasən, elektrik enerjisinə olan tələbat 3 dəfə artacaq, istehsal artımı isə 2 dəfədən çox olmayacaqdır.

İstilik Elektrik Stansiyalarında - (İES) karbohidrogenlərin yandırılması nəticəsində alınan istilik enerjisi vasitəsilə su qızdırılmış istilikdaşıyıcıya (*buxara*) çevrilir, o isə enerjisini elektrik cərəyanı generatorunun rotorunu hərəkətə gətirən turbinə verir və beləliklə, elektrik enerjisi istehsal olunur. Bu stansiyalar nisbətən tez və daha ucuz, lakin qiymətli yanacaqdan istifadə edərək ekoloji vəziyyəti korlayır. Qaz resurslarından istifadə son illər İES-lərdə genişlənir. Mazut, odun, torf və şistlə də işləyərək onlar enerji hasil edir. Bu stansiyaların tez tikilməsi, ucuz başa gəlməsi, müxtəlif yanacağa əsaslanması və tikilməsi üçün çox sahə tələb etməməsi onun üstün cəhətidir. Stansiyalar istehlak və xammal rayonlarında da yaradılır.

2,7 mlrd kvt saatdan çox gücə malik olan dünya elektrik stansiyalarında hasil edilmiş elektrik enerjisinin 81%-ni inkişaf etmiş ölkələr, 19%-ni isə İOÖ verir. Son vaxtlar elektrik enerjisi hasilatı üzrə 10 ölkə daha çox seçilir (ABŞ- 4,3 trln kvt saat, Çin-1,5 trln kvt saat, Yaponiya-1116 trln kvt, RF-1040 trln kvt, Kanada-589 trln kvt və s.). [16]

Enerji istehsalına görə **SES**-lər 2-ci yerdədir. Dünyada ən iri SES Çində Yansız çayı üzərində inşa edilmişdir (gücü 22,4 min MVt-dir). Dağ rayonlarında, su məsrəfi çox, axma meyilliyi və düşməsi böyük olan çayların üzərində SES-ləri tikmək məsləhətdir. Ekoloji cəhətdən təmiz olan, tikilməsi baha başa

gəlsə də istehsal etdiyi elektrik enerjisinin maya dəyəri aşağıdır. Suvarma, gəmiçilik və balıqçılıqda da İES-lər üzərində yaradılan su anbarlarından istifadə olunur. Amma SES-lər üzərindəki su anbarları münbit torpaqların su altında qalmasına, qrunut sularının səviyyəsinin qalxmasına, torpaqların bataqlıqlaşmasına səbəb ola bilən mənfi xüsusiyyətlərə də malikdir. Latın Amerikas, Kanada, Norveç, İsveç, Albaniya, Avstriya və Yeni Zelandiyada SES-lər üstünlük təşkil edir.

Hydroenergetikanın inkişafı üçün İEOÖ-də daha böyük imkanlar vardır ki, onlardan hal-hazırda zəif istifadə edilir (Afrika-5%, Cənubi Amerikada-10%-dən az). ABŞ və Rusiya hidroenerjidən istifadəyə görə liderdir, amma adambaşına istehsala görə Norveç birinci yerdədir.

Hələlik geniş miqyasda alternativ enerji mənbələrindən istifadə edilmir, amma gələcəkdə günəş, külək və s. enerjisi ilə işləyən stansiyaların tikilməsi proqnozlaşdırılır. Müasir dövrdə geotermal elektrik stansiyaları - ABŞ, Meksika, İtaliya, Yaponiya, Yeni Zelandiya və Rusiyada, qabarma elektrik stansiyaları isə Fransa, ABŞ, Kanada, Rusiya və Cində yerləşir. [99]

METALLURGIYA SƏNAYESİ - Metalların, vacib yarımmetalların və qeyri-metalların yerin təkindən, filizlərdən, duzlardan çıxarılması və istifadə olunması üçün tətbiq edilən sahələrdən biri də metallurgiya sənayesidir. Qiymətli kimyəvi elementlərin təbii qazıntılardan ayrılması mədənçilərin işinə aid edilərək, misdən və bürüncdən istehsal olunmuş alətlər tarixdə ilk metallurgiya xammalı hesab edilir. Bu qədim sənaye sahəsi ilk sobaların yaradılmasından, XVIII əsrdə poladlar üçün domna sobalarının tətbiqinə qədər olan uzun inkişaf yolu keçmişdir. XX əsrdə yeni metalların kəşfi və polad dövrü insanların həyat tərzinin əsas hissəsinə çevrilmişdir. Əridilmiş metalın kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri dövlətin iqtisadi və hərbi qüdrətini müəyyən edən amildir. Cəmiyyəti konstruksiya materialları ilə təmin edən metallurgiya sənayesi müxtəlif təsərrüfat sahələrinin texniki təchizatının təminatçısıdır.

Hələ XIX əsrdən öz inkişafına başlamış bu sahə qədim təcrübələrə əsaslanaraq müasir dövrdə müasir texnologiyalara əsaslanır. İlk materialın tam məhsula qədər hazırlanma prosesində iştirak edərək metalşünaslıq kimya, maşınqayırma və s. kimi başqa sahələri də özündə birləşdirir. Metallurgiya sahəsinin inkişaf etməsi üçün müxtəlif amillərin olması şərtidir. Məsələn, bol xammal bazasının mövcudluğu, yerli enerji ehtiyatlarından neftin və təbii qazın olması, metal tələbatlı sənaye və tikinti sahələri, ixtisaslı kadrların və mövcud maddi-texniki baza əsasında yeni sahələrin yaranma imkanı və s. [99]

Qara və əlvan metallurgiya kimi iki sahədən ibarət olan bu sənaye sahəsində əsas rol *qara metallurgiyaya* məxsusdur. Material tutumlu olan bu sahə xammal və yanacaq mənbələri yaxınlığında yerləşdirilərək sənayesində istehsal prosesi aşağıdakı mərhələlərdən - dəmir filizinin çıxarılması, onun saflaşdırılması, çuqun, polad əridilməsi və prokatın alınmasından ibarət olur.

Dəmir filizi, yanacağı koklaşan kömür qara metallurgiyanın əsas xammalı olub, əsas məhsulları çuqun, polad, prokat və s-dir. Zəngin dəmir filizi yataqlarına Çin, Braziliya, Avstraliya, Ukrayna, Hindistan, ABŞ, Rusiya, Kanada və CAR kimi dövlətlər malikdirlər. Braziliya, Avstraliya, Hindistan, Kanada, Rusiya dəmir filizinin əsas ixracatçıları, Yaponiya, ABŞ və Avropa ölkələri isə başlıca idxalçılarıdır.

Qara metallurgiyanın yerli yanacaq və xammal hesabına fəaliyyət göstərməsi Rusiya, Çin, Ukrayna və Hindistandır. Metallurgiya kombinatlarında metalın əsas hissəsi istehsal olunaraq bu kombinatlarda əmək məhsuldarlığı artır, məhsulun maya dəyəri aşağı düşür və vəsaitə qənaət edilir.

Polad əridilmədə 1-ci yer Yaponiyaya məxsus olub, əsas polad istehsal edən ölkələr siyahısına Yaponiya, ABŞ, Çin, Rusiya, AFR və Ukrayna daxildir. Yaponiya, AFR, Fransa və İtaliyada yerli xammal olmadığından polad gətirilmə xammal əsasında əridilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə əsasən dəniz liman-

larında və nəqliyyat qovşaqlarında yerləşdirilən və gətirmə xammala əsaslanan qara metallurgiya sahələrində son zamanlar tələbat rayonlarında iri metallurgiya kombinatlarının əvəzinə kiçik metal əritmə sexləri fəaliyyət göstərir.

Qara metallurgiya sənayesinin inkişafının sürətinin xeyli azalmasına səbəb İEO-lərdə az metaltutumlu sahələrin daha çox inkişaf etməsi və plastik kütlənin metalı əvəz etməsi olmuşdur. Bu səbəbdən ucuz işçi qüvvəsinin və bol xammal bazasının olması, “çirkli” sənaye sahələrinin İOO-lərə köçürülməsi siyasəti nəticəsində bu ölkələrdə qara metallurgiya sahəsi sürətlə inkişaf edir. Qərbi Avropada olan bəzi yataqlarda dəmir filizi hasilatının dayandırılması isə İOO-lərdən alınan, daha ucuz başa gələn dəmir filizindən istifadə edilməsidir. [100]

Ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarında qara metallurgiya sənayesi mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə mürəkkəb proseslər gedən bu sənaye sahəsinə ölkələrdəki inkişaf xüsusiyyətlərinin təsiri özünü göstərmişdir. Bu sferada sabitləşmənin meydana çıxması isə son 25 ildə özünü göstərməyə başlamışdır. Hazırda metala olan tələbatla əlaqədar bu sahə templə inkişaf etməyə başlamışdır.

Avropa Birliyinə aid olan dövlətlərin 28-nə dünya polad istehsalının 10,2 %-i aiddir. Son illər Almaniyada polad istehsalı yüksəlmiş və Asiya dövlətlərində isə xam polad istehsalı 0,8 % artmışdır. [100]

ABŞ dünya üzrə ən böyük polad istehsalçısı olub, illik istehsalını 88 milyon tona çatdırmışdır. (2015) Braziliya Cənubi Amerikada bu sahənin ən böyük istehsalçısıdır. Planetimizdə ən geniş yayılmış, dəyər baxımından xammal bazarları arasında dəmir filizi bazarı neft bazarından sonra ikinci yeri tutur.

Əlvan metal və ərintilərin hasilatı, saflaşdırılması və əridilməsi sahələrini özündə birləşdirən *əlvan metallurgiya* məhsullarının çoxu elektrik tutumlu olub, İES, AES-lər yaxınlığında yerləşdirilir. Dünyanın 50-dən çox ölkəsində 70-dən artıq metal növü, o cümlədən alüminium istehsal olunur.

Əlvan metallar müxtəlif qruplara bölünür. Məsələn, ağır metallardan mis, qalay, qurğuşun, sink, nikel vəs.; yüngül metallardan alüminium, maqnezium, titan və s.; çətin əriyən metallardan volfram, molibden və s.; nadir metallardan uran, germanium və s.; qiymətli metallardan qızıl, gümüş, platin.

Ən çox qızıl ehtiyatlarına malik ölkələr CAR, Rusiya və ABŞ-dır. Tərkibində metalın miqdarı az olduğundan ağır metal filizləri (məsələn, mis və sink) xammal bazalarına meyil edir. [100]

Mərkəzi Afrika və And dağlarında mis ən çox çıxarılaraq ilkin emalı, onun hasilatı, saflaşdırılması və qara misin alınması Çili, Peru, Zair, Zambiya, Konqo, Filippin və s. mis filiz yataqları ilə zəngin olan İOO-lərdə yerləşir. İEÖ-də misin alınmasının son mərhələsi cəmlənmişdir. Son dövrlər İOO-lərdə misin emalı ekoloji cəhətdən “çirkli” istehsal hesab olunduğunda onun bütün mərhələləri inkişaf etməyə başlamışdır. İEÖ-dən ABŞ, Fransa, AFR, İtaliya, Yaponiya və s. mis idxal edən ölkələrdir. Mis sənayesi Kanada, Rusiya, Çili və Konqoda yerli xammal əsasında formalaşmışdır. Maşınqayırmada və eləcə də, elektronika sahəsindəmişdən hazır, qalay (bürünc), nikel (melxior), alüminium (düraliminium) və sink ilə (latun) ərinti halında istifadə edilir. Rusiya, Avstraliya, Kanada, Peru, ABŞ və Meksikada qurğuşun hasilatı, qurğuşun istehsalı isə ABŞ, Rusiya və Qərbi Avropa ölkələrində, qalay hasilatı Boliviya və Cənub-Şərqi Asiyada qalay hasilatı həyata keçir. (Malayziya və İndoneziya).

Yer qabığının ən geniş yayılmış metalı alüminium hesab edilərək, təyyarə və gəmiqayırmada istifadə olunur. Boksit, nefelin və alunit bu metalın xammalıdır. Boksit ehtiyatları ilə zəngin olan ölkələrdən Avstriya, Rusiya, Braziliya, Macarıstan, Yamaya, Surinam, Çin, Hindistan, Qvineya və Qayananı göstərə bilərik. Boksitin iri elektrik stansiyası olan istehlak rayonlarına göndərilməsinin səbəbi onun tərkibində alüminiumun çox olmasıdır. Alunit yataqları ilə bol olan ölkələrdən Çin və

Azərbaycandır. ABŞ, Yaponiya, AFR, Rusiya, Kanada, Norveç və s. alüminiumu istehsal edən əsas dövlətlərdir. İki mərhələdə emal edilən alüminiumdan birinci mərhələdə alüminium oksidi, ikinci mərhələdə isə alüminium alınır. [100]

Metallurgiyanın yeni sahəsi olan elektrometallurgiya son dövrlər sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır.

MAŞINQAYIRMA SƏNAYESİ. Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan elektrotexnika, radioelektronika, cihazqayırma, dəzgahqayırma, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və s. maşınqayırma sahələrini əhatə edən, dünya emal sənayesinin aparıcı sahələrindən sayılan maşınqayırma kompleksi ETT-nin inkişaf səviyyəsini, dövlətin müdafiə qüdrətini və digər təsərrüfat sahələrinin inkişafını özündə əks etdirir. Bu sənaye sahəsi sənaye sahələri arasında maşınqayırma istehsal edilən məhsulun dəyərinə və işçilərinin sayına görə 1-ci yerdədir.

Metallurgiya sənayesi çox mürəkkəb sahə olub, maşınqayırmanın əsas xammalını verir. O, müxtəlif sahələrin müəssisələri ilə də sıx əlaqədədir. Son zamanlar metala olan tələbat kəskin azalmışdır. Maşınqayırma üç mərkəzə malikdir. (ABŞ, Yaponiya, Qərbi Avropa). [51]

Maşınqayırmanın bütün sahələri yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən Rusiyada da inkişaf etmişdir. Avtomatlaşdırma və ixtisaslaşdırma maşınqayırma üçün xarakterikdir.

Bir çox təsərrüfatlarla təmin edilərək maşınqayırma sahəsi öz məhsullarını digər təsərrüfat sahələrinə də göndərir. Metal tutumlu ağır maşınqayırma sahələri metallurgiya bazaları yaxınlığında yerləşdirilir.

Neft maşınqayırması üzrə fərqlənən Rusiya və Qazaxıstandır. Bu sahələr üzrə bir çox müəssisələr Rusiyada fəaliyyət göstərir. Neft maşınqayırmasının payı ümumi maşınqayırmada 4% təşkil edir. Neft maşınqayırması bazarının i

Bir çox ölkələr müxtəlif maşınların hazırlanmasına görə fərqlənir. Məsələn, avtomobil (Yaponiya, ABŞ, AFR, Fransa, İtaliya, Böyük Britaniya, Rusiya, İspaniya, Kanada, Braziliya),

aviasiya (ABŞ, Rusiya, Fransa, Böyük Britaniya, Kanada), gəmiqayırma (Marsel, Hamburq və Yokohama), gəmi istehsalı (Yaponiya və Cənubi Koreya, qismən İsveç, Fransa və AFR), vaqon (ABŞ, Fransa, AFR, Böyük Britaniya, Yaponiya), elektron –robot (Yaponiya, ABŞ və AFR), televizor (Çin, ABŞ, Cənubi Koreya, Yaponiya, Rusiya), dəzgah (ABŞ, Rusiya, AFR, Yaponiya, Çin), traktor (Rusiya, Yaponiya, ABŞ, Hindistan, İtaliya).

Maşınqayırmada xüsusi yer tutan sahələr elektron, elektro-texnika, avtomobil sənayesidir. Elektron maşınqayırması öndədir [101].

Dörd əsas maşınqayırma regionunun dünya iqtisadiyyatına aid ədəbiyyatlarda təsnifatı belə göstərilir:

1-ci region – Şimali Amerikadır. (ABŞ)

2-ci - Avropadır. Maşınqayırmanın mikroelektronika, robototexnikasına əsasən ABŞ-dan və Yaponiyadan geridə qalır. Almaniyada yüksək texnoloji məhsullar istehsal edilir.

3-cü - Yaponiya və digərləridir ki, elmtutumlu maşınqayırma sahəsi ilə maşınqayırmanın inkişafını idarə edirlər.

4-cü regiona - Rusiya və MDB ölkələri daxildir. Regionun xüsusi çəkisi dünya maşınqayırma məhsulunda 12-15%-ə çatır. Əsasən maşınqayırma sənayesi Rusiyada cəmlənmişdir [101]

KİMYA SƏNAYESİ. Hər bir dövlətin iqtisadiyyatının inkişafını, ETT-nin nailiyyətlərindən istifadə edərək təsərrüfatı xammallarla təmin edən və başqa istehsalların tullantılarını emal edən sahələrdən biri də dünya sənayesinin inkişaf etmiş sahələrindən olan kimya sənayesidir. Onun məhsullarından maşınqayırma, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti və digər sahələrdə də istifadə edilir. Bu sənaye sahəsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir: o, təbii məhsullardan yeni növ xammal yaradaraq başqa təsərrüfat sahələri ilə kombinləşdirdikdə neft-kimya, meşə-kimya, koks-kimya və s. kimi istehsal sahələri yaradır. Bu sahə

müxtəlif mineral resurslardan, sudan, havadan, oduncaqdan və s.-dən çox istifadə edir.

Əsasən mineral gübrələr istehsalı, kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi üçün şəraitin yaradılmasına köməklik edən kimya sahəsi əhalinin müxtəlif əşyalara olan tələbatının ödənilməsini də təmin edir, kimyəvi-texnoloji üsulları genişləndirir. Yeni xammallar texniki tərəqqi artdıqca ixtira edilir və xammaldan kompleks istifadə olunur. Kimya sənayesi: dağ-mədən kimyası (mineral xammalın hasilatı); əsas kimya (duz, turşu, mineral gübrələrin alınması); üzvi sintez kimyası (karbohidrogen xammalı, yarımfabrikat istehsalı); polimerlər kimyası (plastik kütlə, kauçuk, müxtəlif lif alınması), polimer materialların emalı (şin, polietilen hazırlanması) kimi sahələrdən ibarətdir. [102]

Bunların yerləşmə prinsipləri də çox müxtəlifdir. Bu sahənin müəssisələrinin tələbat rayonlarında yerləşdirilməsi sərfəlidir.[102]

Kimya sənayesinin klasterlər şəklində inkişafı dünya üzrə geniş yayılmaqdadır. Çində, Yaponiyada, Hindistanda, Braziliyada və Avropada bu kimi texnoparklar geniş vüsət almışdır. Xammal mənbəyinə yaxın tikilən texnoparklarda bu tipli klasterlərin inkişafı üçün lazımlı olan elektrik enerjisi, insan resursları və xammal ehtiyatları çox önəmlidir. Azərbaycanada da (Sumqayıtda) ilk texnopark yaradılmışdır.

Dünya üzrə son zamanlar Çin kimya sənayesi sahəsində satış həcminə görə öndədir, ABŞ ikinci yeri tutur.

Xarici Asiya, Şimali Amerika, MDB, Qərbi Avropada hər il 600 mln t-dan çox mineral gübrə, 135 mln tondan çox plastik kütlə, 43 mln tondan artıq kimyəvi lif, 12 mln ton sintetik kauçuk istehsal olunur. ABŞ, Qərbi Avropa, Çin, İndoneziya, Venesuela, Meksika, Hindistan, İran körfəzi ölkələri və s. polimer materialları istehsalına görə seçilir.

Dünya kimya sənaye məhsulunun dəyəri son 40 ildə Asiya ölkələrində müşahidə olunmuşdur. Avropa İttifaqı ölkələrində dünya kimya sənayesi istehsalının təxminən 29%-i,

Amerika Birləşmiş Ştatlarında 26%-i, Asiya ölkələrində 13%, Yaponiyanın payına isə 10%-i düşür. “Financial Times Global”ın siyahısına əsasən, Səudiyyə Ərəbistanının “Saudi Basic Industries” şirkəti dünya reytingində kimya sənayesi sahəsində gəlirlərinə görə 4-cü sırada qərarlaşmışdır.

Dünyanın ən iri kimya ticarət regionlarından biri kimi Avropa çıxış edir. Kimya sənayesində dünya üzrə gəlir göstəricilərinə görə fəaliyyət göstərən şirkətlər: BASF(AFR), DOWCHEMİKAL (ABŞ), SAUDİBASİC İNDUSTRIES (Səudiyyə Ərəbistanı), BAYER (AFR), İKİ (B.Britaniya), DYUPON (ABŞ) və s. [16].

MEŞƏ TƏSƏRRÜFATI. Dünya təsərrüfatının ən qədim sahələrindən biri olan meşə təsərrüfatının insan həyatında əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Meşələr hər bir dövlətin milli sərvəti sayılaraq nəhəng oksigen mənbəyi sayılır, o təkcə sənaye xammalı olmayıb, torpağı su və külək eroziyasından qoruyur, torpaqda rütubəti saxlayır, çay daşqınlarının qarşısını alır və s. Meşələr həm də sənayeyə xidmət edərək tikinti materialları, kağız, süni lif və s. kimi məhsullar verir. Meşələri öyrənərək onları qeydiyyata almaq, yeni meşələr salmaq, onları yangından, xəstəlik və zərərvericilərdən qorumaq, meşələrin qoruyucu və sutəmizləyici funksiyasını saxlamaqla, xalq təsərrüfatının meşə materialına olan tələbatını ödəmək məqsədi ilə dünyanın meşə təsərrüfatı meşələrdən səmərəli istifadə olunmanı təmin edir.

Meşədən odun, dərman, texniki xammal, yeyinti məhsulları və s. istehsal edən meşə təsərrüfatının əsas vəzifələrindən biri də meşələrin bərpası və yeni meşəliklərin salınmasıdır. Meşələrdə ağacların qırılmasını (tədarükünü), onların fiziki və kimyəvi emalını həyata keçirən meşə sahəsi həm də təsərrüfat sahəsi olub, tikinti materialları, sellüloz-kağız, süni lif, mebel, spirt, boya və s. istehsal edir. Maşınqayırma, kimya, yüngül sənaye, rabitə, tikinti sahələrinə o məhsul verərək kimya, maşınqayırma və s. sahələrdən avadanlıq alır.

Meşə təsərrüfatı oduncaq tədarükü və oduncağın emalı (mexaniki və kimyəvi) kimi sahələrə ayrılır. Mexaniki emala taxta çəkilməsi, faner, tikinti materialı, quraşdırma evlər, tara, mebel, parket, kibrit və s. istehsalı, kimyəvi emala meşə-kimya və hidroliz istehsalı, skipidar, mexaniki-kimyəvi emala sellüloz-kağız istehsalı daxildir [16].

Meşə təsərrüfatı mürəkkəbliyi, çoxistiqamətliliyi, dünyada yayılması və dünyanın hər bir ölkəsinin iqtisadiyyatında istehsal edilən məhsullarının öyrənilməsi üçün ən maraqlı sahələrdən biri hesab edilir. Ağac tədarükü tullantıları budaq, iynəyarpaqlılar, taxtakəpəyi, ağac qabığı və yonqardır.

İstehlak rayonlarında (iri şəhərlərdə) meşə təsərrüfatının mebel istehsalı sahəsi, kibrit fabrikləri isə ağcaqovaq ağacının tədarük rayonlarında cəmlənir. Meşə-kimya sənayesi üçün əsas xammal şam ağacından alınan qətrandır. Ondan rəng, plastik kütlə və dərman alınır. Nefti ağacdən alınan spirt əvəz edir və plastik kütlə, kimyəvi lif, kauçuk almaq üçün istifadə olunur. Çoxlu su və enerji tələb edən sellüloz-kağız sənayesi, həmçinin ətraf mühiti də çox çirkləndirir. Bu sənayeyə aid müəssisələr çaylar üzərində tikilən *SES*-lərə yaxın yerləşir.

Ağac tədarükü və meşə materiallarının istehsalında şimal meşə qurşağı ölkələri əsas yer tutur. ABŞ, Yaponiya, Kanada, Çin, AFR, Finlandiya, Fransa, İsveç və Rusiya kağız istehsalında, ABŞ, Kanada, Yaponiya, İsveç, Finlandiya, Çin, Rusiya, Braziliya isə sellüloz istehsalına görə fərqlənir.

Əlverişli nəqliyyat şəraitindən və xammal ehtiyatlarının olmasından meşə sənayesinin yerləşməsi meşə təsərrüfatının inkişafı çox asılıdır [98].

Meşə materialları hazırlanması üzrə ABŞ, RF, Kanada, Finlandiya, İsveç, Çin, İndoneziya və digər ölkələr seçilir. ABŞ, Kanada, İsveç və digərləri taxta-şalban ixracatçılarıdır. İEO-lər kağız istehsalının 75%-ni verir.

İnsanlara bütün sənaye sahələrində istifadə oluna bilən universal xammal olan ağacı meşələr verir. Kimyəvi mənbə kimi

iqtsadiyyatın müxtəlif sahələrində ağac, ağacın qabığı, yarpaqların emalı istifadə olunur. Bu sənaye sahəsi inkişaf etdikcə öz mənfi təsirini meşə sahələrinə də göstərir. Bu səbəbdən sənayenin inkişafı ilə yanaşı, meşə sahələrinə də qayğı göstərmək vacibdir.

YÜNGÜL SƏNAYE. Ən qədim sahələrdən hesab edilən bu sahə cəmiyyətin gündəlik tələbatının ödənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yüngül sənaye həm də bazarın tələb və tələbatlarını, o cümlədən modanın, dəbin gedişatının fərqi varan ən cəlbedici sahələrdən hesab edilir [16]. Müxtəlif növ bitki və heyvan mənşəli xammaldan və bunların süni əvəzedicilərindən xalq istehlakı malları (paltar, ayaqqabı, çanta və s.) və digər istehsal sahələrində istifadə olunan parça, xəz, dəri və digər məhsulları istehsal edən sənaye sahəsi olan yüngül sənaye ağır sənayedən fərqli olaraq daha az kapital intensivlidir (kapital-işçi qüvvəsi nisbəti kiçikdir) və burada daha böyük miqyasda əl əməyindən istifadə olunur. Başqa fərqi isə ondan ibarətdir ki, o böyük dərəcədə müştəri yönümlüdür, yəni yüngül sənaye məhsullarının digər sənayelər tərəfindən yarımfabrikat şəklində istifadəsi ağır sənaye ilə müqayisədə daha az istifadə edilir. Onun istehsal etdiyi milli paltar və ayaqqabıların müxtəlif çeşidi dünya regionlarında milli adət-ənənənin, məişətin və s.-nin xüsusiyyətlərini göstərir. Bir sıra xüsusiyyətlərə malik olan bu sahə ilkin xammalın emalını və hazır məhsulun istehsalını həyata keçirir, bu sahəyə qoyulan vəsaitlər tezliklə qayıdaraq istehsal edilən məhsulun çeşidi az miqdarda vəsait qoyuluşu nəticəsində asanlıqla dəyişdirilə bilər, burada məşğul olan işçilərin əksəriyyətini qadınlar təşkil edir və sənaye üzrə istehsal xərcləri aşağıdır [103].

Kənd təsərrüfatı və sənaye sıx əlaqədardır.

Bütün ölkələrdə yüngül sənaye inkişaf etmişdir. İEOÖ-lərin bu sahədə payı İEO-lərlə müqaisədə artmışdır (xüsusilə pambıq parça istehsalında).

Yüngül sənayenin altbölmələri bunlardır: tekstil, geyim (paltar), xalçaçılıq, dəri və dəri məmulatları istehsalı, xəz və xəz məmulatları istehsalı, ayaqqabı istehsalı, toxuculuq, qalantereya və s.-dir.

Dünya tekstil sənayesinin xarakterik xüsusiyyətləri: dövlət və ya böyük şirkətlər (konqlomeratlar) tərəfindən qurulması, böyük torpaq sahələrinə tələbat, böyük maşın və avadanlıq istehsalına ehtiyac duyması, ətraf mühitin qorunması tələbatı, bazara giriş və çıxış üzrə ciddi maneələrin mövcudluğu, suya və elektrik enerjisinə böyük tələbat və s.-dir. Ümumi tekstil sənayesi ilə müqayisədə geyim sənayesi də bu kimi xüsusiyyətlərə malikdir: əmək intensivli (qadın əməyi), daha az kapital intensivli, maşın və avadanlıqların daha mobil olması, asanlıqla yer-dəyişmə və bazara giriş-çıkışın daha asan olması.

Son illər dünya tekstil və geyim ixracında Çin geyim ixracında 40%, tekstil ixracında 36% payla lider olmuşdur. 10 ölkə (Çin, Avropa İttifaqı, Hindistan, Türkiyə, Banqladeş, Vyetnam, ABŞ, Koreya Respublikası, Pakistan) dünya tekstil və geyim ixracı üzrə fərqlənir.

Asiya ölkələri ayaqqabı sayına görə dünya üzrə öndə gət-sələr də, Çin Xalq Respublikası istisna olmaqla Avropa ölkələri əlavə dəyərə görə daha böyük gəlir əldə edirlər. Dünya ayaqqabı ixracatında 2010-2015-ci illərdə təxminən 31% artım olmuşdur. İtaliya bahalı, natural xammaldan hazırlanan ayaqqabı istehsalına görə liderlik edir.

Dünya xəz bazarının dəyəri 2015-ci ildə 20 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Dünyada xəz məhsulları istehsalçılarının sayı 1980-ci illərdə 50-ə yaxın idisə, 2000-ci illərdə bunların sayı 400-ə çatmışdır. Çin xəz emalı sənayesi son 10 illik inkişafı ilə dünyada liderə çevrilmişdir. [104]

Toxuculuq . Toxuculuq sənayesi müasir dövrdə struktur və ərazicə böyük dəyişikliklərə məruz qalmış, kimyəvi lif istehsalının inkişafı bu sahənin texnologiyasını dəyişdirmişdir. Təbii-ipək, yun, pambıq parçalara qarşı kimyəvi məmulatlardan-

liflərdən hazırlanan parçalar rəqabət etməyə başlamışlar [16]. Yüngül sənayenin ən mühüm sahəsi olan toxuculuqda əsasən qadın əməyindən istifadə edilir.

Çin, Hindistan, Misir, Pakistan, Meksika, Braziliya, Argentina və s. kimi dövlətlər pambıq parça istehsalında fərqlənirlər. Yerli pambıq xammalının bolluğu, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması (pambıq parça daha ucuzdur), iqlim şəraiti (əksər İEOÖ-lər pambıq becərilən tropik və subtropik iqlim qurşaqlarında yerləşir) bu sahənin İEOÖ-lərə nisbətən İEOÖ-lərdə daha sürətlə inkişaf etməsinin əsas səbəbidir.

ABŞ, Yaponiya, Hindistan, Çin, AFR və s. kimi dövlətlər kimyəvi lifdən toxunan parçalara görə öndədirlər. İlk ipək parça müəssisələri qədimdən Çin, Yaponiya, Hindistanda yaransa da, toxunması son illər yenidən sürətlənib. Pambıq parçaya nisbətən yun parça daha mürəkkəb tərkibə malikdir. Ən bahalı növ yun parçalar hesab olunurlar. İtaliya, Rusiya, Çin, Yaponiya, ABŞ onun əsas istehsalçılarıdır. Rusiya, Belarus, Fransa, Belçika və s.-də cut parça, Hindistan, Banqladeş, Pakistan və Çində isə kətan parça müəssisələri yerləşir [103].

YEYİNTİ SƏNAYESİ. Bu sahə də qədimliliyi ilə seçilib çoxsahəlidir. Həm İEOÖ, həm də İEOÖ-də yeyinti məhsullarına tələbat getdikcə artır. Tələb olunan növlər artırılır, lazım olmayanlar isə sıradan çıxarılır. Bu sənaye sahəsi kənd təsərrüfatı ilə çox əlaqəlidir. Yeyinti sənayesinin inkişafı eləcə də maşınqayırma, yanacaq, nəqliyyatdan çox asılıdır [16].

Yeyinti sənayesi bir çox yarım sahələri özündə toplayır. Bu sahənin hesabına dövlətin ərzaq fondu formalaşaraq ölkənin strateji ərzaq ehtiyatı yığılır. Buna görə də əhəmiyyətli sahələrə bu sənaye sahəsi aid edilir.

İqtisadiyyatın intensiv inkişaf yoluna keçirilməsində və ölkələrin istehsal potensialının artırılmasında yeyinti sənayesi aparıcı rol oynayır. Cəmiyyətin bütün inkişaf mərhələlərində ərzaq məsələsi dünya dövlətlərinin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri olmuşdur. Müasir dövrdə, informasiya və

texnologiya əsrində də onun əhəmiyyəti azalmayaraq daha da artmışdır. Bəşər cəmiyyətinin mövcud olması və inkişaf etməsinin əsasını ərzaq məhsullarının istehsalı təşkil edir. Bu sahə iqtisadi, siyasi, ümumxalq və ümumdövlət əhəmiyyətə malikdir.

Müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları yeyinti sənayesi müəssisələrində emaldan keçərək ərzaq kimi istehlak olunur. Bu müəssisələrin fərqli cəhəti onların hər yerdə yerləşə bilməsidir. Həm şəhərlərdə və həm də kənd yaşayış məntəqələrində bu tip istehsal obyektləri fəaliyyət göstərir.

Yeyinti sənayesinin tərkibi kənd təsərrüfatında becərilən məhsulların çeşidinin müxtəlif olması səbəbindən mürəkkəbdir. Bu sahənin müxtəlif məhsullar istehsal edən çoxlu sahələri vardır. Bitkiçilik məhsullarının emalını unüyütmə-yarma, şəkər, yağ, kraxmal-patka, meyvə-tərəvəz konservi və çay sənayesi müəssisələri həyata keçirir.

Heyvandarlıq məhsullarının emalı ət, süd, yağ-pendir sənayesinə əsaslanır. İlk emaldan keçmiş yarımfabrikatların son məhsula çevrilməsi ilə çörəkbişirmə, makaron, qənnadı, yeyinti-konsentrat sahələri məşğul olur. Yeyinti sənayesinin tərkibinə həm də duzun və balıq məhsullarının emalı da daxildir. Şəkər, bitki yağları, meyvə-tərəvəz konservi və yağ-pendirin emalı üçün tələb edilən xammalların daşınması xeyli mürəkkəb olduğundan və qeyd edilən sahələr əsasən xammal rayonlarında inkişaf etdirilir. İri şəhərlər və sıx əhali məskunlaşmış istehlak rayonlarında çörəkbişirmə, makaron, süd sənayesi müəssisələri yerləşir.

Xammal və həm də istehlak rayonlarında unüyütmə-yarma, ət sənayesi obyektlərinin yaradılması isə səmərəlidir. Sahil rayonlarında balıq məhsullarının emalı zavodları yerləşir.

Ət istehsalı sahəsi bu sənaye sahəsinin tərkibində ən əsas sahələrdəndir. Hər bir ölkədə adambaşına düşən ət istehsalının göstəricisi müxtəlifdir. Bu Hindistanda 5,0 kq-dan az, Dani-markada 400 kq-dan çoxdur. Niderland, Danimarka, Fransa ət ixracatına görə seçilir [16].

ABŞ dünya üzrə illik pendir istehsalının 26%-ni, Fransa 12%-ni, 10%-ni isə Almaniya verir.

Üzüm şərabı istehsalının çoxunu İtaliya, Fransa və İspaniya verməkdədir.[16]

1.6. Dünya kənd təsərrüfatı

Dünya iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının coğrafiyası strateji mövqeyə malikdir. ASK-nın xüsusi çəkisi kənd təsərrüfatının davamlı inkişafında çox yüksəkdir. ASK-nın aparıcı sahəsi kənd təsərrüfatı olub, maddi istehsalın sənayedən sonra ikinci əsas sahəsi hesab edilir. Aqrar Sənaye Kompleksinə (ASK) əhalinin ərzaq məhsulları və gündəlik tələbatını ödəyən çoxfunksional sahələr (kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, onları emal edən və kənd təsərrüfatına xidmət edən sahələr) daxildir. Bitkiçilik, heyvandarlıq və yeyinti sənayesi ASK-də mühüm rol oynayır.

Kənd təsərrüfatı ASK-nın başlıca sahəsidir. Dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində (1-2 dövlət istisna olmaqla) bu sahə ilə əhali məşğuldur. İllik məhsul istehsalının 1/10-i kənd təsərrüfatının payındadır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının çəkisi dünya ticarəti ixracatında 10%-dən çoxdur. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sənayedən fərqli olaraq, iqlimi, relyefi, torpaqları müxtəlif olan geniş ərazilərdə inkişaf edir. Burada bir çox istehsal prosesləri mövsümi xarakter daşıyır [16].

Bu sahədə dünya əhalisinin 1,1 mlrd nəfəri (fəal əhalinin yarısı) çalışır. Bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatında çalışanların sayı müxtəlifdir. Kənd təsərrüfatında çalışanların sayı Qərbi Avropada (iqtisadi fəal əhali) 9%, Şimali Amerikada 6%, (ABŞ-da 2,8%), İOO-də 70-80%-dir (Azərbaycanda 1/3).

İntensiv və ekstensiv kimi kənd təsərrüfatı yolları mövcuddur. Mexanikləşdirmə, kimyalaşdırma, suvarma, meliorasiya və s. hesabına əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi intensiv yola aiddir (hər hektardan daha çox məhsul almaq, hər heyvandan

daha çox ət, süd əldə etmək). Bu yol İEO üçün səciyyəvi olub, böyük vəsait tələb edir. Əkin və otlaq sahələrinin genişləndirilməsi, heyvanların, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayının artırılması hesabına məhsul artımına nail olmaq isə ekstensiv inkişaf yoluna aid olub, əsasən İEO üçün səciyyəvidir. Öz bəhrəsini əkinçilikdə “yaşıl inqilab” (müasir aqrətexniki qaydalardan istifadə ilə bağlı məhsuldarlığın artması), heyvandarlıqda isə sənaye texnologiyası (broylər quşçuluğu, bekon donuzçuluğu) göstərmişdir. Latın Amerikasını və Asiya ölkələri bu sahədə öndədirlər [107].

Torpağın iri sahibkarların əlində təmərküzləşməsinin güclənməsi müasir kənd təsərrüfatının səciyyəvi xüsusiyyətidir. Torpaq sahibkarlığının yeni formaları olan icarədar, kooperativ, fermer təsərrüfatları Şərqi Avropa və Asiyanın bir çox ölkələrində yaradılmışdır. Üç tipə ayrılan kənd təsərrüfatına yararlı torpaq resursları ibarətdir:

- a) bitkiçilik (əkin sahələri; ümumi torpaq fondunun 11%-i);
- b) təbii otlaq və biçənəklər (torpaq fondunun 24%-i);
- c) dincə qoyulan, az istifadə olunan, yaxud istifadə olunmayan torpaqlar (torpaq fondunun 2/3-si).

Təbii şəraitdən asılı olan kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqların strukturu kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmasına təsir edərək tarixən dəyişir (məşələr əkin sahələrinə çevrilir, əkin sahələri yararsız hala düşür və s). Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmasına, yerləşməsinə, səmərəliliyinə (məhsuldarlığına) böyük təsir göstərən ən böyük amil təbii şəraitdir.

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar bir çox Avropa dövlətlərində torpaq fondunun 50-70%-ni təşkil edir. Macarıstan, Polşa, Danimarka, Böyük Britaniya kimi ölkələrdə bu göstərici çox yüksək, Skandinaviya (Norveç-3%), Albaniya kimi dağlıq ölkələrdə isə aşağıdır.

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların payı Cənubi Amerika ölkələrində 15-35%, Uruqvayda və Argentinada Orta Avropa səviyyəsindədir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar Şimali və

Mərkəzi Amerika dövlətləri ərazisində daha çox mənimsənilmiş, otlaq və çəmənliklər isə üstünlük təşkil edir. Kənd təsərrüfatı cəhətdən Asiya ölkələri ərazisinin mənimsənilməsində böyük fərqlər var. Əhalinin yüksək sıxlığı ilə bağlı kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlar Yaponiya və Filippində az olsa da, tamamilə becərilir. Afrika dövlətlərində otlaqlar çox, əkinə yararlı (becərilən) torpaqlar isə azdır. Becərilən torpaqlar Avstraliyada 4-5%, otlaqlar isə üstünlük təşkil edir.

Meliorasiya və suvarma hesabına kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahələrinin genişləndirilməsi baş verir. Son vaxtlar səth və yeraltı suların hesabına səhra və yarımsəhralarda yeni əkin sahələri genişləndirilir.

Müxtəlif ölkələrdə kənd təsərrüfatının ixtisaslaşma səviyyələri müxtəlifdir. İEO-in əksəriyyətində ixtisaslaşma sahələri müxtəlifliyi, (istər bitkiçilik, istərsə də heyvandarlıqda) və bu polikultur (poli-çox), İOO-də isə kənd təsərrüfatının ixtisaslaşması 1-2 sahə ilə təmsil olunur [107].

İctimai əmək bölgüsünün inkişafı prosesində kənd təsərrüfatı iki sahəyə – *bitkiçilik* (əkinçilik) və *heyvandarlığa* bölünür. Bu sahələr arasındakı nisbətə görə ölkələr arasında kəskin fərq var. Aqrotexniki qaydalardan və elmi nailiyyətlərdən istifadə edən Avropa ölkələri, Şimali Amerika, Avstraliya və Yeni Zelandiyada məhsulların dəyərinə görə heyvandarlıq üstündür. Təbii şəraitlə bağlı (quraq iqlim, az məhsuldar torpaq) bəzi İOO-də (Yaxın və Orta Şərq, Uruqvay) heyvandarlıq üstünlük təşkil edir. İOO-in əksəriyyətində isə bitkiçilik üstündür. İEO-dən Yaponiya, İspaniya, Portuqaliya, Yunanıstanda bitkiçilik əsas yer tutur.

Bitkiçiliyin (əkinçilik) suvarılan və suvarılmayan (dəmyə) tipi mövcuddur. Suvarma əkinçiliyi tropik, subtropik və mülayim enliklərin quru (arid) iqlim bölgələrində inkişaf etdirilir. Əkinçiliyin başlıca sahələri dənli bitkilər, texniki bitkilər, tərəvəzçilik və meyvəçilikdir. Əkinçilikdə istehsal olunan məh-

sulun əsas hissəsi birillik bitkilərdir. Taxıl bitkiləri dünya kənd təsərrüfatının əsasıdır.

Dünya əkin sahəsinin yarısını (0,7 mlrd ha) taxıl bitkiləri tutur. Taxıl bitkilərinin yayılma arealı əhalinin yerləşməsinə uyğundur. Şimali Amerika, Avstraliya və Argentinada taxıl istehsalı iri, seyrək məskunlaşmış sahələrə əsaslanır. Avropada isə məhdud torpaq resursları yüksək intensivlik tələb edir [108].

Dünyada taxıl istehsalı 2 mlrd tona çatmışdır (adambaşına 3 sentner). Lakin ölkələr arasında adambaşına taxıl istehsalı kəskin sürətdə fərqlənir (Şimali Amerika və Afrika ölkələri arasında 10 dəfə fərq var). Taxıl istehsalının 80%-ni buğda, çəltik və qarğıdalı təşkil edir. Başlıca taxıl bitkilərinin coğrafiyası həm əhalinin ənənəsi, həm də aqroiqlim resurslarının imkanları ilə müəyyən edilir.

Buğda dünya əhalisinin yarısı üçün əsas ərzaq bitkisidir, 70-dən çox ölkədə becərilir. Aqroiqlim şəraitinə az tələbkardır, dağlıq ərazidə və düzənlikdə, tropik və mülayim qurşaqlarda da becərilə bilər (əsasən meşə-çöl və çöllər). Dünyanın 70-dən çox ölkəsində buğdanın 20-dən çox növü becərilir. Əsas əkin rayonları ABŞ və Kanadanın preriaları (Mərkəzi və Böyük düzənliklər), Argentina pampaları (La-Plata ovalığı), Rusiya, Avstraliya, Qazaxıstan, Ukrayna çölləri, Çinin şərqidir. Buradakı ixtisaslaşmış təsərrüfatlar dünyanın taxıl bazaları hesab olunur.

Əsas buğda istehsalçıları Çin, ABŞ, Hindistan, Rusiya, Fransa, Kanada, Avstraliya, Ukrayna, Qazaxıstan, Argentina və s.-dir. Ən iri buğda ixracatçıları ABŞ, Kanada, Avstraliya, Fransa, Argentinadır. Əsas idxalçılar Afrika, Asiya, Latın Amerikasını ölkələri (ərzaq üçün), Qərbi Avropa ölkələri və Yaponiyadır (yem üçün) [108].

Çəltiyin vətəni Asiyadır. Yığımın 9/10-u bu qitənin payına düşür. Çəltik istiyə, rütubətə, gilli torpağa, hamar relyefə tələbkər olub tropik və musson iqliminə malik subtropiklər üçün səciyyəvidir. Daha çox əməktutumludur. Əkin sahəsi buğdaya nisbətən 2 dəfə azdır, lakin ildə 2 dəfə məhsul götürmək

əsasında yığıcı buğda ilə təxminən eynidir. Əsas istehsalçıları Çin, Hindistan, İndoneziya, Tailand, Myanma, Banqladeş, Vyetnam, Yaponiya və s. ölkələrdir. Çəltik istehsalçıları həm də onun əsas istehlakçılarıdır. Beynəlxalq ticarəti buğdaya nisbətən məhduddur. İri ixracatçıları Tailand, Vyetnam, Myanma, əsas idxalçılar Banqladeş, Malayziya, Sinqapur və s.-dir.

Qarğıdalının vətəni Mərkəzi Amerikadır. Rütubətə və istiliyə tələbkardır. Qarğıdalı yığımının yarısı ABŞ-ın, 1/3-i Latın Amerikasına ölkələrinin (Braziliya, Meksika, Argentina) payına düşür. Bundan əlavə, qarğıdalı əkinləri Asiyada Şimal və Şərqi Çin, Şimali Hindistan, Kiçik Asiyanın Qara dəniz sahili, Afrikada Misir və CAR, Avropanın cənub və cənub-şərqində yayılmışdır. Əsas ixracatçılar ABŞ, Argentina, CAR, idxalçılar Avropa ölkələri (Böyük Britaniya, AFR, Niderland) və Yaponiyadır.

Avropada taxıl bitkilərindən çovdar, arpa, yulaf, Asiya və Afrikada darı, paxlalı bitkilər əhəmiyyətli rol oynayır [108].

Texniki bitkilər sənayə üçün xammal kimi istifadə olunan bitkilərdir. Texniki bitkilər lifli (pambıq, kətan, kənaf, cut), şəkərli (şəkər qamışı, şəkər çuğunduru), yağlı (günəbaxan, soya, araxis, raps), efiyyətlili, kauçukverən (heveya), dərman bitkiləri və s.-dən ibarətdir. Keçmişdə, əsasən, cənub ölkələrində becərilən şəkər qamışı, pambıq, cut, heveya, çay, qəhvə və s. "müstəmləkə bitkiləri" adlandırılırdı. Texniki bitkilərin bir çoxundan iki məqsədlə istifadə edilir (pambıq, kətan, çətənə həm lifli, həm də yağlı bitkilərdir).

Şəkər qamışı plantasiyaları və qamış şəkərinin istehsalı, əsasən, Latın Amerikasına və Asiyanın İOO-də (Braziliya, Hindistan, Kuba, Çin, Meksika, Pakistan, Kolumbiya, İndoneziya), həmçinin ABŞ və Avstraliyada toplanmışdır. İxracatçıları Braziliya, Avstraliya, Kuba və s., idxalçılar Avropa ölkələri, Yaponiya, ABŞ və s.-dir. Şəkər çuğunduru mülayim qurşaq bitkisidir. Əsas istehsalçıları Fransa, Ukrayna, ABŞ, AFR, Rusiya,

Çin, İtaliya, Polşa, Türkiyə və s.-dir. Çuğundur şəkərinin xarici ticarəti xeyli zəifdir, əsasən, daxili bazara xidmət edir [108].

Lifli bitkilər arasında pambıq daha əhəmiyyətlidir. O, həm də yağlı bitkidir. Pambıq subtropik və tropiklərdə 20-40° şm.e. arasında daha geniş yayılıb. Böyümə dövründə rütubət, yetişmə dövründə isti və quru hava şəraiti tələb edir. Odur ki, süni suvarma rayonlarında becərilir. İllik yığımı 15-16 mln tondur. Əkin sahəsi və yığımına görə Asiya 1-ci, Amerika 2-ci, Afrika 3-cüdür. Əsas istehsalçıları Çin, ABŞ, Hindistan, Özbəkistan, Pakistan, Braziliya, Meksika, Avstraliya, Türkiyə, Misir və s.-dir. İxracatçılar Braziliya, Meksika, Misir, Sudan, Özbəkistan, Türkmənistan, idxalçılar Avropa ölkələri və Yaponiyadır.

Kətan mülayim enliklərdə (Rusiya, Ukrayna, Polşa, AFR) becərilən lifli bitkidir. Cut əsasən, Cənubi Asiyada (Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Şri-Lanka), kənaf cənub ölkələrində yayılmışdır. Çay rütubətli tropik və subtropik iqlimdə becərilir. Əsas regionları Asiya (3/5-ü), xüsusən Hindistan, Çin, Şri-Lankadır. İndoneziya, Türkiyə, İran, Keniya, Argentina, Gürcüstan və başqa ölkələrdə də çayçılıq inkişaf etdirilir. Bu məhsulun əsas ixracatçıları Hindistan, Çin (yaşıl çay), Şri-Lanka, İndoneziya və s., idxalçıları isə Böyük Britaniya, Rusiya, ABŞ, Kanadadır və s.-dir.

Tütün ABŞ, Kuba, Meksika, Braziliya, Türkiyə və digər dövlətlərdə becərilir. Əməktutumlu olan bu texniki bitki işsizlik probleminin həllində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Okean səviyyəsindən 300-500 m hündürlükdə, tropik və subtropik qurşaqlarda və meşə torpaqlarında qəhvə yaxşı məhsul verir. Vətəni Efiopiya sayılan bu bitkinin əsas istehsalçıları Braziliya, Kolumbiya (Latın Amerikası), Uqanda, Efiopiya, Kottivuar (Afrika), İndoneziya, Hindistan, Yəmən (Asiya) və digərləridir. Şimali Afrikanın dağlıq və dağətəyi rayonlarında, Kolumbiya, Meksika və Mərkəzi Amerikada keyfiyyətə yüksək qəhvə yetişdirilir. Braziliya, Kolumbiya başlıca ixracatçıları, ABŞ və Qərbi Avropa dövlətləri isə əsas idxalçıları sayılır.

Qəhvə əkininə kakao əkinləri də uyğun gəlir və ən çox adalara, sahil rayonlarına meyil edir. Afrikanın Kot-d-ivuar, Qana, Kamerun kimi ölkələri, Latin Amerikasından Braziliya, Ekvador, Kolumbiya, Venesuela, Meksika istehsalında fərqlənirlər. Dünya bazarına istehsal olunan məhsulun 90%-i çıxarılır. Şimali Amerika, Avropa dövlətləri, Yaponiya əsas idxalçılarıdır.

Vətəni Latin Amerikası olan kartof şimal yarımkürəsinin mülayim qurşağında geniş yayılaraq istehsalında Çin, Rusiya, Polşa öndə gedir. Şirin kartof - batat tropiklərdə geniş yayılmışdır. Çin dünya üzrə tərəvəz istehsalında, İtaliya üzüm istehsalında, Braziliya banan istehsalı üzrə, ABŞ portağal və lumu istehsalına görə, naringi istehsalında isə Yaponiya öndədirlər [108].

Heyvandarlıq kənd təsərrüfatının əsas tərkib hissələrindən biri olub, İnkişaf Etmiş Ölkələrdə ət-süd məhsulları istehsalı ən çox inkişaf etdirilir. Əhalinin qida məhsullarına olan tələbatı bunun başlıca səbəbidir.

İribuynuzlu və xırdabuynuzlulardan, donuzçuluq, quşçuluq, maralçılıq, atçılıq, arıçılıq, balıqçılıq və s. sahələrdən ibarət olan heyvandarlığın strukturu çox mürəkkəb tərkibə malikdir. Məhsuldarlıq göstəriciləri və ixtisaslaşma istiqamətləri müxtəlif olan iribuynuzlu heyvandarlıq sahəsi dünya dövlətlərinin bir çoxunda, əsasən də südlük-ətlik və südlük istiqamətli sahələri Şimali Amerika və Avropada inkişaf etmişdir.

ABŞ, Kanada, RF, AFR-də ətlik, Avstraliyada, ABŞ, RF, Hindistan, AFR, Fransada isə südlük sahələri yüksək inkişaf etmişdir. Xırdabuynuzluların baş sayına görə isə ilk yerləri Avstraliya, Çin, Hindistan, Yeni Zelandiya, İran, Böyük Britaniya, Türkiyə kimi ölkələr tutur. Avstraliya, Çin, RF, Yeni Zelandiya yun tədarükçüsü, dünya üzrə qoyun yununun ən iri ixracatçısı kimi Böyük Britaniya çıxış edir [16].

Avstraliya, Braziliya, Niderland, Kanada və ABŞ kimi dövlətlərdə daha çox mal əti, Niderland, İrlandiya, Danimarka, Fransada isə süd məhsulları istehsalı liderlik edir. Yaxın və Orta

Şərq ölkələrində də kənd təsərrüfatının heyvandarlıq sahəsi inkişaf etmişdir. Cənubi Amerika dövlətlərindən isə Argentina və Uruqvayda da bu sahə öndədir. Bu ölkələrdə heyvandarlığın inkişafı İEÖ-lə müqayisədə ekstensiv yolla baş verir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmində İsveçrə və Finlandiyada heyvandarlıq 75-80% təşkil edir. Bu faiz İtaliyada isə cəmi 40%-dən bir qədər çoxdur.

Şimali Amerika, Avropa və Asiyada donuzçuluq inkişaf etmişdir. Almaniya donuzların sayına görə Avropada öndə gedir. Asiyada isə Çin donuzçuluğun inkişafına görə liderdir. Digər dövlətlərdən Braziliya, Meksika, İspaniya, Fransa, RF də bu sahə üzrə seçilirlər. Quşçuluq Çində, ABŞ, Braziliya, Rusiya Federasiyası, Hindistan, Belçika, Yaponiyada, balıqçılıq isə öz inkişafında Atlantik, Sakit və digər okeanlara və su hövzələrinə əsaslandığından Çin, Çili, Peru, ABŞ, Yaponiya, İndoneziya, Hindistan, Rusiya Federasiyası, Norveç kimi dövlətlər bu sahədə öndə gedirlər. Sakit okean 62%, Atlantik okeanı 27%-lə balıq ovunun həcminə əsasən fərqlənir [16].

Dünya təsərrüfat sistemində kənd təsərrüfatı və burada istehsal olunan ərzaq, onun mübadiləsi və istehlakı həmişə əsas yer tutmuşdur. Kənd təsərrüfatında son zamanlar üç dəfədən çox məhsuldarlıq artaraq 2014-cü ilin məlumatına görə, kənd təsərrüfatı və ərzaq sahəsinə dünya üzrə elmi tədqiqatlara 36,7 milyard ABŞ dolları xərclənmişdir.

Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına olan tələbatın orta illik artımı son 50 il ərzində 2,3% olduğu halda, növbəti 40 il ərzində bunun 1,1%-ə, inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə isə 3,6%-dən 1,3%-ə enəcəyi gözlənilir. Dünya əhalisinin 2050-ci ildə 9,4 milyard nəfər olacağı halda bəşəriyyətin qidalanması üçün ərzaq istehsalının indiki ilə müqayisədə 70% artırılmasına ehtiyac yaranacaq ki, bu da inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehsalın həcmnin iki dəfə artırılmasına gətirib çıxaracaq.

Dünya üzrə kənd təsərrüfatında istehsal edilən mineral gübrənin ABŞ 45%-ni, Qərbi Avropa 28%-ni, 12%-ni isə

Yaponiya istifadə edir. Gübrədən istifadə zəifləmişdir. Bir çox məhsulların və tərəvəzlərin tərkibində silikatların azaldılması tədbirləri həyata keçirilir. Bu kimi səbəblərdən İEO-də torpağa gübrənin az vurulması tədbirləri həyata keçirilir. Bu cür tədbirlərin də əsasını gübrələrdən geniş istifadə etmək təşkil edir. Sərbəst olaraq aqrar bölmənin ekstensiv inkişaf yolu suvarılan torpaqların genişləndirilməsinin əsas yoludur. Suvarılan torpaqlara normal miqdarda gübrə verilərək səmərəni yüksəltmək mümkündür.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təhlillərini və proqnozlarını da nəzərə almaq lazımdır. FAO-nun (ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatları) verdiyi məlumata əsasən dünya əhalisinin ərzaqla və digər məhsullarla təminatına müasir dövrdə nail olmaq lazımdır (ekoloji şərait, torpağın məhsuldarlığı və s. [98]).

1.7. Dünyanın nəqliyyat kompleksi

Sahələrarası və ölkələrarası iqtisadi-sosial əlaqələr yaratmaq funksiyasına malik olan nəqliyyat həm də istehsal komplekslərinin təşkili və idarə edilməsində, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəqliyyatın inkişafı özündə tək yük və sərnişin daşınması prosesini nəzərdə tutmayaraq həm də sənaye sahələrinin optimal ərazi təşkilinin davamlı infrastrukturunun tərkib hissəsini təşkil edir. Bu səbəbdən də nəqliyyat amilinin inkişafı ilə əlaqədar böyük ərazili dövlətlərdə istehsalın səmərəliliyi mümkün olmuşdur. Yeni ehtiyatların mənimsənilməsi Kanada, ABŞ, Braziliya, Avstraliya, Rusiya və s. kimi ölkələrdə ancaq nəqliyyatın inkişafı nəticəsində həyata keçmişdir.

Dünya təsərrüfatının inkişafında, istehsalçıların, satıcıların və alıcıların qarşılıqlı əlaqələrində, coğrafi əmək bölgüsünün formalaşmasında barometr rolunu oynayan nəqliyyat əsas infrastruktur sahəsi olaraq ETİ-in təsiri ilə böyük köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Əsasən üç göstərici əsasında nəqliyyat

sistemi araşdırılır: bütövlükdə nəqliyyat şəbəkəsi; nəqliyyatın işləməsi; əsas yük və sərnişin daşımaları ilə.

Nəqliyyatın inkişafı, onun ayrı-ayrı növlərinin müasir vəziyyəti dedikdə dünya nəqliyyat şəbəkəsi nəzərdə tutulur. Bu sistemdə nəqliyyatın inkişaf dinamikası və eləcə də onun ayrı-ayrı növlərinin müasir vəziyyəti araşdırılır. Dəmiryolu, avtomobil və boru kəməri yolunu birləşdirən nəqliyyat: quru, dəniz və çay yollarını əhatə edən su yolu və hava növlərinə ayrılır. Yük, sərnişin daşınmasının həcmi və quruluşu dünya nəqliyyatı sistemində həlledici amil kimi əsas götürülür [168].

Daşınan yükün ümumi kütləsi və daşımanın məsafəsi ilə yükdaşımanın həcmi müəyyənləşdirilir. Bu göstərici 1990-cı illərdən 100 mlrd ton idi (daşınan yükün dövriyyəsi) Həcmi çox, məsafəsi qısa və yaxud əksinə ola bilən daşınan yükün yalnız həcmi deyil, məsafə də nəzərə alınır.

Yük və sərnişin dövriyyəsi göstəricilərinə görə dünya övlətləri bir-birindən fərqlənilir. İEO-də yükdaşımada nəqliyyatın 81%-i həyata keçirilir. Bu ölkələrdə şəbəkə sıxlığı, sərnişin və nəqliyyatın hərəkətmə qabiliyyəti yüksək olması ilə seçilir. Bu göstəricilər İEO-də müxtəlifdir [16].

Ayrı-ayrı regionlar üzrə qeyri-bərabər inkişaf etmiş dünya nəqliyyatı Şimali Amerikada bu sahənin yüksək inkişafına çatmışdır (30%). Avtomobil və boru kəməri nəqliyyatında bu göstərici daha yüksəkdir. Demək olar ki, bütün nəqliyyat növləri üzrə Şimali Amerika yük daşınmalarda birincidir. Avropada AFR, Fransa, Böyük Britaniya, İsveç və digərləri nəqliyyat şəbəkəsinin sıxlığına görə seçilən ölkələrdəndir.

MDB ölkələrinin payına dünya nəqliyyat xətlərinin uzunluğunun 10%-i aiddir.

Dünya dəmiryolu nəqliyyatı. İlk olaraq sənaye inqilabı dövründən sonra bu nəqliyyat növünün yaranması başlamışdır. 1830-cu ildə İngiltərədə Liverpulla Mançester arasında ilk dəmiryolu açılmışdır. ABŞ-da ilk dəmiryolu xətti isə Çarliston və Oqasta şəhərlərini birləşdirməklə elə həmin il çəkilmişdir.

Avropada ilk dəmir yolu Fransada 1833-cü, Almaniya və Belçikada 1835-ci, Rusiyada isə 1837-ci ildə çəkilmişdir. 1920-ci illərdən 1970-ci illərədək digər nəqliyyat növləri inkişaf etdiyi üçün dəmiryolu nəqliyyatının inkişafı zəifləyərək nəticədə dünya üzrə yük və sərnişindaşımalarında onun xüsusi çəkisi azalmışdır. Amma bütün bunlara baxmayaraq dəmiryolu şəbəkəsində müasir yenidənqurma işləri: genişlənmə, yeni texnologiyanın tətbiqi, elektrikləşdirmə, mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma sistemi, hesablama texnikasından istifadə, sürətli qatarlara keçid və s. həyata keçirilmişdir.

1990-cı illərin ikinci yarısındanək dəmiryolu nəqliyyatındakı vəziyyət sabitləşərək, 2000-ci illərdə dünya dəmiryolunun uzunluğu 67 ölkə üzrə təqribən 900 min km olmuşdur. Bir çox ölkələrdə mövcud dəmir yollarının sökülməsi müşahidə olunsada, bəzilərində isə əksinə dəmir yolunun tikintisi aparılır. 1970-1980-ci illərdə dəmiryolunun uzunluğu Rusiyada 225 min km olmuş, hazırda isə 160 min km-dir (70 min km-i yeraltı və digər xətlərdən ibarətdir). Bu ölkədə yük dövriyyəsi 1,2 trln t/km-dir.

Sürətli magistral xətlərə keçilməsi son dövrlər dəmiryolu quruculuğunda həyata keçirilən ən mütərəqqi istiqamətlərdən biridir. Hal-hazırda saatda 200-300 km sürətlə gedən ekspress sərnişin qatarlarından istifadə artır. Yaponiya və Fransa bu cür yolların ilk təşkilatçısı olmuşlar. Almaniya, İtaliya, ABŞ, Koreya Respublikası və Çin kimi ölkələr sonradan bu yolların çəkilişini həyata keçirmişlər [109].

Dünya nəqliyyat sistemi şəbəkəsində özünəməxsus yerə malik olan *dünya avtomobil yolları* daha çox əhali tərəfindən istifadə olunur. Ayrı-ayrı rayon, şəhər, ölkə və regionların əlaqələndirilməsində bu nəqliyyat növünün əhəmiyyəti ölçüyəgəlməzdir. Əsas xarakterik cəhətlərindən biri isə odur ki, o, milli daşımalarda üstünlük təşkil edərək beynəlxalq daşımalarda da az rol oynamır. İqtisadi inkişafda istifadə olunan ən çevik amillərdən biri olan bu nəqliyyat növü ilk dəfə XIX əsrin axırlarında yaradılmışdır. Avtomobil nəqliyyatı XX əsrdə daha geniş vüsət

almışdır. Dünya üzrə 1900-cü ildə cəmi 6 minə yaxın avtomobil vardı. Onların sayı 1950-ci illərdə 62,3 mln, 1960-cı illərdə 103 mln, 70-ci illərdə 246,4 mln, 2000-ci illərdə yük maşınların sayı 140 mln, yüngül minik maşınların sayı 460 mln ədəddən çox olmuşdur.

Avtomobil yollarının uzunluğu nəqliyyatın bu növünü xarakterizə edən əsas göstəricilərdəndir. Burada İEÖ daha çox üstünlüyə malikdirlər. Çünki dünyada mövcud olan cəmi avtomobil yollarının uzunluğunun təqribən 85%-i bu ölkələrə məxsusdur. İEÖ-dən təxminən 29-da daşınan yük dövriyyəsi 3247 mlrd t/km-ə bərabərdir. Möhkəm örtüklü yollarda, yolların uzunluğunda və yükdaşımalarda olduğu kimi, əsas yeri inkişaf etmiş ölkələr tutur. Avtomobil yollarının uzunluğu son zamanlar o qədər də sürətlə artmamışdır. Yolların təkmilləşdirilməsi, bərk örtüklərin salınması kimi keyfiyyət dəyişiklikləri isə artmaqda davam edir.

Avtomobil parklarının həcmi avtomobil nəqliyyatının inkişaf göstəricilərindən biridir. 1990-cı illərin sonlarında avtomobil parklarında təxminən 600 mln-dan çox avtomobil olmuşdur. Minik maşınları əsas yeri, sonrakı yeri yük maşınları, sonuncu yeri isə avtobuslar tutur. İEÖ-lər ilk 7 yeri tutur. Burada seçilən dövlətlərdən: Çin, Hindistan, Braziliya və Meksika kimi inkişaf etməkdə olanları göstərmək olar.

Neft və qaz sənayesinin inkişafı ilə bağlı olan **dünya boru kəməri nəqliyyatı** müasir dövrdə böyük əhəmiyyət daşıyır. Neft və neft məhsullarının boru ilə orta və uzaq məsafələrə nəqli və tanker daşımaları bu prosesdə əsas vasitədir. 1865-ci ildə ABŞ-da ilk neft kəməri çəkilmişdir. Daha sonralar Pensilvaniyada (10 il sonra) 100 km uzunluğunda, sənaye mərkəzi olan Pitsburqu neft mədənləri ilə birləşdirən neft kəməri çəkildi. Respublikamızda ilk boru kəməri 1878-ci ildə Balaxanı ilə “Qara şəhər”də yerləşən neftayırma zavodları arasında, 1934-cü ildə Asiyada (İranda), 1948-də Fransada çəkilmişdir. Birinci Dünya müharibəsindən sonra neft kəmərlərinin, İkinci Dünya müharibəsindən

sonra isə qaz kəmərlərinin çəkilişi həyata keçmişdir. Nəqliyyatın bu növünün beynəlxalq yükdaşımalarda ümumi payı 7-8%-dir. Cənub-Qərbi, Cənub-Şərqi Asiya, Şimali Afrika, Latın Amerikasını ölkələrində, MDB dövlətlərində (o cümlədən ABŞ, Rusiya, Almaniya, Kanada, Meksika, Fransa, Böyük Britaniya, Çin, Argentina, İtaliya və s.) də kifayət qədər boru kəmərləri vardır. Əsasən xammal və istehlak rayonlarında, ixracat üçün əlverişli regionlarda (Səudiyyə Ərəbistanı, İran, İraq, Venesuela və s.) və idxalat rayonlarında formalaşmışlar. RF-dən qərbə gedən “Dostluq” neft kəməri, Kanada Reduoter-Port Kredit, Edmonton-Monreal, ABŞ-da Xyuston-Nyu-York, Alyaskanın Pradxo-Bey mədənlərindən Valdizə çəkilən Trans-Alyaska və s. neft boru kəmərlərini, həmçinin Urenqoy-Qərbi Avropa, Transaralıq dənizi, Əlcəzair-İtaliya, Nigeriya-Saxara-Aralıq dənizi-Avropa, Şahdəniz - Ərzurum və s. qaz kəmərlərini qeyd etmək olar [16].

Dünya ÜDM-nin təxminən 1,5 %-ni təşkil edən **dünya hava nəqliyyatı** bahalı nəqliyyat növü olaraq, təcili yüklərin və sərnişinlərin daşınmasında çox istifadə olunur. 27 nəhəng aeroportlar Böyük Britaniya, Fransa, AFR, Yaponiya, Çin, Sinqapur, Tailand və digər ölkələrdə fəaliyyətdədir. Nəhəng təyyarə parkları ABŞ, Kanada, Fransa, Avstraliya və AFR-dədir. [16]

Sərnişindaşımalarının həcmi 1960-cı illərdən hər il orta hesabla 9%, yük daşımalarının həcmi isə 11% artmışdır. Nəqliyyatında əsas obyekt sərnişindir, dəniz nəqliyyatında əsas obyekt yüküdür. Sərnişindaşımaları hava nəqliyyatı xidmətləri bazarında 70%, yükdaşımaları 28%, 2%-ni isə poçt daşımaları təşkil edir. Yüklərin daşınması sahəsində aviasiyadan tez xarab olan qida məhsullarının, güllərin və az çəkiyə malik qiymətli əşyaların daşınmasında istifadə olunur. Beynəlxalq aviasiya axınlarının coğrafi paylanması qeyri-bərabərdir. İnkişaf etmiş ölkələrin aviasirkətləri sərnişinlərin 75% və yüklərin 60%-ni daşıyır. Şimali Amerikanın və Avropanın payına dünya bazasının 40 % və 25%-i düşür (sərnişin-kilometr termini ilə götürüldükdə).

Payına dünya bazarının təxminən 25%-i düşən Asiya-Sakit okean regionuna məxsus aviaşirkətlərdə daşımaların həcmi sürətlə artaraq bu göstərici əsasında geridə qalan regionlar isə İEOÖ-ə malik olmuşdur. Beynəlxalq ticarət və turizmde dünya üzrə hava nəqliyyatı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif sosial-iqtisadi birlik və coğrafi regionlar çərçivəsində ölkələr tərəfindən yaradılaraq onlarla milli və ərazi nəqliyyat sistemlərini dünya hava nəqliyyatı özündə birləşdirir.

Sürət hava nəqliyyatının əsas üstünlüklərindən biridir. Sürətin artırılması ilə sərnişinlərin, yüklərin yerdəyişməsinə sərf edilən vaxt azalır, ictimai istehsal prosesi isə sürətlənir. Yüksək keçiciliyə malik olma hava nəqliyyatının digər xüsusiyyətlərindəndir. Hava nəqliyyatı başqa nəqliyyat növlərinə nisbətən dənizlərin, okeanların, meşələrin, səhraların, dağların üstündən keçərək gözəl mənzərələrə şahidlik edir. Bu nəqliyyat növünün mənfi xüsusiyyətləri nəqliyyat məhsulunun maya dəyərinin yüksək olması, hava şəraitindən asılılığı və s.-dir.

Dəmiryolu və avtomobil nəqliyyatına nisbətən ***gəmiçilik və yaxud dəniz nəqliyyatı*** daha qədimdir və ucuzdur. Müasir dövrdə də iqtisadiyyatda və dünya nəqliyyatı sistemində o çox böyük rola malikdir. Yüksək konsentrasiya səviyyəsi limanlarda göstərilən beynəlxalq nəqliyyat xidmətləri bazarı üçün xarakterikdir. Hutchison Whampoa (Honkonq), PSA International (Sinqapur), APM Terminals (Danimarka) və DP World (BƏƏ) kimi dörd ən güclü şirkətlərə-konteynerlərlə həyata keçirilən liman əməliyyatları həcmnin 44,2 %-i düşür.

Dəniz nəqliyyatı ölkə daşımalarının 80%-ni təmin edərək təbii yollardan istifadə edir, az yanacaq sərf edir, hərəkət sürəti az olub, daşımaları mövsümi xarakter daşıyır. Buzqıran gəmilər donanması donmuş sulara naviqasiyanın müddətini artırır. Dəniz nəqliyyatının xarici ticarətdə rolu böyükdür [16].

Xarici ticarət daşımalarının 98%-i Böyük Britaniya və Yaponiyada, 90%-i isə ABŞ-da dəniz nəqliyyatının birbaşa iştirakı ilə həyata keçir. Gəmiçilik nəqliyyatına dünyada baş

verən beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin 80%-i xidmət göstərir. Dünya yük dövriyyəsində dəniz nəqliyyatının payı 60-62% təşkil edir. (dəyər göstəricisi ilə). Dəniz ilə yükdaşımaların 45%-i inkişaf etmiş ölkələrin payına (coğrafi baxımdan), 51%-i inkişaf etməkdə olan, 4%-i isə keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin payına düşür.

Okeanların dünya dəniz gəmiçilik nəqliyyatında əhəmiyyətinə gəldikdə isə, beş əsr ötmüş Böyük Coğrafi Kəşflərdən bugünkü günədək Atlantik okeanı hələ də yüksək xüsusi çəkiyə malik olması ilə seçilir. Müxtəlif istiqamətlərə: Atlantik okeanında- Cənubi Atlantik (Avropa-Cənubi Amerika), Qərbi-Atlantik (Afrika-Avropa), Asiyadan Avropa və ABŞ-a olan yükdaşımalar indi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Daxili yükdaşımada *çay nəqliyyatının* əhəmiyyəti böyükdür. Yansız, Xuanxe, Missisipi, Amazonka, Yenisey, Volqa, Dunay, Böyük Göllər, Lena, Makkenzi, Konqo, Niger və s. çaylarının bu sahə üzrə əhəmiyyəti əvəzsizdir. 214-dən çox beynəlxalq çay hövzəsi vardır. ABŞ dünya üzrə ən böyük çay və göl donanmasına (flotuna) malikdir. Çin, RF, AFR, Kanada və s. daxili su yollarında yük dövriyyəsinin böyüklüyünə görə gərqlənirlər [16].

II FƏSİL. REGIONLARIN SİYASİ-İQTİSADI COĞRAFİ SƏCİYYƏSİ

2.1. Avropa regionu ölkələrinin siyasi-iqtisadi coğrafi səciyyəsi

Avropa dünyanın siyasi və iqtisadi xəritəsinin strategiyasında potensial mövqeyə malik olub, Avroasiya materikinə qərbində yerləşir. Sahəsi 10,5 milyon km²-ə bərabərdir. BMT-nin məlumatına əsasən, avropalılar intellektual səviyyə cəhətdən (97%) həmişə fərqlənmişlər. Məhz qədim yunan və Roma sivilizasiyası bəşəriyyətin təkamülündə yeni eranın yaranmasına səbəb olmuşdur. Böyük Coğrafi Kəşflər erası da avropalılara məxsusdur. Siyasi, iqtisadi və inzibati cəhətdən müxtəlifliyi ilə Avropa ölkələri seçilir [17].

Avropa qitəsi ekvator xəttindən xeyli şimalda yerləşir. Başlanğıc meridianı qərbdən, London meqapolisinə daxil olan Qrinviç şəhərindən keçdiyi üçün o Qrinviç meridianı adlanır. Tarixi əlverişliliyi ilə seçilən Avropa hələ qədim dövrlərdən cənubda Aralıq dənizi vasitəsilə Cənub-Qərbi Asiya və Şimali Afrika ilə əlaqə saxlamışdır. Atlantik okeanı və Şimal Buzlu okeanı suları ilə əhatə olunan bu qitənin sahillərində çoxlu buxta və körfəzlər vardır ki, bu da qabarma və çəkilmələrin təsiri ilə dənizçiliyin inkişafına və həddən çox dəniz limanlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Temza çayı sahilində, dənizdən kənarında yerləşən London bu səbəbdən mühüm liman şəhərinə çevrilmişdir. Dəniz dövlətləri hesab olunan Avropa dövlətlərinin əksəriyyətinin dənizə çıxışı vardır. Novaya Zemlya, Frans İosif Torpağı və s. adaları şimal hissədən Avropaya aiddir. Avropanın ən böyük yarımadası olan Skandinaviya yarımadası Baltik və Norveç dənizləri arasında yerləşir.

Şərqi Avropa və qərbə doğru Orta Avropa düzənlikləri Avropanın şərq hissəsini təşkil edir. Vogez, Şvattsvald, Mərkəzi Massiv və s. dağları mərkəzdə yerləşərək cənub ərazini Alp,

Karpat, Balkan, Apennin və s. dağları və düzənlikləri tutur. Avropanın relyefinin dəyişilməsində böyük rol oynayan tektonik hərəkətlər isə müasir dövrdə də davam edir. Çox sayda sönmüş və fəaliyyətdə olan vulkanlar burada yerləşir (Vezuvi, Etna, Hekla və s.) [110].

Atlantik okeanı hövzəsinə daxil olan Avropa çaylarının çoxu qısa olub, gəmiçilik üçün az yararlıdır. Şimal Buzlu okeanı hövzəsinə və axarsız Xəzər dənizi hövzəsinə aid edilən çaylar vardır (Peçora, Şimali Dvina və s.).Çayların çoxu böyük hidroenerji ehtiyatlarına malikdir. Qeyri-bərabər yerləşən Avropa gölləri çox olsa da irili-xırdaldır. Bunlardan Venern, Vettern, Sayma, İnari, Oneqa və digərlərini göstərmək olar (ən böyük göl Ladoqadır).

Yanacaq, filiz və qeyri-filiz mənşəli faydalı qazıntılarla Avropa qitəsi zəngindir. Burada planetin ən mühüm kömür hövzələri yerləşir (Donetsk, Peçora, Rur, Saar, Yuxarı Sileziya). Neftin əsas yataqları Volqaboyu, Orta Dunay ovalığı, Balkan yarımadası, Karpat və Şimal dənizindədir. Dəmir filizi yataqları faydalı qazıntılar içərisində böyük əhəmiyyətə malikdir. Dünyanın ən böyük dəmir filizi yataqlarından biri olan Kursk maqnit anomaliyası (KMA) burada yerləşir. Şərqi Avropa düzənliyi, Skandinaviya yarımadası, Alp dağları, orta hündürlüklü qədim dağlar sahəsində də bir çox dəmir filizi yataqları vardır. Boksit, mis, sink, qurğuşun, kobalt, molibden, volfram, xrom, civə, uran kimi əlvan və qiymətli metal filizlərinə də Avropada rast gəlinir. Qeyri-filiz yataqları (neft, təbii qaz, daş kömür), çöküntü mənşəli duzlardan kalium, daş duz yataqları, eləcə də qiymətli tikinti materiallarından mərmər, qranit, kvarsı da göstərmək olar. Bütün bunlara baxmayaraq Avropa qitəsi bir çox faydalı qazıntılarla tam təmin olunmamışdır. Bu səbəbdən də digər ölkələrdən Avropa dövlətləri bir sıra xammal ehtiyatları gətirir [110].

İnsan resursları və onun xüsusiyyətləri Avropanın sahib olduğu siyasi-iqtisadi potensialdır. İqtisadi istiqamətdən inkişaf

edərək yüksək həyat standartlarına çatmaları elmi inkişafly insanlardan ibarət əhaliyə və elm-texnologiyada göstərmiş olduqları irəliləmələr sayəsində olmuşdur. Müasir dövrdə ABŞ əhalisinin bir çox hissəsi avropalıdırlar. Məhz Avropalılar tərəfindən də elmi və texnoloji inkişafly reallaşdırılmışdır. Avropa Birliyi Avropa dövlətlərinin hər istiqamət üzrə birləşməsini qarşısına məqsəd qoymuş və Avropanın planetdəki gücünü və əhəmiyyətini artırmaqla bu yolda əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirir.

Avropada 1990-cı illərə qədər bir-birindən fərqli siyasi-iqtisadi sistemlər mövcud idi ki, bunlar - plüralist demokratik sistem və sərbəst bazar iqtisadiyyatını tətbiq edən Qərb Bloku, digəri isə kommunist ideologiyalı təkpartiyalı sosialist sistemi idi. Amma blok SSRİ-nin iqtisadi və siyasi sisteminin zəifləməsi ilə dağıldı. Siyasi və iqtisadi sistem olaraq köhnə sosialist bloku ölkələri Qərb blokuna yaxınlaşaraq ciddi addımlar atdılar. Həmin ölkələrin iqtisadiyyatına çoxpartiyalı demokratik sistem və sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid ciddi təsir etdi. Avropa Birliyinə üzvlük və inteqrasiya ilə bağlı edilən müraziətlər müsbət qarşılanaaraq onlarla AB arasında ciddi inteqrasiya prosesi yaranmış oldu. Qərbi Avropanın hərbi təşkilatı olan NATO-ya bu ölkələrin böyük hissəsi daxil olaraq beynəlxalq təhlükəsizliyin təminatında iştirak etməyə başladılar. 1990-cı ilin əvvəlində mövcud olan hərbi, iqtisadi və siyasi qütbləşmə bununla da Avropa regionunda öz ideoloji əhəmiyyətini itirdi.

52-dən çox dövlət yerləşən Avropada inzibati-idarəetmə formasına görə 33 dövlət respublika, 11 monarxiya, bir dövlət - Vatikan teokratik-mütləq monarxiyaya malikdir. Dünyanın siyasi və iqtisadi, hərbi təşkilatlarından NATO, DÜNYA BANKI, AVROPA İTTİFAQI və s. burada fəaliyyət göstərir [110].

Qədim dövrlərdən daha çox məskunlaşmış əraziyə malik Avropa əhalisi sayına görə yalnız Asiya qitəsindən geridədir. Yer kürəsi əhalisinin 19%-ni təşkil edən Avropada 731 milyondan çox əhali yaşayır. Əhali daha sıx Atlantik okeanı sahillə-

rində, mühüm sənaye rayonlarında, iri şəhər və paytaxtlarda, çay və nəqliyyat yolları boyunca yerləşmişdir. Daha az əhali 60 dərəcə şimal enliklərindən şimalda olan soyuq ərazilərdə məskunlaşmışdır.

Avropoid irqinə aid olan avropalılarla birgə burada german, roman, türk, slavyan və başqa dil qruplarına aid xalqlar yaşayır. Almanlar, hollandlar, ingilislər, isveçlilər, norveçlilər, islandlar german xalqlarına aid olub, roman dil qrupunda olan xalqlar isə latın dili üzrə formalaşmış dildə danışırlar. İtalyanlar, fransızlar, portuqallar, ispanlar, rumınlar və digər xalqlar bu qrupa mənsubdurlar. Tatar, türk, başqırd, çuvaş, qaqauz və s.-dən ibarət türk dili qrupuna aid olan xalqlar da Avropada məskunlaşmışlar. Digər dil qruplarına aid olan çoxlu xalqlardan: latışlar, litvalılar, estonlar, basklar, finlər, macarlar, yunanlar, albanlar və s.-ni göstərmək olar ki, bunlar da Avropa qitəsində yaşayırlar.

Xristianlıq Avropa xalqlarının sitayiş etdiyi hakim dindir. Bütün katolik xristianların mərkəzi kilsəsi sayılan Avropanın Roma şəhərindəki Vatikan kilsəsinə Roma papası başçılıq edir. İslam dininə etiqad edən müsəlmanların sayı Avropada gündən çoxalır.

Dünyanın ən məşhur turizm-rekreasiya kompleksinə malik olan ərazilərdən biri də Avropa regionudur. Hər il milyonlarla turistlər İspaniya, İtaliya, Fransa, Böyük Britaniya, AFR və digər ölkələrə gələrək istirahət edirlər. Beynəlxalq turizm Aralıq dənizi ölkələrinin milli gəlirində yüksək göstəriciyə malikdir [110].

Almaniya Federativ Respublikası. Qərbi Avropada yerləşən AFR şimaldan Şimal və Baltik dənizləri, Danimarka, şərqdən Polşa və Çex Respublikası, cənubdan Avstriya və İsveçrə və digər ölkələrlə qonşuluq edir.

16 federal əyalətdən ibarət parlamentli federal respublika olan Almaniyanın paytaxtı şəhər və inzibati mərkəz olan Berlindir. Federativ və sosialist rejimli iki dövlətə bölünən ölkə, 1990-cı il məlum hadisələrdən sonra yenə birləşdi. Avropa

Birliyində say etibarilə ilk yerlərdən birini elə AB-nin yaradıcılarından olan Almaniya özü 83,2 milyon əhalisi ilə tutur.

Almaniya dünyanın öncül dövlətlərindən biridir. 357,021 km²-lik əraziyə malik olan Almaniya Avropanın mərkəzində yerləşərək ərazisinə görə dünyanın 63-cü, Avropanın isə 7-ci böyük dövlətidir. 9 Avropa dövləti ilə həmsərhəd olan Almaniyanın cənubunun çox hissəsi dağlıq, şimal hissəsi düzənlik ərazilərdən ibarətdir. İqlimi mülayim-dəniz iqlimidir [111].

Təbii ehtiyatları. Təbii ehtiyatlarla Almaniya ərazisi elə də zəngin deyildir. Kömür və duz ehtiyatları ən çox həcmdə rast gəlinən resurslardır. Almaniya neft, təbii qaz və başqa çox istifadə olunan resursları digər ölkələrdən idxal edir. Əsasən ölkənin şimal hissəsində hasil olunan Almaniyanın duz ehtiyatları 250 milyon il əvvəl formalaşmış süxurlarda cəmlənmişlər. 300 milyon il əvvəl mövcud olmuş bataqlıqların ərazilərində isə dövlətin daş kömür ehtiyatları yerləşmişdir. Hal-hazırda da Cənubi İngiltərədən Polşaya qədər həmin ərazilər uzanır. Daha çox rast gəlinən qonur kömür ehtiyatlarının formalaşması da təqribən 65 milyon il əvvəl başlamışdır. Almaniya bu ehtiyatın istehsalına görə dünyada birinci yerlərdən birini tutur. Ölkənin ucqar şərq və qərb bölgələrində əsas qonur kömür ehtiyatları istehsal olunur [16] [17].

31% ərazisi meşələrlə örtülüdür. Ölkə ərazisindən çoxlu sayda çaylar axır ki, ən böyük çaylar Reyn, Dunay, Elba, Vezər və Oder sayılır. Boden gölü Almaniyanın ən böyük gölüdür.

Əhali - 01yanvar 2015-ci il məlumatlarına əsasən Almaniya 83.251.851 nəfər əhali məskunlaşmış. Hər km² üçün əhali sıxlığı 230 nəfərə çatır ki, bu da yüksək göstəricidir. Orta ömür müddəti 80 il olduğundan bu göstərici əsasında Almaniya dünyada öndəki yerlərdən birini tutur. Almaniya əhalisinin azalmasına əsas səbəb ölkədə ölüm səviyyəsinin doğumdan daha yüksək olmasıdır. Burada 15 yaşından yuxarı insanların 99 %-i savadlılardır. Bu ölkəyə çalışmağa gələnlərin çoxu türklər və polyaklardır. Hesablamalara görə əhalinin 91,5%-i almanlardan,

2,4%-i türklərdən, 0,7%-i italyanlar, 0,4%-i yunanlar, 0,3%-i polyaklardan ibarətdir. Çoxlu ayda etnik alman Almaniya kənarında da yaşayır.

Yüksək səviyyədə urbanizasiyalaşmış ölkə sayılan Almaniya əhalisinin təxminən 90%-dən çoxu şəhərlərdə yaşayır. Burada Berlin, Hamburq, Münhen, Köln kimi əhalisi milyon nəfərdən çox olan məşhur şəhərlər yerləşir.

Alman dili ölkənin rəsmi dili sayılır. 3 işçi dillərindən biri də alman dilidir (digər iki işçi dil ingilis və fransız dilidir).

Almaniya ilk məscid 1779-cu ildə Şvetzingen şəhərində tikilmişdir [111].

Ölkə əhalisinin 30%-i protestantlardan (lüteranlar), 30%-i katoliklərdən, 4%-i müsəlmanlardan ibarətdir. Son zamanlar ölkədə ateistlərin sayı artmağa doğru gedir. Bu ölkədə hal-hazırda xristianların çoxu protestantdırlar. İkinci Dünya müharibəsindən sonra burada müsəlmanların sayı sürətlə artmağa başlamışdır və bu hal-hazırda da davam edir.

İqtisadiyyatı. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına malik Almaniya yüksək səviyyəli innovasiyaya malikdir. ÜDM-in həcmi ölkədə 3,332 milyard dollara bərabərdir. Bu göstərici əsasında Almaniya dünyada 4-cü, Avropada isə birincidir. Külək və günəş enerjisi ilə bağlı məhsulların istehsalına görə AFR dünyada birinci yerdədir. Xidmət sahəsində işçi qüvvəsinin 67%-i, sənayedə 29%-i, kənd təsərrüfatında 2%-i çalışır. Qərbi Almaniya iqtisadi cəhətdən öndədir.

Daima inkişaf edən Almaniya iqtisadiyyatına təkan verən əsas amillər: Marşal planı, müharibədən sonrakı dövrdə iqtisadi dirçəliş və s.dir.

Almaniya inkişaf etmiş sənaye dövlətlərindən biri kimi müasir dövrdə ABŞ, Çin və Yaponiyadan sonra ən böyük milli iqtisadiyyata malik olan bir ölkədir. Rur bölgəsi yanında, Münhen və Ştuttqart metropolunun bölgələri (yüksək texnologiya, avtomobil), Frankfurt Mayn (maliyyə), Köln, Hamburq (liman,

Airbus təsisləri, media) və Leypsiq ən böyük və əhəmiyyətli iqtisadi mərkəzləridir.

Hal-hazırda elm və texnikaya böyük maliyyə yatırımları Almaniyada çox yüksək səviyyəyə çatmışdır və bunun nəticəsi olaraq 104 alman alimi Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. [111]

SƏNAYE SAHƏLƏRİ. Almaniyanın sənayesi də bir çox sənaye dövlətlərində olduğu kimi struktur dəyişikliklərinə uğramışdır. Sənayenin yerini xidmət sektoru almaqdadır. Fəal əhəlinin səkkiz milyon nəfərindən çoxu sənayedə çalışır. Avtomobil, elektrotexnika, aerokosmik, nef emalı və kimya sənayesi ən əhəmiyyətli sənaye sahələridir. Son dövrlər tekstil və dəmir filizi sənayesində bazarın kiçilməsi nəzərə çarpır.

Ölkənin beynəlxalq rəqabət gücünü Siemens kimi böyük korporasiyalarla yanaşı on minlərlə kiçik və orta ölçülü müəssisələr də təmin edir. Metallurgiya, avtomobil, neft emalı və s. sənaye komplekslərini Transmilli Koorparasiyalar idarə edir. Ölkənin maşın sənayesi maşın təchizatlarını ən yüksək keyfiyyətdə istehsal edərək bu sahə “admiral gəmisini” adını qazanmışdır. Almaniya bu bazar sahəsində ümumi ticarətdə 19,3%-lik payla dünyada liderlik edir. “Daymler-Bens” korporasiyası nəqliyyat maşınqayırması üzrə ən böyük və sahəli olmaqla Avropada 16-cı, dünyada 73-cü yerdədir. Dünyada mühüm yer tutan korporasiyalardan “Mersedes-Bens AQ”(avtomobil istehsalı), “Daymler-Bens Aerospeys”(təyyarə istehsalı, kosmik aparatlar və s.), “Debis” (maliyyə və telekommunikasiya üzrə) və s.-ni göstərmək olar.

Almaniya Qərbi Avropa dövlətləri sırasında ən çox neft idxal edən ölkələrdən sayılır. Eləcə də, metallurgiya kompleksi yüksək texnoloji əsaslarla idarə edilərək Saar, Rur, Bremen, Aşağı Reyn və s. regionlarında qara metallurgiya zavodları fəaliyyət göstərirlər. Təkcə ABŞ-dan “Klassik elektronika” məhsulunun istehsalına görə (21%) geridə qalır, həm də avtomobil istehsalına görə o dünya üzrə 3-cü yeri tutur (ABŞ, Yaponiya).

Yüksək texnologiyalara əsaslanan kimya sənayesi dünya üzrə kimya sənaye məhsullarının 13%-ni verir. 50%-dən çox gətirmə xammala əsaslanan yanacaq-energetikada iqtisadiyyat uzun illər kömürə əsaslanmışdır. Lakin son dövrlər ölkə kömürü CAR, Polşa, ABŞ kimi dövlətlərdən idxal edir.

Elektroenergetika. ABŞ, Çin, Hindistan və Yaponiyadan sonra son vaxtlar ən çox enerji istehlak edən beşinci ölkə Almaniyadır. İES-lər elektrik enerjisi hasilatında mühüm rol oynayır. CAR-dan, Avstraliyadan, Kanadadan gətirmə urana əsaslanan AES-lər də fəaliyyət göstərir. (33%). Ölkənin cənubunda SES-lər yerləşir (61%).

Alman dövləti bərpa olunan ehtiyatlardan geotermal, külək enerjisinin istifadəsinin yayılmasına çalışır. Böyük gücə malik KES-lər 1970-ci ildən enerji məhsuldarlığını artırmış və ölkə 2050-ci ilə qədər enerji ehtiyacını bərpa olunan enerji ehtiyatları ilə qarşılamağı qarşıya məqsəd qoymuşdur.

Məhsulun 1/10-ni ixrac edən **yüngül sənaye** emal sahəsinin 15%-ni verir. Un, süd və ət məhsulları, qənnadı, şəkər tozu, konserv, pivə və s. məmulatların sahələri **yeyinti sənayesində** inkişaf etmişdir. 1200-dən çox pivə zavodları mövcuddur.

Kənd təsərrüfatı. Almaniya Fransadan sonra kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına görə Avropada ikinci yerdədir. Dünyanın ən qabaqcıl aqrar sənaye kompleksinə malik olan Almaniyanın 12,4 mln ha ərazisi kənd təsərrüfatına yararlıdır. Daxili bazarın 80%-ni buğda istehsalı, 85%-i şəkər istehsalı, 90%-ni ət istehsalı, 100%-ni süd istehsalı ödəyir. Bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının 80%-ni təşkil edən heyvandarlıq inkişaf etmişdir (donuzların sayına görə Avropada 1-ci yeri tutur).

Yardımcı sahə olan bitkiçilik sahələri də inkişaf etmişdir. Yem bitkilərinin payı bitkiçilikdə artaraq silos üçün qarğıdalı, kökümeyvəli bəcərilir. Buğda əsas dənli bitkidir. Tərəvəzçilik və meyvəçilikdən ən çox üzümçülük inkişaf etmişdir [112].

Dəniz sahilindəki rayonlarda, ölkə şimalında südçülük inkişaf etmişdir.

Buğda ən əsas sahə hesab edilir. Cənub-qərbdə və Bavariyada pivə bişirilməsi üçün arpa becərilir. Almaniya mayaotunun istehsalına görə dünya üzrə ön sıralardan birini tutur. Ölkədə pivə milli içki hesab olunur.

Nəqliyyatı. Güclü infrastruktura malik ölkə 230 000 kilometrlik quru yolu şəbəkəsi və 36000 kilometr dəmiryolu şəbəkəsinə malik olmaqla Almaniya nəqliyyatı əhəmiyyətli qovşaq halındadır. Frankfurt aeroportu Avropa regionunda ən böyük hava limanı olmaqla ölkəni dörd tərəfdən əhatə edən digər əhəmiyyətli hava limanları da beynəlxalq nəqliyyatı asanlaşdırır.

Dəniz nəqliyyatı xarici iqtisadi əlaqələr üzrə yük dövriyyəsinə üstünlüyə malik olmaqla Hamburq, Bremen, Rostokun və s. limanları dünyanın ən iri nəqliyyat kommunikasiya sistemlərindəndir.

Aktiv ticarət balansına malik olan AFR-də beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin çərçivəsində kapitalın hərəkəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, dünya dövlətlərindən Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ və s. ilə ticarət əməkdaşlığı edərək genişəhatəli inqerasiyaya malikdir [112].

Böyük Britaniya

Şimal-qərbi Avropa dövləti olan Böyük Britaniya La Manş kanalı ilə materik Avropaya Fransa vasitəsilə birləşir.

Özündə dörd dövləti: (İrlandiya və s.) birləşdirən Böyük Britniya 59,21 milyon nəfər əhaliyə, 244820 km² əraziyə malikdir. Paytaxtı Londondur (əhalisi 7,33 milyon nəfər). Uelslə XVI əsrdə, 1707-ci ildə Şotlandiya ilə birləşən İngiltərə möhtəşəm Böyük Britaniya kimi dövlət yaratmışdır. Britaniya başqa Avropa dövlətlərindən əvvəl XVII əsrdə burjua inqilabı əsasında kapitalizm sistemə keçmiş, bu da onu dünyanın ən yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkələrindən birinə çevirmişdir [16].

Qüdrətli imperiya sayılan Böyük Britaniya iki dünya muharibəsinin şahidi olmuşdur. Amma yenə də qüdrətli ölkə kimi qalmaqdadır.

Sahil xəttinin uzunluğu 17820 km, Avropa kontinentinin cənub sahillərinə yaxın olan hissəsinin uzunluğu 50 km-dir. Burada o tunel vasitəsilə Avropaya birləşir. Bu dünyanın ən uzun sualtı tunelidir. Şimali İrlandiya Respublikası İrlandiya ilə 360 kilometrlik quru sərhədə malikdir və bu onun yeganə quru sərhədidir [113].

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları. Ovalıqlar böyük bir hissəni tutduğundan yüksəkliklər azdır. Temza, Severn və Humber ən uzun çaylardır.

Duman və yağışlar ölkəsi adlandırılan Böyük Britaniyanın (xüsusilə Şotlandiya) adada yerləşməsi və isti Atlantik Qolfstrim cərəyanına yaxın olması ölkə iqlimini müəyyənləşdirir. Noyabr ayından mayadək Şotlandiyada qar olur. Ən yağışlı şəhərlər Liverpul və Mançester hesab edilir.

78,772 km² ərazisini Şotlandiya əhatə edərək ərazisinə qərb və şimal hissələrində yerləşən səkkiz ada: Hebrid, Orkney, Şetland və s. aiddir. Böyük Britaniyanın 20,779 km²-ni Uels əhatə edir. Bura əsasən dağlıq ölkə olub, əsas əhali və sənaye sahələri Cardiff, Svansa və Neypört sahil şəhərlərində və Cənubi Uelsdə yerləşir. 13,843 kvadrat km ərazini əhatə edən Şimali İrlandiya da dağlıq ərazidir. Ən yüksək nöqtəsi 852 m² hündürlüyü olan Sliv-Donard zirvəsidir.

Məşəlik və dağlıq relyefə malik İngiltərə ərazisində düzənliklər, Pennin və 1343 m olan Qrampian dağlıq sahələri (1343 m) yerləşir. Havalar burada dumanlı-çişkinli, küləkli keçir. Qışı yumşaq və rütübətli, yayı sərin olur. Temza, Severn, Merseya, Xamber, Klaydan və s. kimi çayları göstərmək olar ki, onlardan elektrik enerjisi hasilatında, nəqliyyatda və suvarmada geniş istifadə olunur. Dağ göllərinə Şimali-Qərbi İngiltərə və Şimali Şotlandiya malikdir.

Metallurgiya kompleksinin əsas xammalı sayılan təbii ehtiyatlarından daş kömür (ehtiyatı 200 mlrd ton, Şotlandiya düzənliyi ərazisində), qurğuşun, mis (Kornuol adası) və s. kimi əlvan metallara malikdir. Neft emalı, neft-qaz, neft-kimya kimi sənaye sahələrinin yaranmasına Şimal dənizinin şelfindəki neft və qaz ehtiyatlarının tapılması səbəb olmuşdur. [16]

Maraqlı faktlar. İngiltərə əhalisinin şəhərlərdə 80%-ni, əyalətlərdə isə 90%-ni ingilislər təşkil edir. Yalnız siyasətdə deyil, məişət və gündəlik həyatlarında da öz ənənələrinə sadıq olan ingilislər kral ailəsinə xüsusi hörmət və məhəbbət bəsləyirlər. Öz ölçü və çəki vahidi, yemək ənənələri, faytonda gəzmək qaydaları olan bu dövlətdə demək olar ki, hər bir şəhərin məxsusi qeyd etdiyi bayramları vardır. Ulu əcdadları anqlosaks və normanların, keltlərin nəslindən olan ingilislər bununla fəxr duyurlar.

Oxsford (1168) və Kembric (1209) Universitetləri bütün dünyada məşhurdur. Bu ölkə filosof F.Bekon, səyyah J.Kuk, İ.Nyuton, Q.Qaliley, R.Boyl, D.Rezenford, C.Uatt, C.Xanter, Ç.Darvin və s. kimi alimlərin, eləcə də, T. Mor, K. Marlo, Daniel Defo, C.Svift, Q.Fildinq, Bayron, Ş.Bronte, Somerset Moem, R.Kiplinq, B.Şou və başqalarının vətənidir.

Ölkədə iki əsas partriya-leyboristlər və mühafizəkarlar partiyası mövcuddur.

Əhalisi. Şimal-qərbi german dil qrupuna aid olan əhalinin 81,5-i ingilislərdən, 9,6%-i şotlandlardan, 2,4%-i irlandlardan, 1,9%-i uelslərdən və 1,8%-i olsterlərdən ibarətdir. Təbii artım hər 1000 nəfərə 2 nəfər (mənfi saldo), əhali sıxlığı yüksəkdir. (246 nəfər). 90% urbanizasiyaya malikdir. Britaniya vətəndaşlarının az hissəsi xarici mənşəlidir (yüksək miqrasiya ölkəsi deyil). Şəhər əhalisinin 80%-dən çoxu iri sənaye mərkəzlərinin ətrafında məskunlaşmışlar (London aqlomerasiyası).

Din. Xristianlıq ən geniş yayılmış dindir. 59,5% əhali xristianlığa, 12%-i islam dininə, hinduizmə 2,5% və 1,2%-i sinkx dininə sitayiş edirlər.

Sənayesi. Böyük Britaniya dünya təsərrüfatında XIX əsrin axırlarınadək ağalığ etmişdir. "Dünyanın sənaye emalatxanası" hesab edilir. Müstəmləkələrdən böyük gəlir götürürdü. Ölkə iqtisadiyyatının, metallurgiyanın və maşınqayırmanın güclü inkişafına təbii ehtiyatlar təsir etmişdir. Eləcə də maşınqayırmanın sürətli inkişafına imkan verən amillərdən biri də dəniz donanmasına malik olmasıdır [113].

Böyük Britaniya keçmiş mövqeyini itirməsinə baxmayaraq hal-hazırda da dünyanın yüksək inkişaf etmiş ölkələrindəndir. Kapital ixracına görə Böyük Britaniya İnkişaf Etmiş Ölkələrdən ABŞ və Yaponiyadan geridədir. Digər İEÖ-lərlə oxşarlıq təşkil edən B.Britaniyanın sənayesinin strukturunda mürəkkəb və çoxsahəli maşınqayırma sahəsi mühüm rol oynayır. London, Birmingem-Koventri rayonları Mançester toxuculuq maşınqayırmasına, Qlazqo gəmiqayırması sahələri, Şeffid və s. fərqlənir. İnkişaf etmiş sahələrdən nəqliyyat maşınqayırması, məişət texnikası, kənd təsərrüfatı texnikası, tibbi avadanlıqlar və s.-ni göstərmək olar.

Xidmət sahələrində (idarəetmə, turizm, maliyyə, səhiyyə, təhsil və s.) əhalinin böyük qismi çalışır. Ticarət dövriyyəsinə görə dünyada beşinci yeri tutan ölkə əhalisinin 25%-i kənd təsərrüfatında çalışır. Dünya maliyyəsinin mərkəzi çox geniş bank şəbəkəsinə malik London hesab olunur [16].

Turizm və maliyyə iqtisadiyyatın əsas sahələrindəndir. Hər il 12 milyondan artıq ölkəyə turist gəlir. Turizm sahəsində əmək qabiliyyətli əhalinin 7%-i işləyir. 8 mlrd dollardan artıq turizm sahəsindən illik gəlir hesablanır. 13 mindən çox xarici kampaniya ölkədə fəaliyyət göstərir. Ölkə liberal ingilis modelinə iqtisadi inkişafında daha çox üstünlük verir. ABŞ-ın inkişaf modelinə yaxın olan inkişaf modeli Böyük Britaniyada mövcuddur.

"PwC" konsaltinq şirkətinin proqnozlarına əsasən, 2020-ci ilədək Britaniya Fransanı üstələyəcək, Avropada ikinci böyük iqtisadiyyata malik bir dövlət olacaq.

Kənd təsərrüfatı. Ölkə özünün yüksək səmərəliliyi və məhsuldarlığı ilə fərqlənir.

Heyvandarlıq sahəsi. Südlük, ətlük-südlük Böyük Britaniyanın inkişaf etmiş kənd təsərrüfatında böyük üstünlüyə malikdir. Burada həm də donuzçuluq və quşçuluq sahələri də inkişaf etmişdir. Ölkədə taxıl bitkilərinin yetişdirilməsinə imkan verməyən səbəb B.Britaniyanın şimal və qərbində günəşli günlərin az olmasıdır. Mal-qaranı yaşıl otlar rütubətli okean iqlimindəki otlar və çəmənliklər təmin edir. Ümumilikdə isə, ölkədə əhalinin ərzağa olan tələbatını kənd təsərrüfatı təmin etmir. Yüksək səviyyədə mexanikləşdirilmiş kənd təsərrüfatında taxılçılıq (cənubda) öndədir. Buğda taxılçılıq sahələrinin 60%-ində, arpa 37%-ində əkilir.

Nəqliyyatı. Ölkənin dəniz dövləti kimi tanınmasında hələ qədim dövrlərdən onun coğrafi mövqeyi böyük rol oynamışdır. Müasir dövrdə də ölkə təkcə dəniz nəqliyyatı ilə xarici ticarətinin 95%-ni həyata keçirir. Nəqliyyat növləri arasında avtomobil nəqliyyatı da əsas yer tutur.

430 min km-dən çox uzunluqlu bərk örtüklü avtomobil yollarına malikdir. 32% elektriklişmiş dəmir yolunun əsası 1813-cü ildə qoyulmuş, sonralar bu nəqliyyat növü get-gedə azalaraq uzunluğu 17 min km-ə qədər enmişdir. Böyük Britaniyanı Avropa dövlətləri ilə əlaqələndirən əsas amil 1994-cü ildən fəaliyyət göstərən Po-de-Kale-Duvr arası sualtı avtotuneli olmuşdur. Londondakı dünya əhəmiyyətli Xitrou hava limanı hava nəqliyyatından geniş istifadənin göstəricisidir. İstehlakın ödənilməsində yeni nəqliyyat növlərindən olan boru-kəmərlər nəqliyyatının əhəmiyyəti əvəzsizdir.

Xarici iqtisadi əlaqələri. Ölkə Qərbi Avropaya, ABŞ-a və Yaponiyaya istiqamətlənmiş xarici iqtisadi maraqlara malikdir. Ölkə əsas gəlirini hüquq və mühasiblik xidmətləri daxil olmaqla işgüzar xidmətlərin ixracından əldə edir. Daha sürətlə isə kompüter və informasiya xidmətlərinin ixracıdır. Xarici məhsullara olan tələbatın artmasına son zamanlar iqtisadiyyatın

ümumi yüksəlişi səbəb olmuş, onların ixracını mal və xidmətlərin idxalı üstələmiş və nəticədə ticarət balansında böyük bir kəsirin yaranmasına təkan vermişdir.

İnvestisiyaların sahə strukturuna öz təsirini göstərən Britaniya şirkətlərinin kapital yatırımlarının inkişaf etmiş ölkələrə tərəf yerdəyişməsi XX əsrdə baş verərək onlarda emaledici sənayenin payını üçdə ikiyə çatdırmışdır. Müasir zamanda Britaniyanın daxili siyasi həyatında qalmaqda davam edən proseslərdən: ölkənin Avropa zonasına daxil olması, Avropa inteqrasiyasının dərinləşməsində və AB-nin genişlənməsində Britaniyanın iştirakı kimi məsələlər və s.-dir [113].

B. Britaniya - Azərbaycan əlaqələri. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan hələ çar Rusiyası tərkibində olduğu zaman Azərbaycanla Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı arasında ilk əməkdaşlıq əlaqələri yaranmışdır. İngilis şirkətləri XX əsrin ilk illərində Bakının neft müəssisələrinə 60 milyon manat kapital qoymuşdular. İngiltərə ağ neftə olan tələbatının 47%-ni 1904-cü ildə Bakının hesabına ödəmişdir.

1991-ci il dekabrın 31-də Böyük Britaniya Azərbaycanın müstəqilliyini tanımışdır. Azərbaycanla Böyük Britaniya arasında 11 mart 1992-ci ildə diplomatik münasibətlər barədə saziş imzalanıb. Böyük Britaniyanın Azərbaycandakı səfirliyi 1992-ci ilin sentyabrında ticarət nümayəndəliyi kimi fəaliyyətə başlayıb. Krallığın Rusiyadakı səfiri həm də Azərbaycanın səfiri təyin olunub və etimadnaməsini 1992-ci ilin iyulunda Azərbaycan Prezidentinə təqdim edib. Londonda Azərbaycan səfirliyi isə 1994-cü ildən fəaliyyət göstərir.

1993-cü ildə Heydər Əliyev Böyük Britaniyanın Azərbaycana yeni təyin olunmuş fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri ilə görüşüb. Görüş Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün qızgın dövründə, erməni silahlı birləşmələrinin Azərbaycanın Ağdam rayonuna hücumları vaxtı keçirilib. Heydər Əliyev Britaniyanın Azərbaycanda daimi səfirinin fəaliyyətə başlamasının

zəruriliyini bildirməkdən əlavə, həmin məsələ ilə də bağlı ingilis diplomatına məlumat verib. Səfir Tomas Yanq Heydər Əliyevə Britaniya hökumətinin Azərbaycanın sərhədlərinin toxunulmazlığını tanıdığını bildirib və həmin dövrdə BMT Təhlükəsizlik Şurasının sədri kimi Birləşmiş Krallığın öz səlahiyyətlərindən məsələnin həllində kömək üçün istifadə edəcəyini bildirib. Tomas Yanqın bəyanatına uyğun olaraq Britaniya hökuməti 27 iyul 1993-cü ildə Ağdamın Ermənistan tərəfindən işğal olunmasına etirazını bildirib. Bir gün sonra isə BMT TŞ- də müzakirələr nəticəsində sədrlik edən Britaniyanın da təsiri ilə həmin rayonun işğalına qarşı 853 sayılı qətnamə qəbul olunub.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 22-25 fevral 1994-cü ildə ilk dəfə həmin ölkədə rəsmi səfərdə olub. Səfər zamanı o, ölkənin Baş naziri Con Meycor, xarici işlər və birlik işləri üzrə naziri Duqlas Hördlə görüşərək danışıqlar aparıb. Bu səfərdə Heydər Əliyev və Con Meycor iki ölkə arasında əməkdaşlıq məsələlərini tənzimləyən başlıca sazişi imzalayıblar. Heydər Əliyev Böyük Britaniyaya ilk səfərində Azərbaycanın Birləşmiş Krallıqla əməkdaşlıqda əsas məqsədini ifadə edib: "...Böyük Britaniyanı dünya siyasətində sanballı, siyasi çəkisi olan ölkə, dünyaya iqtisadi sistemində çox mühüm yer tutan, zəngin tarixi və ənənələri olan ölkə, hərtərəfli əməkdaşlıq yaratmaqla ondan çox şey öyrənmək mümkün olan ölkə hesab edirik."

19-24 iyul 1998-ci ildə Heydər Əliyevin Böyük Britaniyaya ikinci rəsmi səfəri baş tutub. Səfər ölkələr arasında iki-tərəfli münasibətlərin inkişafında əsaslı rol oynayıb. Belə ki, Heydər Əliyevin Böyük Britaniya kraliçası II Yelizaveta ilə rəsmi görüşündə kraliça Azərbaycan Prezidentinə onun Azərbaycanda hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu sahəsində fəaliyyətinin diqqətlə izləndiyini bildirib. Səfər zamanı Azərbaycan Prezidenti Böyük Britaniyanın Baş naziri ilə də görüşüb. Baş Nazir Böyük Britaniyanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığını bəyan edib.

Böyük Britaniya Azərbaycanda ən böyük xarici investorlardan biridir. Azərbaycanda 100-dən çox Britaniya firması fəaliyyət göstərir. 1994-cü il fevral səfəri çərçivəsində Heydər Əliyev "British Petroleum" şirkətinin prezidenti ilə görüşü zamanı bu nüfuzlu qərb şirkəti ilə sıx əlaqələrin yaradılmasına tərəfdar olduğunu, bu əlaqələrin Azərbaycanın neft sənayesinə, eləcə də respublikada sosial sahələrin əsaslı surətdə inkişafına müsbət təsir göstərəcəyini bildirib. 1994-cü ildə "Əsrin Müqaviləsi"nin - Azəri-Çıraq-Günəşli (AÇG) yatağının işlənməsi üçün "BP" şirkətinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti ilə Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişi imzalanıb.

1995-ci il 28 noyabr tarixdə Heydər Əliyev Adam Smit İnstitutunun təşkil etdiyi "Azərbaycanda investisiya imkanları" mövzusunda konfransda iştirak etmək üçün Birləşmiş Krallığa işgüzar səfər edərək bir sıra mühüm görüşlər keçirib. Konfransın gedişində Azərbaycan - Böyük Britaniya Ticarət - Sənaye Şurasının yaradılması haqqında Memorandum imzalanıb. 3-5 iyun 2002-ci ildə ənənəvi illik "Neft-Qaz 2002" sərgisində iştirak etmək məqsədilə Britaniyanın Sənaye və energetika naziri Bakıya səfər edib və Prezident Heydər Əliyev tərəfindən qəbul olunub.

2004-cü ilin dekabrında Azərbaycanın Prezidenti kimi Böyük Britaniyaya səfəri zamanı İlham Əliyevin ölkənin baş naziri ilə görüşündə 1998-ci ildə imzalanmış "Dostluq münasibətləri və tərəfdaşlıq haqqında bəyannamə" yenidən təsdiqlənib. İkitərəfli münasibətlərin əsası kimi Birgə Kommunique də qəbul edilib. İlham Əliyev həmin səfərində Britaniya Kral Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda (Chatham House) "Yeni Azərbaycan - regional və qlobal münasibətlərdə" mövzusunda çıxış edib.

Böyük Britaniyanın Xarici və Dövlət Məsələləri üzrə Nazirliyinin Avropa məsələləri üzrə dövlət naziri 2008-ci il mayın 7-də Azərbaycana səfər edib. Bakıda keçirdiyi görüşlərdə dövlət naziri Azərbaycanın və Ermənistanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsini sülh yolu ilə həll etməli olduğunu və bunun

bölgənin inkişafına təkan verəcəyini qeyd edib. O, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün mübahisə mövzusu olmadığını, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan ərazisi olduğunu və bunun da Böyük Britaniyada da, dünya ictimaiyyətində də qəbul edildiyini nəzərə çatdırıb.

12-13 iyul 2009-cu il tarixdə Prezident İlham Əliyev Böyük Britaniyaya növbəti səfəri çərçivəsində Qordon Braunla görüşüb. Azərbaycanın antiterror koalisiyasında iştirakına toxunan Qordon Braun ölkəmizin bu istiqamətdə fəaliyyətinin Böyük Britaniya hökuməti tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyini bildirib. Prezident İlham Əliyevi demokratiya sahəsində əldə edilmiş uğurlar münasibətilə təbrik edən Q.Braun Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əlaqələrinin genişlənməsini müsbət hal kimi dəyərləndirib. Q.Braun bildirib ki, Britaniya Azərbaycanla siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə əlaqələri genişləndirmək əzmindədir. Görüşdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə toxunan İlham Əliyev Ermənistanın Azərbaycana qarşı davam edən təcavüzünün regional inkişafa böyük əngəl törətdiyini bildirib [64].

2.2. MDB ölkələrinin siyasi-iqtisadi coğrafiyası

MDB-nin qurulması haqqında ilk razılıq 1991-ci il dekabrın 8-də qəbul edilmiş və Müstəqil Dövlətlər Birliyi adlanan bu qurum 3 dövlət - Rusiya, Ukrayna, Belarusiya (hal-hazırda Belarus Respublikası) tərəfindən təsis edilmişdir. Bu dövlətlər siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrini öz aralarında genişləndirərək bu qurumu təşkil etmiş, SSRİ-nin dağılmasının labüdlüyünü anlamış, eləcə də, SSRİ-nin keçmiş ərazilərinin paylaşdırılması üçün təşkil edilmişdir.

MDB-yə 1993-cü ilin oktyabrında üzv qəbul edilən Gürcüstan rus ordusunun Gürcüstana 2008-ci ilin avqust ayında daxil olmasından sonra həmin qurumu tərk etmişdir. 2014-cü

ilin mart ayında rus ordusunun Krıma daxil olmasından sonra Ukrayna da həmin qurumun üzvlüyündən çıxmışdır.

MDB-nin əsas məqsədi siyasi, iqtisadi cəhətdən quruma üzv dövlətləri birləşdirməkdir.[114] Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan, Rusiya, Moldova, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Belarus, Ermənistan MDB-yə üzv ölkələrdir. Azərbaycan Respublikası bütün MDB ölkələri (Ermənistandan başqa) ilə azad ticarət rejimi yaratmışdır.

MDB dövlətlərini postsovet dövlətləri də adlandırırlar. Bu ölkələrdə inteqrasiya sovet dövründə qeyri-bazar təsərrüfat metodları ilə həyata keçirilirdi. Hazırda bazar şəraitində qarşılıqlı faydalı münasibətlərin yeni formalarının mərhələli inkişafı həyata keçirilir. Xarici iqtisadi inteqrasiyanın demək olar ki, olmadığı, bütün sisteminin ətraf dünyadan təcrid olunduğu, müxtəlif regionların qeyri-bərabər iqtisadi və sosial inkişafı kimi amillərlə addımlayan bu ölkələr ilkin dövrlərdə bir çox problemləri həll etmək ilə üz-üzə durdu. Məs.: iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, yeni bazar islahatlarının və makroiqtisadi yeniləşmələrin həyata keçməsi, dövlət sektorunda özəlləşmələr və s.

Struktur və yetkinlik dərəcəsinə görə MDB dövlətlərinin iqtisadiyyatı bir-birlərindən çox fərqlənirlər. Rusiya, Ukrayna, Belarus və müəyyən dərəcədə Qazaxıstan kifayət qədər inkişaf etmiş milli təsərrüfata, istehsalın sahəvi strukturuna malikdirlər. Bu ölkələrdə emaledici sənaye, eləcə də, maşınqayırma sənayesi yüksək paya malikdir. MDB-nin digər ölkələrinin iqtisadiyyatları aqrar-xammal strukturuna malikdirlər və bu dövlətlərdə kənd təsərrüfatı, hasiledici sənaye və mineral xammalın ilkin emalı yüksək pay sahibidirlər [114].

MDB üzrə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri qiymətləndirərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, burada ziddiyyətlər də mövcuddur. MDB ölkələrinin qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələri müxtəlif çətinliklərlə üzləşməkdədir. MDB dövlətlərində iqtisadi və ictimai münasibətlərin islahatı həyata keçirilir, idarəetmənin demokratik əsasları formalaşdırılır. Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi

yəsində, həyata keçirilən iqtisadi və siyasi islahatlar istiqamətində, tənzimlənməmiş millətlərarası münaqişələr və s. MDB-də integrasiya prosesləri üçün əlverişli daxili və xarici şərtləri təmin etmir. Əməkdaşlığın inkişafına mane olan digər bir amil isə ölkələrin bir-birlərinə dərin texnoloji maraq bəslənməmələri ilə əlaqədardır. Bu ölkələr daha çox hazırda mövcud olan problemləri həll etməklə məşğuldurlar.

MDB ölkələri bazarlarını təhlil etsək görərik ki, bu ölkələr milli məhsulun ənənəvi satış bazarlarının böyük bir hissəsini itirmişlər. Dövlətlərarası İqtisadi Komitənin qiymətləndirmələrinə görə, MDB dövlətlərinin sənaye potensialı dünya sənaye potensialının 10%-ni, əsas təbii ehtiyatlar növləri üzrə dünya resurslarının 25%-ni, ixrac potensialı dünya potensialının 45%-ni təşkil edir.

Xarici ticarətin inkişafı 1990-cı illərdə postsovet ölkələrinin əmtəə həcmnin dövriyyəsinin tərəddüdü və əmtəə axınlarının istiqamətlərinin dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. SSRİ-nin dağılmasından sonrakı ilk illərdə xarici ticarətin həcmnin kəskin şəkildə aşağı düşməsi baş vermişdir. Əsasən də 1992-1993-cü illərdə əmtəə dövriyyəsinin həcmi MDB ölkələri arasında ticarətin aşağı düşməsi ilə əlaqədar bir neçə dəfə azdır [114].

Rusiya Federasiyası

Avropanın şərq, Asiyanın şimalında yerləşmiş olan **RUSIYA FEDERASIYASI** ərazisinə görə dünyada ən böyük ölkədir – 17.1 mln km² və ya bütün quru səthinin 11,46% (1/9)-i bu dövlətdədir. Paytaxtı Moskva şəhəri olub, şəhərin sahəsi 1000 kvad. km, paytaxt əhalisi 10 mln. nəfərdən çoxdur.

Rusiyanın əhalisi 145,5 mln nəfərdən çox olub, əhalisinin sayına görə dünyada səkkizincidir. Əhalisinin böyük əksəriyyəti (73,2 %-i) şəhərlərdə yaşayır. Dövlət dili rus dilidir. İnzibati cəhətdən 21 respublika, 7 ölkə, 46 vilayət, 2 şəhər-federal

(Moskva, Sankt-Peterburq), 1 muxtar vilayət, 9 muxtar dairəyə ayrılır [17].

Rusiya sudan Yaponiya və ABŞ, qurudan 16 ölkə ilə: Norveç, Finlandiya, Estoniya, Polşa, Gürcüstan, Çin, Monqolustan, KXDR və s. həmsərhəddir. Ölkə Şərqi Avropa və Şimali Asiyanın böyük hissəsində yerləşir.

Rusiya Federasiyası BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü və beynəlxalq təşkilatların: MDB, Avrasiya İqtisadi İttifaq Təşkilatı, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlığı, Avrasiya İqtisadi Birliyi, BMT, MAƏT, KTMT qurumlarının iştirakçısıdır.

Rusiyanın siyasi sistemində son illər əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, SSRİ dağılıqdan sonra, Kommunist Partiyasının fəaliyyəti dayandırılaraq çoxpartiyalılıq təşəkkül tapmağa başladı. Bir çox regionlar, məs., Tataristan, Yakutiya, Başqırdistan, Çeçenistan müstəqillik yolunu seçərək Federasiyadan çıxmaq xəttini göturdülər. Bu da milli quruculuqda dəyişikliklərin yaranmasına gətirib çıxardı. 1992-ci il martın 31-də RF ilə Federasiya subyektləri arasında federativ müqavilələr imzalandı. Tataristan və Çeçenistan həmin müqaviləni imzalamaqdan imtina etdilər. Başqırdistan müəyyən şərtlərlə müqaviləni imzaladı.

Çeçenistanın Rusiya Federasiyasından çıxması və öz müstəqilliyini elan etməsi “qiyam kimi” qiymətləndirildi və sonsuz fəlakətlərə, çeçen xalqının çox sayda məhv edilməsi ilə müşayiət olunan müharibəyə səbəb oldu.

1996-cı ilin iyun-iyul aylarında keçirilən növbəti prezident seçkilərində Boris Yeltsin ölkədəki qarşıdurmadan sonra yenidən Rusiya Federasiyasının prezidenti seçildi. O, 1999-cu il dekabrın 31-də istefa verərək prezident vəzifəsini icra etməyi Vladimir Putinə həvalə etdi. 2000-ci il mayın əvvəllərində Vladimir Putin Rusiya Federasiyasının prezidenti seçildi.

Ölkənin federeasiya subyektləri 8 federal dairədə qruplaşır: Mərkəzi, Cənub, Şimal-Şərq, Uzaq Şərq, Sibir, Ural,

Volqayanı, Şimali Qafqaz. Federasiyanın hər subyektdə parlament və icraedici orqan vardır.

Rusiya Federasiyası dünya resurslarının 21%-nə sahibdir. O, təbii qaz, dəmir, daş kömür, asbest, sink, digər faydalı ehtiyatlarına görə dünyada birincidir. 42% ərazisi meşələrlə örtülüdür, 3/4-ü düzənlik və yararlı torpaqlardır. Ərazinin 50%-i karbohidrogen birləşmələrinə aiddir. Təbii qaz istehsalında 1-ci, neft istehsalına görə isə 2-ci yeri tutur. Kömür ehtiyatları 6000 mlrd.ton (dünya ehtiyatının 45%-i), neft ehtiyatı isə 27,0 mlrd ton təşkil edir (dünya ehtiyatının 13%-i) Rusiya 80 milyard barel neftə malikdir (dünya ehtiyatının 4,6 %-i) [16].

Əsas neft və qaz yataqları Volqa-Ural, Şimali Qafqaz və Uxta–Peçoranın neftli-qazlı rayonlarında, Qərbi və Şərqi Sibir-də, Saxalin və Yakutiya dadır . Dəmir filizinin ən böyük ehtiyatları Kursk Maqnitski anomaliyası, Kareliya, Ural, Sibir və digər ərazilərdədir. Ərazisi müxtəlif nadir və əlvan metallarla zəngin olub, qızıl, gümüş, civə, sürmə, apatit, kobalt, platin, kalium duzları, fosforit, asbest, qiymətli və rəngli daşlar kimi ehtiyatlara malikdir [51].

Federasiyada 120 mindən çox **çay** (Şimali Dvina, Peçora, Ob, İrtiş, Yenisey, Lena, İndigirka, Amur, Anadır, Don, Kuban, Neva, Volqa, Ural və s.), 2 minə yaxın göl (Xəzər, Baykal, Ladoqa, Oneqa, Taymır və s.) vardır ki, bunlardan gəmiçilik, suvarmada, eləcə də, enerji alınması və digər məqsədlərdə istifadə olunur.

Rusiyanın **əhalisi** etnik tərkibinin çoxçeşidliliyi ilə fərqlənir. Ruslar ölkə əhalisinin 81%-ni təşkil edirlər. Belarus, ukraynalılar (3,7%), tatarlar (4,8%), çuvaşlar (1,2%), başqırdlar, mordvalar və 100-dən çox millətin nümayəndələri burada yaşayırlar. Burada əhali qeyri-bərabər paylanmışdır. Ən sıx əhali məskunlaşması ölkənin Avropa hissəsində yerləşmişdir. Kənd əhəlisinin iri şəhərlər yaxınlığında və şəhərlərdə cəmlənməsi davam edir. İqtisadiyyatın sahələri üzrə məşğulluq dövlət müəssisələrində 37%, sənayedə 44%-ə bərabərdir.

Əhalinin çox hissəsi *xristianlığın* pravoslav təriqətinə itaət edir. Bəzi şimal xalqları şamanizmə sitayiş edirlər. İslam Vol-qaboyunun türkdilli xalqlarından olan tatar və başqırdların, qaraçay, balkar, noqayların və s.-nin dinidir. Ölkədə 20 mln. türk xalqları məskunlaşmışdır.

Məşə zonası ərazinin 66%-ni tutur, tayqa, qarışıq və enli-yarpaqlı meşələrdən ibarətdir. Dünya oduncaq ehtiyatının 27%-i buradadır (83,1 mlrd kubmetr). Ümumi sahəsi 5,1 mln ha olan 31 qoruğu vardır. (Qafqaz, Altay, Peçora-İliç, Həştərxan və s.)[17].

Sənayesi. Təbii resursların zənginliyi və ərazisinin böyüklüyü sənayesinə təsir göstərir. İnkişafındakı çətinliklərə baxmayaraq, Rusiya dünyanın ən güclü ölkələri sırasında qalmaqdadır.

Rusiya sənaye – aqrar ölkəsi olub, müasir dövrdə dünya sənaye məhsulunun 4,5%-ni verir. Sənaye strukturunda yanacaq-energetika, maşınqayırma, metallurgiya, meşə-kağız, kimya sənayesi və s.üstünlük təşkil edir [42].

Yanacaq-energetika kompleksində hər il 325 mln t neft, 591 mlrd kubmetr qaz, 260 mln t kömür istehsal olunur. Ölkədə İES-in sayı 600, 100-dən çox SES, 9 AES-in ümumi gücü 217 mln kVt-dur. AES-lər ümumi enerjinin 14%-ni verir. RF hidroenerji hasilatına görə Kanada və ABŞ-dan geridə qalır. Dünyada ilk AES Rusiya ərazisində yaradılmışdır.

Daş və qonur kömür ehtiyatına görə Rusiya dünyada ilk yerlərdən birini tutur. Kömür hasilatı ildən-ilə azalmaqda davam edir. Əsas kömür hasilatı rayonu Kuznetskidir (Peçora, Cənubi Yakutiya hövzələri və s.).

Ölkə güclü hərbi-sənaye kompleksinə, raket texnologiyasına malikdir.

Rusiyanın qədim inkişaf etmiş sahələrindən biri də **meşə sənayesidir**. Mərkəz və Şimal-Qərb **yüngül sənayenin** başlıca rayonlarıdır. İri toxuculuq kombinatları fəaliyyət göstərir.

Yeyinti sənayesinin illik məhsul istehsalında 12,1% xüsusi çəkisi vardır [16] [42].

“Report” “ Rambler News Service” Rusiya Bankından (Mərkəzi Bank) aldığı məlumata istinadən xəbər verir ki, Rusiya Federasiyasının qızıl (valyuta) ehtiyatları 7-14 aprel hesabat həftəsində 2,7 mlrd. ABŞ dolları və ya 0,7% artaraq 398,4 mlrd dollar təşkil edib.

Kənd təsərrüfatı. Rusiyanın kənd təsərrüfatı çoxsahəlidir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyərinin yarısı əkinçiliyin, yarısı isə heyvandarlığın payına düşür. Ölkənin əkin yerlərinin 57%-ə qədərini taxıl bitkiləri tutur. Taxılçılıq üzrə ixtisaslaşmış iri rayonları Şimali Qafqaz, Volqaboyu, Mərkəzi Qaratorpaq və Sibirdir. Texniki bitkilərdən ən geniş yayılanı kətan, günəbaxan, şəkərçuğundur, soya becərilir. Heyvandarlıq ölkənin hər yerində yayılmışdır. Şimalın tundra və meşə-tundra otlaqlarında maralçılıq, meşə-çöl və qismən də çöl zonalarında südlük və südlük-ətlik heyvandarlıq üstünlük təşkil edir. Daha quraq cənub rayonlarında ətlik-heyvandarlıq və qoyunçuluq yayılmışdır. İntensiv əkinçilik rayonlarında və şəhərlərin ətrafında donuzçuluq və quşçuluq kompleksləri yaradılıb. Sibir, Uzaq Şərq və Şimalda xəz dərili heyvanlar saxlanılan təsərrüfatlar vardır.

Aqrar-sənaye kompleksi ölkə iqtisadiyyatında xüsusi yerlərdən birini tutur. Dünyanın bütün əkin sahələrinin 10 %-i Rusiyada yerləşir. Əkinçilik kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun 40 %-ini, heyvandarlıq isə 60 %-dən artıq hissəsini təşkil edir.

Rusiyanın əkin sahələrinin orta hesabla 42,2 – 47,5 milyon hektarı dənli bitkilərə ayrılıb. Buğda, çovdar, arpa, qarğıdalı, yulaf, darı, qarabaşaq, düyü ənənəvi bitkilərdir. Sahələrin çox hissəsini buğda təşkil edir: 7,2 – 12,8 milyon hektar payızlıq taxıl və 13,8 – 15,5 milyon hektar səhədə yazlıq buğda becərilir. Buğdanın ümumi yığımı 34,1 – 63,8 milyon ton arasında dəyişir.

Texniki bitkilərin əkin sahələri 5,4 – 8,8 milyon hektardır, bu da Rusiyanın əkin sahələrinin 10%-ni təşkil edir. Silos istehsalı üçün qarğıdalı, kökümeyvəli, yemlik şəkər çuğundur, birillik və çoxillik otlar əkin sahələrinin təxminən 27%-ni əhatə edir. Kartof və tərəvəz-bostan bitkilərinə ayrılan əkin sahələri Rusiyanın əkin sahələrinin 5%-ini təşkil edir.

Rusiyada kənd təsərrüfatı tarixən əhəmiyyətli rol oynamışdır. Günəbxanın və taxılın istehsalına görə ölkənin lider kimi tanınmasına baxmayaraq, o bəzi ərzaqları xarici ölkələrdən də idxal edir. Bu zaman çox hallarda iri əkin sahələri bəzən heç istifadə edilməmiş olaraq qalır.

Ölkədə quşçuluq istehsalçıları öz məhsulları ilə əhalini təmin edir [42] [117].

Nəqliyyat. RF dünyanın qabaqcıl nəqliyyat-kommunikasiya şəbəkəsinə malik dövlətlərindəndir. Rusiyanın geniş ərazisi, təbii resurslarının və əhalisinin qeyri-bərabər yerləşdiyi bir şəraitdə nəqliyyatın əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Ölkədə bütün nəqliyyat növləri, dəmiryol, avtomobil, su (çay və dəniz), hava və boru-kəmərlər nəqliyyatı inkişaf etmişdir. Rusiyanın dəmiryol nəqliyyat şəbəkəsi əsasən XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. Bu zaman onun Avropa hissəsində Moskvanı Peterburqla birləşdirən ilk dəmir yolu çəkilmişdir. Sonralar Moskvanı ölkənin daxili rayonları və dəniz portları ilə birləşdirən yollar salınmışdır. Nəhayət, XX əsrin əvvəllərində ölkənin Avropa hissəsini Sakit okean sahilinə birləşdirən Transsibir magistralının (Çelyabinsk-İrkutsk-Vladivostok) tikintisi başa çatdırılmışdır.

1917-ci ildən sonrakı Rusiyanın Avropa hissəsinin Şimalında və Şərq rayonlarında bir çox dəmir yolları, o cümlədən Sibiri Mərkəzi Asiya ilə birləşdirən Türküstan - Sibir dəmir yolu çəkilmişdir. Uzunluğu 3 min km-dən çox olan Baykal-Amur Magistralının (BAM) tikintisi də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Son illərdə avtomobil və boru kəməri nəqliyyat növlərinin uzunluğu xeyli artmış, dəmir yolları (155 min km), avtomobil (951 min km), qaz kəmərləri (65min km) və s. nəqliyyat sahələri ölkənin iqtisadi həyatında mühüm yer tutmuşdur. Volqa çayının imkanlarını genişləndirmək məqsədilə Rusiya ərazisində Volqa-Don, Moskva kanalı, Volqa-Baltik dənizçilik kanalı salınmışdır. Bundan başqa, gəmiçilik Şimali Dvina, Ob, Yenisey, Lena və Amur çaylarında inkişaf etmiş və Baltik dənizi, Şimal Buzlu Okeanı və Sakit okean sahillərində iri liman şəhərləri yaradılmışdır.

Dünyanın qabaqcıl nəqliyyat - kommunikasiya şəbəkəsinə malik dövlətlərindən biri də Rusiyadır. Rusiyanın geniş ərazisi, təbii resursları və əhalisinin qeyri-bərabər yerləşməsi nəqliyyatın əhəmiyyətini daha da vacib edir. Ölkədə bütün nəqliyyat növləri, o cümlədən dəmiryol, avtomobil, su və s. fəaliyyət göstərir.

Xarici əlaqələri. Son illər Rusiyanın xarici siyasəti beynəlxalq arenada təhlükəsizliyin möhkəmlənməsi üçün kollektiv münasibətlərin qurulmasına, milli maraqların təmin olunmasına, münaqişələrin kompromislər yolu ilə həll olunmasına yönəlmişdir. Hazırda Rusiya dövləti ölkənin xarici siyasətinin yeni Konsepsiyasını təsdiq etmişdir. Əsas yer MDB ölkələri ilə münasibətlərin möhkəmlənməsinə, Avrasiya məkanında inteqrasiya proseslərinə cəmlənmişdir. Son illər MDB ölkələri ilə bir çox müqavilələr bağlanmış, dövlət başçıları tərəfindən dövlətlərarası münasibətlər yönündə müxtəlif qərarlar qəbul edilmişdir. Minsk şəhərində Rusiya Özbəkistan Respublikası ilə azad ticarət zonasının tətbiqi haqqında Protokol imzalamış, Avrasiya İqtisadi İttifaqına hazırlıq işləri davam edir. Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının çərçivəsində əməkdaşlıq yeni impuls almış, beynəlxalq gündəliyin ən aktual məsələləri üzrə bir sıra bəyanatlar qəbul edilmişdir.

Asiya-Sakit okean ölkələri ilə çoxprofilli əməkdaşlığı üstünlük təşkil edir. Rusiya regional forum və inteqrasiya mexanizmlərində – Şərqi Asiya sammitlərində, təhlükəsizlik

ASEAN forumlarında iştirak edir. Rusiya Şanxay əməkdaşlıq təşkilatında iştirakına böyük əhəmiyyət verir. Son illər Rusiya regional münaqişələrin (ərəb-İsrail, Dağlıq Qarabağ, Dnestryanı və s.), o cümlədən İran nüvə proqramı probleminin həlli prosesində də iştirakını davam etdirmişdir. Mədəni-humanitar istiqamətdə "Rusiya Federasiyasının beynəlxalq mədəni-humanitar sahəsində əməkdaşlığı" konsepsiyasının həyata keçirilməsi davam etdirilir. Xaricdə Rusiyanın elm və mədəniyyət mərkəzlərinin şəbəkəsi genişlənməmiş və Rusiyanın həmvətənlərinə yardımı vacib sahə kimi qalmaqdadır [116] [117].

2.3. Asiya regionunun siyasi-iqtisadi coğrafiyası

İqtisadi-coğrafi mövqeyi. Yer planetinin ən böyük qitəsi olaraq, ***Avropa*** ilə birlikdə ***Avrasiya*** materikini əmələ gətirən ***Asiyanın*** sahəsi 44, 391, 163 kvadrat km-dir. Bu qitə şimal yarımkürəsində yerləşir.

Asiya 4,10 milyard əhalisi ilə dünya əhalisinin beşdə üçünə ev sahibliyi edir. Siyasi xəritəsində 61 dövlət və ərazi yerləşir. 48 dövləti BMT-nin üzvüdür, 7 dövləti ***BMT*** tərəfindən tanınmır, 2 ərazi ***Çin Xalq Respublikasının*** özəl idarə bölgəsidir, ***Böyük Britaniya*** və ***Avstraliyadan*** asılı olan 4 ərazisi vardır. Burada ərazisi 1milyon km²-dən çox olan 9 dövlət yerləşir (***Rusiya, Çin, Hindistan, Qazaxıstan, Səudiyyə Ərəbistanı*** və b.). 100 milyondan çox əhalisi olan 7 dövlət isə bunlardır: ***Çin, Hindistan, Pakistan, Rusiya, Yaponiya*** və s.[118].

İnzibati idarəetmə formasına görə 35 respublika tipli ölkələrlə birlikdə 14 monarxiya formalı dövlətlər də (4- federativ, 9-konstitusiyalı, 5-mütləq monarxiya) formalaşmışdır [14].

Sahillərini dörd okeanın suları əhatə edir. Sakit okean seysmik qurşağında zəlzələ və vulkanizm hadisələri, Alp-Himalay cavan dağ sistemində güclü zəlzələlər öz fəallığı ilə seçilir. Dünyanın ən hündür dağ sistemi Himalay və ən hündür zirvəsi Comolunqma (Everest - 8848 m) buradadır.

Su ehtiyatları Mərkəzi və Orta Asiyada olduqca azdır. Çayları əsasən dörd okean hövzəsinə məxsusdur. **Ən mühüm çayları: Xuanxe, Yansız, Hind, Qanq, Lena, Ob, Yenisey, Amudərya, Sırdərya, Brahmaputra, Dəclə və s-dir (ən uzun çayı Yansızdır).** Xəzər və Aral dənizləri qurunun qalxması nəticəsində Dünya okeanı ilə əlaqəsi kəsilmişdir.

Əhalisi 4 milyard nəfərdən çoxdur. Dünyanın ən çox əhalisinə malik ölkələri olan Çin və Hindistan bu regiondadır. Burada əhali artımı yüksəkdir. Bu coğrafi məkanda mindən artıq xalq müxtəlif təbii zonalarda məskunlaşaraq 600-dən çox dildə danışirlar. Dünyanın sayca çox olan xalqlarından: **çinlilər, hindlilər, benqallar, yaponlar** bu regionda yaşayırlar. Ərəbistan yarımadasında *ərəblər*, Kiçik Asiya yarımadası və İran yaylasında türklər, Hindistan və Hind-Çin yarımadasında hindlilər, vyetnamlılar, birmalılar və s.xalqlar məskunlaşmışdır.

Asiyanın əhalisi qeyri-bərabər yerləşərək əhalinin 80%-i ərazisinin 20%-də cəmlənmişdir. Məskunlaşmanın qədimliyi əhalisinin sıx yerləşməsinin əsas səbəbləridir. Qanq çayı deltasında, Çinin şərqində, Hindistanın bəzi yerlərində yaşayan insanların sayı həddən çoxdur [118].

Mərkəzi Asiya

Mərkəzi Asiya və ya Orta Asiya Mərkəzi Asiya 1924-1925-ci illərə qədər "Türküstan" adlanırdı. Bu, *Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Tacikistanın* bir qismindən ibarət olan bölgəni təyin etmək üçün istifadə edilən coğrafi termin olmuşdur. Bu ərazi əsasən Türkdilli xalqların ana yurdu sayılır.

Bu regiona daxil olan ölkələr qərbdə *Xəzər dənizi* sahilindən başlamış şərqdə *Çinin Böyük Xinqan dağları*na qədər yerləşir. Bu yeganə regiondur ki, heç bir ölkəsinin okeana bilavasitə çıxış yolu yoxdur. *Transsibir magistralına* və *Xəzər-Volqa* su yolu- na çıxışı olan şimal-qərb hissəsinin iqtisadi-coğrafi mövqeyi

daha əlverişlidir. Bu yollar regionu *Qafqaz* və *Avropa* ölkələri ilə birləşdirir. *Bakı şəhəri* ilə Mərkəzi Asiyanın *Türkmənbaşı* və digər şəhərləri arasında gəmi-bərə körpüsünün salınması regionun Qafqaz ilə iqtisadi əlaqələrinin daha da yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Son illər *Çin*, *İran* və *Əfqanıstanla* dövlət sərhədlərinin sadələşdirilməsi xarici nəqliyyat əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Regiondan keçən qədim *İpək yolu* bərpa olunur. Mərkəzi Asiya ölkələrinin coğrafi mövqeyinin, təbii şəraitinin, tarixi inkişaf yolunun, mədəniyyət, dil və din xüsusiyyətlərinin oxşarlığı onların iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə və dərinləşməsinə, bir sıra siyasi və iqtisadi təşkilatların yaranmasına müsbət təsir göstərir.

Qədim insan sivilizasiyasına malik Mərkəzi Asiya xalqları səhra və çöl coğrafi mühitində formalaşmış maddi-mədəniyyət abidələrinə sahibdirlər. [17]

Düzənliklər *Qobi*, *Qaraqum*, *Qızılqum* səhraları ilə əhatə olunmuşdur. Regionun iqliminin kontinentallaşmasına əsas səbəb onun okeanlardan uzaqda yerləşməsidir. Yay ısti, quraq, qışı isə soyuq və az qarlıdır. Regionda meşələr çox azdır. İki böyük: *Sırdərya* və *Amudərya çayları* vardır. Suvarma məqsədilə həddindən artıq istifadə olunan bu çayların suyu 1970-ci illərin ortalarından başlayaraq *Aral gölünə* çatmır və nəticədə göl quruyur [119].

Region əhalisinin milli tərkibi çoxdur. *Qazaxlar, özbəklər, türkmənlər, qırğızlar, qaraqalpaqlar; fars dili qrupuna aid taciklər və monqollar* yaşayır.

Region əhalisinin təbii artımı çox yüksəkdir, amma ölkələr fərqlənirlər. Ən az Qazaxıstandadır. Mərkəzi Asiyanın əhalisi qeyri-bərabər yerləşmişdir. Şəhərlərdə əhalinin yarısından çoxu yaşayır. İri milyonçu şəhərləri Daşkənd və Alma-Atadır [119] [42].

Ön Asiya (Qərbi Asiya, Cənub Qərbi Asiya)

Coğrafi baxımdan Ön Asiyaya Zaqaqaziya, Kopetdağ, Kiçik Asiya, İran yaylası, Mesopotamiya, Ərəbistan yarımadası və Levant aiddir. Siyasi baxımdan isə bura Yaxın Şərq (Afrikadakı ərazilər istisna olmaqla), Orta Şərq və Cənubi Qafqaz aiddir. Region mühüm geosiyasi, iqtisadi-coğrafi əhəmiyyətlidir. Bosfor, Dardanel, Bab-Əl-Məndəl boğazları və Süveyş kanalı dəniz kommunikasiya sistemləri Asiya, Afrika və Avropa regionlarını qovuşdurur. Bu ərazi həm də planetin ən qədim sivilizasiya ocaqlarından sayılır. (Qədim dövlətlər: Vavilon çarlığı - Mesopotamiyada, Elam - Kiçik Asiyada, Manna - Azərbaycanda kimi qədim dövlətlər). Regionun siyasi xəritəsi də çox mürəkkəbdir. Siyasi, iqtisadi və dünya ölkələrinə təsiri baxımından fərqlənir. Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, İsrail kimi dövlətlər dünyanın siyasi xəritəsində mühüm yer tuturlar [17].

Region ölkələri: Azərbaycan, Bəhreyn, Gürcüstan, Misir (yalnız Sinay yarımadası), İsrail, İordaniya, İraq, İran, Yəmən, Qətər, Kipr, Küveyt, Livan, BƏƏ, Oman, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Türkiyə və s.

İqtisadi-coğrafi mövqeyi. Regionun hündür dağı Hinduquş dağları, mərkəzi hissədə Ön Asiya yaylaları yerləşir. Regionda güclü zəlzələlər baş verir.

Təbii ehtiyatları - Dünyanın ən böyük dövləti olan Rusiya dünya üzrə təsdiqlənmiş resursların 21%-inə sahibdir. Rusiya kəşfiyyat aparılmış təbii qaz, dəmir, daş kömür, asbest, sink, digər faydalı ehtiyatlarına görə dünyada birinci yer tutur. Ərazisinin 50%-i karbohidrogen birləşmələrinə məxsusdur.

Təbii qaz istehsalında dünyada birinci, neft istehsalında isə ikinci yerdədir. Neft ehtiyatı 27,0 mlrd ton (dünya ehtiyatının 13%-i), kömür ehtiyatı isə 6000 mlrd tondur (dünya ehtiyatının 45%-i). Rusiya 80 milyard barel neftə sahibdir və bu dünya neftinin 4,6%-ni təşkil edir. Neft ehtiyatına görə dünyada 8-cidir.

Neft istehsalına görə isə Səudiyyə Ərəbistanından sonra 2-cidir. Rusiyanın təsdiqlənmiş qaz ehtiyatı 47 trilyon m³-dir. Dünya qaz ehtiyatının 27 %-nə sahib olmaqla həm də ən yaxın rəqibi İrani 2 dəfə üstələyir.

Əsas neft və qaz yataqları Şimali Qafqazda, Volqa-Uralda və Uxta –Peçora neftli-qazlı rayonlarında, Qərbi və Şərqi Sibirdə, Yakutiya və Saxalındadır.

Dəmir filizinin ən böyük ehtiyatları Kursk Maqnitiski anomaliyası, Ural, Sibir, Kareliya və s. ərazilərdədir. Rusiya Federasiyası müxtəlif əlvan və nadir metallarla zəngindir. Civə, qızıl, gümüş, sürmə, apatit, kobalt, platin, kalium duzları, asbest, fosforit, qiymətli və rəngli daşlar və s. ehtiyatlara malikdir [5].

Rusiyada 120 mindən çox çay (Şimali Dvina, Peçora, Ob, İrtiş, Yenisey, Lena, İndigirka, Amur, Anadır, Don, Kuban, Neva, Volqa, Ural və s.), 2 minə yaxın göl (Xəzər, Baykal, Ladoqa, Oneqa, Taymır və s.) vardır ki, bunlardan gəmiçilik, suvarmada, eləcə də, enerji alınması və digər məqsədlərdə istifadə olunur.

Əlverişli təbii mövqeyi və zəngin neft yataqlarına malikdir. İqtisadi-coğrafi mövqə Ön Asiya xalqlarının iqtisadi-siyasi həyatına təsir göstərmişdir.

Cənub-Qərbi Asiya siyasi cəhətdən çox vaxt mübahisəli region olmuşdur. Hazırda regionda siyasi vəziyyət yenə sabit deyildir. Yaxın Şərq, İsrail - Fələstin, İraq - Qərb, Türkiyə - kürd – Kipr – Suriya - İŞİD, Azərbaycan - Ermənistan və s. ərazisində mübahisələrin davam etməsi regionda siyasi gərginlik yaratmışdır.

Çay şəbəkəsi Ön Asiyada zəif inkişaf etmişdir (Dəclə və Fərat).

Region özünün qiymətli **təbii ehtiyatları** ilə seçilir. Təbii neft və qaz ehtiyatlarından əlavə, digər sərvətləri ilə zəngindir. Xrom (Türkiyə) dünya əhəmiyyətlidir. Türkiyə mis filizi, İran dəmir filizi ilə zəngindir.

Ön Asiya *əhalisinin* 80%-ni türklər, farslar və ərəblər təşkil edir. Regionun emaledici *sənayesi* zəif inkişaf etmişdir. İsrail, Türkiyə və İran emaledici sənayenin müxtəlif sahələrinin, maşınqayırmanın inkişaf sürətinə görə öndədirlər.

İran İslam Respublikası. Ölkə faydalı qazıntılarla (dəmir, mis filizi və s.) zəngindir. Neft və təbii qaz ehtiyatları isə dünya əhəmiyyətinə malikdir. Sənayenin inkişafı üçün ölkədə bir sıra imkanların olmasına baxmayaraq, onun artım sürəti sənaye məhsullarına olan tələbatı tam ödəyə bilmir. İran iqtisadiyyatının sürətli inkişafına mane olan amillərdən biri enerji istehsalının məhdudluğudur. İstehsal olunan enerjinin 2/3 hissəsi İES-in üzərinə düşür. Son illər Rusiyanın köməkliyi ilə Buşir şəhərindəki AES-in istehsal gücü artırılmışdır.

Neft-qaz sənayesi İran iqtisadiyyatının başlıca sahəsidir və dövlətin valyuta gəlirinin 90%-ni verir. Bu sahə İran Milli Neft Şirkətinə məxsusdur. Ölkənin cənubu, cənub-qərbi və şimal-qərbi neft və qazla zəngindir. Ən böyük neft emalı zavodları Abadan və Tehran sənaye rayonlarındadır. Metallurgiya yerli xammala əsaslanır. İsfahan şəhərində tam dövriyyəli qara metallurgiya müəssisələri fəaliyyət göstərir. Əlvan metallurgiya zavodlarında əsasən mis və alüminium istehsal edilir. Maşınqayırma sənayesinin inkişafında AFR və Böyük Britaniyaya məxsus şirkətlərin fəaliyyəti böyükdür.

Ərəb ölkələri. Neft və təbii qaz, xurma ağacları Cənub-Qərbi Asiyanın ərəb ölkələrinin iqtisadi rəmzidir. Dünya əhəmiyyətli neft və təbii qaz ehtiyatları Səudiyyə Ərəbistanında, İraqda, Küveytdə, BƏƏ-də, həm də Bəhreyyədə təmərküzləşmişdir. Qətər təbii qaz ehtiyatları ilə zəngindir (ehtiyatlarına görə Rusiya, ABŞ və İraqdan sonra dördüncü yeri tutur). Məhz bu resurslarla əlaqədar regionun bütün ölkələrində neft emalı, neft-kimya sənayesi inkişaf etmişdir. Son illər, xüsusilə Qatarda təbii qazın mayələşdirilməsi üzrə iri müəssisələr fəaliyyət göstərir. Alüminium istehsalı regionun sənaye sahələri arasında əhəmiyyətinə görə ikinci yerdədir. Bu sahənin inkişafına əsasən

təbii qazla işləyən İES-dən alınan ucuz elektrik enerjisi geniş imkan açır. Alüminium istehsalının iri müəssisələri Manama, Doha, Dubay və b. şəhərlərdədir. Emaledici sənayenin digər mərkəzləri Dəməşq, Bağdad, Küveyt və Ciddədədir.

Regionda səhra və yarımsəhra landşaftının üstünlük təşkil etməsi suvarma *əkinçiliyinin*, köçəri və yarımköçəri *heyvandarlığın* tarixən inkişafına səbəb olmuşdur. Yayda quru və isti xəmsin (ərəbcə "50" deməkdir) və səmum ("Odlu külək") küləkləri təsərrüfata böyük ziyan vurur. Çayların (Fərat, Dəclə, Qızıl İrmaq, Harum, Kür, Araz və s.) və yeraltı suların suvarma üçün böyük əhəmiyyəti var. Regionun Kipr adasında, Livan, İsrail və Suriyanın Aralıq dənizi, Türkiyənin Qara və Mərmərə dənizlərinin, İranın Xəzər dənizi sahillərinin ensiz zolağında rütubətli subtropik iqlim hakimdir. Bu zolaqlar regionda kiçik sahələri tutsalar da, kənd təsərrüfatında mühüm rol oynayırlar. Cənub-Qərbi Asiyanın kənd təsərrüfatında əkinçilik üstünlük təşkil edir. Bu sahədə istehlak bitkilərinin yetişdirilməsi (taxıl, tərəvəz) başlıca yer tutur. Əkin sahələrinin bir hissəsi üzümlük, meyvə bağları, pambıq plantasiyaları, səhra və yarımsəhraların vahələrində xurma ağacları ilə tutulmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsullarından qiymətli qaragül dərisi (Əfqanıstan), xurma (İraq), kişmiş və fındıq (Türkiyə), sitrus bitkiləri (Livan, İsrail, Suriya, Türkiyə), badam, zəfəran, püstə (İran), pambıq (Türkiyə) ixrac edilir. Ərəbistan yarımadasında yerləşən ərəb ölkələrinin əksəriyyətinin aqroiqlim şəraiti kənd təsərrüfatı üçün əlverişli deyil. Yalnız Aralıq dənizi sahilində (Livan, Suriya), Ərəbistan yarımadasının cənubunda (Yəmən cənubunda) və Mesopotamiya ovalığında müxtəlif bitkilərin (dənli, sitrus, tərəvəz və s.) yetişdirilməsi üçün əlverişli şərait var. Səhra və yarımsəhralarda xurma ağacları geniş sahələr tutur. Son vaxtlar yeraltı sulardan istifadə etməklə səhra ölkələrində əkin sahələri genişləndirilir. Bu sahələrdə sitrus bitkiləri, tərəvəz, gül, hətta Avropa ölkələrinə ixrac edilən çiyələk də yetişdirilir (BƏƏ-də).

Taxıl təsərrüfatının inkişafında, xüsusilə, Səudiyyə Ərəbistanı böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Müasir irriqasiya sisteminin yaradılmasında dünyada ən yaxşı taxıl toxumlarından, qabaqcıl aqrotexnikadan istifadə etməklə bu ölkə səhra şəraitində nəinki əhalinin taxıla olan tələbatını təmin etmiş, hətta onun ixracatçısına çevrilmişdir. Ərəbistan səhralarının təbii mənzərəsi tamamilə yekrəng və cansızdır desək, yanlır. Çünki burada yeni sənaye müəssisələri, fermalar, yaşayış qəsəbələri salınır. Səhralarda uzanan neft buruqlarını, sənaye müəssisələrini tez-tez tünd yaşıl bürünmüş vahələr, süni salınmış meşələr əvəz edir.

Regionun dağlıq ərazilərində (İraqın şimalında) davar, qaramal, Mesopotamiyanın bataqlıq ərazilərində camış saxlanılır. Sahil bölgələrdə isə balıq ovlanır, mirvari çıxarılır.

Regionun xarici əlaqələrində dəniz *nəqliyyatı* əsas rol oynayır. Regionun ən iri limanları İran körfəzində (Küveyt, Dubay, Əbu-Dabi), Qara dənizdə (İstanbul, İzmir, İzmit, İsgəndərün) və Aralıq dənizində (Hayfa) yerləşir. Dəmiyol nəqliyyatı zəif inkişaf etmişdir. Dəmiyol şəbəkəsi Aralıq dənizinin sahil bölgələrində, Türkiyə və İranda sıxdır. Daxili yükdaşımada avtomobil nəqliyyatı mühüm rol oynayır. Son illər neft və təbii qaz hasilatı rayonlarını dəniz limanları ilə birləşdirən boru kəməri xətləri çəkilir. Hava nəqliyyatı inkişafı etdirilir.

Cənub-Qərbi Asiya ölkələrinin xarici ticarəti başlıca olaraq İEO-ə istiqamətlənmişdir. İxracatında neft və neft məhsulları, mayeləşdirilmiş qaz, əlvan metallar, yüngül sənaye və ənənəvi kənd təsərrüfatı məhsulları, idxalatında isə sənaye məhsulları üstünlüktəşkil edir. Hələ qədim zamanlarda mühüm ticarət yolları (Şah yolu, İpək yolu) İranın ərazisindən keçirdi. Müasir dövrdə asfalt örtüklü mühüm magistrallar fəaliyyətdədir. Yükdaşımının 80%-i avtomobil nəqliyyatının payına düşür.

Transiran dəmiyolunun iqtisadi əhəmiyyəti böyükdür. İranla Azərbaycan arasında Xudafərin körpüsünün (Araz çayı

üzərində) açılması hər iki istiqamətdə yük avtomobillərinin müntəzəm hərəkətinə imkan verir. Baki-Təbriz marşrutu üzrə beynəlxalq sərnişin qatarlarının işlənməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Ölkənin xarici ticarət əlaqələrində dəniz nəqliyyatından geniş istifadə olunur. Ən mühüm limanları Ənzəli, Bəndər, Xomeyni, Bəndər-Abbas, Buşehrdir. Xark və Abadan neft daşınan limanlardır. Boru-kəmər nəqliyyatının inkişafı neft və qaz sənayesi ilə bağlıdır.

Cənubi Asiya ölkələri

Cənubi Asiya regionu coğrafi məkan kimi təbii komplekslərinə, ölkələrinin siyasi-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Asiyanın digər subregionlarından seçilir. Bu ərazi potensial coğrafi mövqeyə malikdir. Avropa-Asiya-Afrika dövlətlərinin dəniz-nəqliyyat qovşağı arasında yerləşən Cənubi Asiya həm də hərbi-strateji mövqeyə sahibdir. Regionun ümumi sahəsi 4,5 mln kv km, əhalisi 1,5 mlrd nəfərdən çoxdur [17].

Regiona Hind okeanındakı adalarda və Himalay dağlarından cənubda yerləşən 7 ölkə aiddir: Hindistan, Çin, Nepal, Butan, Pakistan, Şri-Lanka, Maldiv. Bu ölkələr inkişaf tempi götürməsinə baxmayaraq dünyanın geriqalmış regionlarındanır. Yalnız iki ölkədə: Hindistan və Pakistanda müasir sənaye sahələri yaradılmış və onlar nüvə strategiyasına malik dövlətlərdir. Region ölkələrində kənd təsərrüfatı hakim mövqə tutsa da son zamanlar emaledici sənaye sahələri sürətlə inkişaf edir. Hindistan və Pakistanda maşınqayırma məhsullarının çəkisi artır. Dünya bazarını bu region ölkələri - çay, cut, ədviyyat, təbii kauçuk, yun, pambıq və pambıq parçaları ilə təmin edir.

Əhalisinin sayına və ərazisinin böyüklüyünə görə regionun əsas aparıcı ölkəsi dünyanın ən böyük ölkələrindən biri olan **Hindistan** sayılır. Çindən sonra Hindistan əhalisinin sayına görə dünyanın 2-ci böyük ölkəsi sayılır.

Hindistan

Hindistan Respublikası Cənubi Asiyanın siyasi və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə ən böyük dövlətidir. Ölkə Asiyanın qərbində, Hindistan yarımadasında yerləşir. Mürəkkəb strukturlu ərazi komplekslərini özündə birləşdirir. Sahəsi 3287,6 kv.km, əhalisi 1,2 mlrd nəfərdir. Əhalisinə görə ikinci, ərazisinə görə isə yeddincidir. Paytaxtı Nyu-Dehlidir (10 mln nəfərdən çox).

25 ştat, 7 muxtar ərazidən ibarət olan Hindistan federativ respublikadır. İcraedici orqan Nazirlər Kabinetidir (böyük səlahiyyətlərə malikdir). Konstitusiyaya əsasən hindi dili dövlət dilidir. Lakin *ingilis dili də* geniş istifadə olunur. Hindistan tarixi, mədəni keçmişə və ənənələrə malik bir dövlətdir. Ən böyük partiyaları Hindistan Milli Konqresi, Canata (xalq partiyası) və s. [17]

Ərazisi şimaldan dünyanın ən hündür dağ sistemi olan Himalayla əhatə olunmuşdur. *İctimai coğrafi mövqeyi* ölkə təsərrüfatına əlverişli təsir göstərir. Çətin keçilən dağlıq ərazilərdən quru sərhədləri keçir. Musson küləklərinin təsiri ilə şimalda subtropik iqlim qurşağı hakimdir. Bu qurşaqda musson tipli savanna və meşələr formalaşmışdır [121].

Hindistan rəngarəng *təbii ehtiyatlara* malikdir. Onu müstəmləkə dövründə “Britaniya tacının mirvarisi” adlandırırdılar. Mineral resursları sənaye üçün əsas bazadır. Dekan yaylasının şimal-şərqində faydalı qazıntıların əsas hissəsi yerləşir. Ölkənin əsas ehtiyatlarından biri də ərazinin 1/5-ni tutan meşələrdir. Böyük hidroenerji əhəmiyyətli çayları vardır.

Əsas kömür-metallurgiya bazası olan bu rayonu Hind Ruru adlandırırlar. Ən iri metallurqiya kombinatı olan Bhilai Dekan yaylasının mərkəzi hissəsində tikilmişdir. Bombay, Mədrəs, Əhmədabad, Dehli, Heydərabad və s. şəhərləri də iri sənaye mərkəzləridir. Digər İOO-dən fərqli olaraq Hindistanda formalaşan sənayenin ərazi strukturu çoxmərkəzli tiplidir. Bütün ərazilərdə iri sənaye mərkəzləri yerləşir.

Heyvandarlıq kənd təsərrüfatında ikincidərəcəli yer tutur. Kənd təsərrüfatında qaramal əmtəlik heyvandarlıq kimi bəzi rayonlarda inkişaf etmişdir. Əhali hinduizim qaydalarına riayət edərək, heç əldən düşmüş qaramalı da ətlik üçün kəsmir, yalnız həyətdən qovmaqla kifayətlənirlər. Yollarda və şəhərin küçələrində “Müqəddəs” inəklər” gəzib dolaşırlar.

Ölkə ***nəqliyyatı*** nisbətən yüksək inkişaf etmişdir. Hindistan dəmir yollarının uzunluğuna görə dünyanın beş başlıca ölkələrindən biridir. Burada ensiz dəmir yolu xətləri üstünlük təşkil edir. Dəmiryolları yük və sərnişindaşımada başlıca rol oynayır. Bərkörtüklü avtomobil yolları bir çox ərazilərdə yoxdur. Dəniz donanmasının tonnağı getdikcə artır. Çay nəqliyyatı da böyük əhəmiyyətə malikdir [121].

Pakistan

Cənubi Asiyanın şimal qərbində yerləşən Pakistan ərazisi qədim insan məskənlərindən sayılır. B.e.ə.VII-VI əsrlərdə ilk olaraq Madra, Qandhara, Sauvara hindari dövlətləri yaranmış, sonra isə VI əsrin axırlarında işğallara məruz qalmışdır.

İngilis müstəmləkəsi altında olan Pakistan 14 avqust 1947-ci ildə bir müstəqil dövlət olaraq qurulmuşdur. Ölkə federativ parlamentli respublikadır. Dövlət başçısı prezidentdir. Qanunvericilik ikipalatalı parlamentə məxsusdur. Urdu dili dövlət dilidir [17].

Cənubi Asiyada şimal paralelləri və şərq meridianları arasında yerləşən, qərbində Əfqanıstan və İran, şərqində Hindistan, şimal-şərqində Çin və cənubunda Drem dənizi ilə qonşu olan bir ölkə sonralar yenidən bölünərək Banqladeş və indiki Pakistana ayrılmışdır. Sahəsi təxminən 803,9 min.kv.km, əhalisi 164,2 mln.nəfərdir. Federal paytaxtı İslamabaddır (əhalisi 6,4 mln nəfər). Pəncab, Sind, Belucistan və Şimal-qərb sərhəd bölgəsi adlanan dörd əyalətdən ibarətdir.

Ölkənin çox hissəsi dağlıq ərazidir. Ölkənin ən yüksək nöqtəsi 7700 m yüksəkliyə malik Tiriş Mir dağıdır. Yaylalarla dolu qərb bölgəsinə malikdir. Ölkənin böyük səhralarından biri Pencab bölgəsindəki Tar Səhrasıdır.

İqlimi quraq və istidir. Himalay bölgəsinin cənubunda meşə sahələri, Qərbi Pakistanda isə yaşıl sahələr yerləşir. Quruçu və Haydarabad əraziləri, cənubda Makran sahil bölgəsi okean iqlimi təsiri altındadır.

Faydalı qazıntıları çox zəngin deyil. Təbii qaz və dəmir filizi ehtiyatları daha çoxdur. Digər resurslardan: kömür, neft, əhəngdaşı və gips də var. Qaz hasilatı inkişaf edərək, Syu qaz yataqları çox perspektivlidir. 500 min t-a qədər hər il neft çıxarılır (Dhuliyan yataqları). Xromit düzü ehtiyatı üstünlük edir. Ölkənin şimal bölgələri və burada yerləşən dağlar tamamilə meşə sahələrdir. Ölkənin bitki örtüyü çayırılıq və meşəlikdir. Yaşıl sahələrdə 100-dən çox növ quşa rast gəlinir.

Ölkənin ən əhəmiyyətli çayı İndus çayıdır. [17]

Əhalinin 99%-i beş əsas dilə ayrılır: pəncab dili (əhalinin 61%), puştı (16%), sindhi (12%) və beluçi (2%). İslam dövləti olub, əhalinin 90%-i müsəlmandır. Əhali sıxlığı hər kv.km-də 100 nəfərdən çoxdur. Əhalinin 40%-i şəhərlərdə məskunlaşmışdır (Kəraçi, Laxor, İslamabad).

Sənayesi – Pakistan aqrar-sənaye ölkəsidir. Əhalinin 52%-i kənd təsərrüfatında çalışır. Sənayesi əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə əlaqəlidir. Ölkədə yüzlərlə pambıq-parça istehsal edən fabriklər fəaliyyət göstərir. Pambıq-parça məhsulları ixrac yönümlüdür.

Kənd təsərrüfatına yararlı 22 mln ha əkin torpaqları mövcuddur. Əkin sahələrinin 75%-i suvarılır və pambıq, çəltik, şəkər qamışı, qarğıdalı və s. bitkilər suvarma şəraitində inkişaf etdirilir. Heyvandarlıq sahəsi zəif inkişaf etmişdir [122].

Xarici əlaqələrində- ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya, ÇXR, RF və Azərbaycan ilə də idxal-ixrac əməliyyatları aparır [17].

Çin Xalq Respublikası

Çin Xalq Respublikası (ÇXR) əhalisinin sayına görə dünyada birinci, ərazisinə görə üçüncüdür (Rusiya, Kanada) və 14 ölkələrlə qonşuluq edir.

İqtisadi-coğrafi mövqeyi: Çinin ərazisi təxminən 9,6 milyon km² -dir.

Xarici siyasəti nəticəsində 1970-ci illərdən ÇXR bir sıra güclü dövlətlər tərəfindən tanınmış, 1972-ci ildə Yaponiya, 1978-cü ildə isə ABŞ-la diplomatik münasibətlər qurmuşdur. Hal-hazırda ÇXR-lə diplomatik münasibətlərə malik olan 160-a yaxın ölkə vardır. Öz maraqlarına uyğun olaraq müstəqil xarici siyasət yürüdən ÇXR iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün Qərb ölkələri və üçüncü dünya ölkələri ilə əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət verir. Super güc hegemoniyasına qarşı olan ÇXR ABŞ və keçmiş SSRİ ilə münasibətlərdə müstəqil xarici siyasətə böyük əhəmiyyət vermiş, SSRİ-nin dağılmasından sonra Sovet İttifaqına üzv olmuş respublikalarla diplomatik münasibətlər qurmuşdur. Son illər ÇXR liderləri mütəmadi olaraq müxtəlif ölkələrə səfərlər həyata keçirir. BMT TŞ-nin daimi üzvü olan ÇXR beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində fəal əməkdaşlığa səy göstərir. Yerləşdiyi regionda gərginliyin azaldılmasına çalışan ÇXR Koreya yarımadasında sabitliyin qorunub saxlanılmasında böyük səy göstərir. ASEAN dövlətləri ilə əməkdaşlıq edən ÇXR ASEAN Regional Forumunun (ARF) üzvüdür.

Çinin xarici siyasət strategiyası bundan ibarətdir: Çin ədalətli beynəlxalq siyasi nizamın yaradılması istiqamətində səy göstərir, çoxqütblü dünyanın formalaşdırılmasına çalışır, beynəlxalq münasibətlərdə demokratizmin qorunması tərəfdarıdır, terrorun istənilən təzahürlərinin əleyhinə çıxış edir, həmsərhəd olduğu dövlətlərlə mehriban qonşuluq və dostluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsində maraqlıdır və s.

ÇXR qarşılıqlı ikitərəfli münasibətlərdə “vahid Çin” prinsipinin, yəni Tayvan əyalətinin ÇXR-in ayrılmaz hissəsi

olduğunun dövlətlər tərəfindən qəbul edilməsini əsas şərt kimi irəli sürür [16].

Ərazisi düzənliklərdən ibarətdir (Şanxay-Tibet yaylası, Tyanşan, Atıntaqa, Kunlun dağları, Cunqari, Tarım və s.). Ərazisi üç iqlim qurşağında yerləşir (mülayim, subtropik, tropik).

Ölkə zəngin təbii sərvətləri olan dövlət kimi tanınır. Qara və əlvan ehtiyatları dünya əhəmiyyətlidir. Çinin qərb ərazilərində iri neft yataqları müəyyənləşdirilmişdir (neftli sahə 4,0 mln kv km, ehtiyatı 13 mlrd). Ehtiyatı 30 trln kub metr olan təbii qaz yataqları, eləcə də, 60 mlrd t-dan çox ehtiyata malik yanar şist ehtiyatları ilə dünyada tanınır. Dəmir filizi ehtiyatına görə dünyada 3-cüdür (ehtiyatı 13,0 mlrd t). Bütün bunlardan başqa, molibden, mis, marqans, volfram, boksit, qalay, civə, sürmə, qızıl, gümüş, xörək duzu, daşduz, fosforit xammalları, uran və geotermal enerji ehtiyatlarına görə Çin digər dövlətlərdən öndədir. Meşə örtüyü dağlıq ərazilərdə daha çoxdur. (162 mln ha). Ölkədə 800-ə yaxın qoruqlar fəaliyyət göstərir.

Əhalisi. Ölkədə müxtəlif təsərrüfat çətinliklərinin baş verməsi əhalinin qeyri-bərabər yerləşməsi səbəbindəndir. Tibet Muxtar Rayonunda əhali sıxlığı 1-2 nəfərdir.

Sənayesi. Sosializm quruculuğu illərində Çin Xalq Respublikası 1949-cu ildən bəri çətin və ziddiyyətli yol keçmişdir. Dörd modernizasiya proqramı irəli sürülmüş və artıq həyata keçirilmişdir. Bura: sənaye, kən təsərrüfatı, müdafiə və elmlə bağlı proqram aiddir. Bu proqram XXI əsrin ortalarında Çini mərhələlər üzrə yüksəltmişdir.

Əsas sənaye məhsulları – polad, dəmir, alüminium və digər metal istehsalı, dağ-mədən sənayesi, maşınqayırma, kömür, silah, trikotaj və geyim, neft, kimyəvi məhsullar, gübrələr, sement, istehlak məhsulları, ayaqqabı, oyuncaq, elektronika, qida emalı, nəqliyyat avadanlığı, avtomobil, dəmiryol qatarları və lokomotivləri, gəmilər və təyyarələr, telekommunikasiya avadanlığı, peyklərdir [123].

Əsas idxal malları - maşın və avadanlıq, neft və mineral yanacaq, plastika, elektron hesablayıcı maşınlar, optik və tibbi avadanlıq, üzvi kimya, polad, mis və s.-dir. Əsas idxal ölkələri – Yaponiya, Cənubi Koreya, Tayvan, ABŞ, Almaniyadır.

Kənd təsərrüfatı. Təbii şərait kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır. Ölkənin qərb və şərq hissələri arasında təbii şəraitlə bağlı böyük fərqlər var.

Çinin şimal-şərqindəki ovalıqları, dənizkənarı əraziləri, təpəli düzənlikləri yararlıdır. Bir çox ərazilərdə əkinçilik süni suvarma tələb edir. Ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsi məhsulları və sahələrini xammal ilə təmin edir, həm də bəzi məhsullarını ixrac belə edə bilər.

Bu sahədə məhsul istehsalının xeyli artmasına səbəb 80-ci illərdən başlayan ailə icarədarlığı sisteminə keçməsidir. Əsas kənd təsərrüfatı məhsulları – düyü, buğda, kartof, araxis, çay, darı, arpa, alma, pambıq, donuz əti və balıqdır. [123]

Heyvandarlıq kənd təsərrüfatında ikinci dərəcəlidir. Mal-qaranın sayına görə Çin dünyada birinci yeri tutur. Şərqdə saxlanılan qaramalın 2/3 hissəsindən iş heyvanı kimi istifadə olunur. Donuzçuluq ət məhsullarının 80%-dən çoxunu verir. Köçəri və yarım köçəri ekstensiv otlaq heyvandarlıq Daxili Monqolustanda və Sintszyan Uyğur muxtar rayonlarında üstünlük təşkil edir. Baramaçılıq Yansız çayı hövzəsində, şimal-şərqdə və Şandun yarımadasında inkişaf etmişdir. Quşçuluq üzrə də Çin dünyada ön sıralardadır. Arıçılıq alçaq dağlıq və dağətəyi ərazilərdə inkişaf etmişdir. Dünyada 1-ci yeri tutaraq Çin hər il 37 mln t-a yaxın balıq və dəniz heyvanları ovlayır.

Nəqliyyatı. Ölkənin böyük ərazisini tutan dağlıq relyef, dağ-meşə və səhralar quru yol nəqliyyatı üçün çox da əlverişli deyildir. Gölləri, çaylarının əksəriyyətinin aşağı hissələri, Böyük kanal və Çini əhatə edən dənizlər gəmiçilik üçün yararlıdır. Ölkənin şərq hissəsində nəqliyyatın sıx şəbəkəsi yerləşir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçməsinə dəniz nəqliyyatı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünya əhəmiyyətli ən iri limanı Şanxay limanıdır (Syanqan, Dalyan, Tsindao, Xuanpu və s.).

2.4. Amerika regionu. Şimali və Cənubi Amerika ölkələrinin siyasi-iqtisadi coğrafi səciyyəsi

Amerika regionu

Amerika regionu **Qərbi yarımkürəsində** qitədir. O, Yeni Dünya kimi də tanınır. Şimali və Cənubi Amerika materiklərinə bölünür. Qitə Yerin ümumi sahəsinin 8,3%-ni tutur, sahəsi 42,0 mln kv.km-dir (quru sahəsinin 28,4%-i).

Hazırda 900 milyondan çox əhalisi olan Amerika qitəsinin ən çox əhalisi olan ölkələri ABŞ, Braziliya və Meksikadır. Əhalisi çox olan şəhərləri isə San-Paulo, Meksiko-Siti, Nyu-York-Sitidir [21]

Şimali Amerika

Şimali Amerika materikinə sahəsi 24,2 mln. kv.km olub (adalarla bir yerdə) şimaldan cənuba 8000 km məsafədə uzanır. Materik şərqdən Atlantik, qərbdən Sakit, şimaldan Şimal Buzlu okeanları ilə əhatə olunmuşdur. O, şimal-qərbdən Bering boğazı vasitəsi ilə Avrasiya materikindən, cənubda Panama kanalı vasitəsi ilə Cənubi Amerikadan ayrılır. Burada 10 materik, 13 ada dövləti və 13 müstəqil olmayan ərazi vardır. 13 respublika, 2 federativ dövlət mövcuddur [16].

Buradakı ölkələrin hamısının dünya okeanına çıxışı var. Şimali Amerikada **Amerika Birləşmiş Ştatları, Kanada, Meksika və Mərkəzi Amerika** bölgəsi dövlətləri yerləşir. ABŞ və Kanada materikin inkişaf etmiş ölkələri sayılır.

Şərqdə Bermud, Baham, Böyük və Kiçik Antil, qərbdə Aleut, şimalda Kanada-Arktika arxipelaqı, Qrenlandiya kimi adalaramalıdır.

Materikin 2/3-ü düzənliklərdən ibarətdir (Missisipi ovalığı, Appalaç, Kordilyer, Mak-Kinli (6193 m) dağları və s.). Vulkan və zəlzələlər səbəbindən burada çoxlu qeyzərlər (Yellowston parkında), kanyonlar (çayların aşdığı dar dərələr) vardır. Ölüm dərəsi (85 m) materikin ən alçaq yeridir.

Çaylarından Missisipi, Missuri, Müqəddəs Lavrenti, Kolumbiya, Makkenzi və s., göllərindən isə Atabaska, Böyük Kölə, Böyük Ayı, Böyük Göllər, Yuxarı, Miçiqaq və s.-ni göstərmək olar (Niaqara şlaləsi).

Şimali Amerikanın ərazisi XVIII əsrin ortalarında üç Avropa dövləti olan *Böyük Britaniya*, *Fransa* və *İspaniya* arasında bölüşdürülmüşdü. Britaniyalılar daha çox əhaliyə mənsub koloniyalara sahib olsalar da, ən böyük əraziyə İspaniya malik idi. O dövrdə Corciyadan tutmuş Nova Skotiyayadək Britaniya koloniyalarında 2 milyona yaxın ağ dərilili əhali yaşayırdı. Onlar başlıca olaraq ingilislərdən ibarət idi. Bundan başqa, **şotlandlar, irlandlar, hollandlar, almanlar, fransızlar** və isveçlilər də Şimali Amerikadakı Britaniya koloniyalarında məskunlaşmışdı.

Materik əhalisinin sayı 500 mln nəfərdən çox olub, orta sıxlığı hər kv.km-də 20,2 min nəfərdir. Ən çox əhali sıxlığı Barbadosdadır. 25-40 min il əvvəl şimal-şərqi Asiyadan Bering boğazı vasitəsilə buraya gəlmiş əhali monqoloid irqinə mənsub idilər. Şimali Amerikanın yerli əhalisi olan hindu, eskimos və aleutların əcdadı da onlardır. Aleutlar Aleut adaları və Alyaska yarımadasında, eskimoslar materikin şimalında və Qrelنديyada yaşayırlar [124].

Amerika Birləşmiş Ştatları

Şimali Amerika materikində yerləşən Amerika Birləşmiş Ştatları iqtisadi, coğrafi və siyasi inkişafına görə dünyanın ən böyük dövləti sayılır. Sahəsi 9,4mln kv.km olub, əhalisi 315 mln nəfərdən çox, paytaxtı Vaşinqton şəhəridir. Ərazisinin böyük-

lüyünə görə dünyada 4-cü yeri tutur (RF, Kanada, Çin) ABŞ ərazisi əsas ərazidən, Alyaska, Sakit okeanın mərkəzində yerləşən Havay adalarından ibarətdir (Alyaska və Havay da ştat statusu almışdır). Okean suları ilə əhatələnməsi (Sakit, Atlantik) onu Avropa və Asiya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələr yaratmağa və müharibələrdən yan keçməyə imkan verir. İqtisadi, geosiyasi, coğrafi mövqeyinin əlverişliliyi onun iqtisadi inkişafına, əhəlinin maddi rifahının yaxşılaşmasına müsbət təsirini göstərmişdir [17].

Təbii şəraiti, təbii ehtiyatları. Bir çox ştatlarının (Florida, Kaliforniya, Texas, Havay və b.) iqliminin mürəkkəbliyi ərazisinin çox hissəsinin subtropik və tropik zonada yerləşməsi ilə əlaqədardır. Mütləq maksimum temperatur Ölüm Dərəsində + 58 dərəcə, şimalında orta qış temperaturu – 30 dərəcədir. Dağlıq ərazilər yeraltı, yerüstü təbii sərvətləri ilə zəngin olaraq, düzən ərazilər, dağarası çökəkliklər, çay vadiləri əkinçiliyin, insan məskunlaşmasının çox qədimdən inkişaf etdiyi ərazilərdir.

Ölkənin faydalı qazıntıları Şimali Amerika platformasının çökmə süxurlarında, filiz yataqları isə şimalda Kanada qalxanı və Kordilyer dağlarında yayılmışdır. Kömür və dəmir filizi ilə zəngin olan ərazi isə Appalaç dağlarıdır. Yerli resurslar və xarici ölkələrdən idxal hesabına ABŞ tələbatı təmin edilir. Yuxarı Göl regionunda dəmir filizinin iri yataqları yerləşir. Cənubi Appalaçda Alabamaştatı ikinci dəmir filizi regionu sayılır. Müxtəlif əlvan və nadir metal filizləri və uran Kordilyerdədir. (Arizona, Yuta, Missuri ştaları). Kimya sənayesinin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən qeyri-filiz yataqlarından fosforiti (Florida) və kükürdü (Luiziana, Texas) göstərmək olar. Müxtəlif tikinti materialları yataqları da burada yerləşir.

Ölkə ərazisinin 30%-i təkrar salınmış ***meşələrlə*** tutulmuşdur (Alyaska və Kordilyer). Oduncaq ehtiyatına görə, qiymətli Oreqon şam ağacları ilə təmsil olunan şimal-qərb regionu fərqlənir [3].

Tarixi. XVIII əsrin ortalarında Şimali Amerikanın ərazisi üç Avropa dövləti olan *Böyük Britaniya, Fransa və İspaniya* arasında bölüşdürülmüşdü. Ən böyük əraziyə İspaniya malik idi, britaniyalılar isə daha çox əhaliyə malik koloniyalara sahib idi. Corciyadan tutmuş Nova Skotiyayadək Britaniya koloniyalarında o dövrdə təxminən 2 milyona yaxın ağ dərilili adam yaşayırdı. Əhali başlıca olaraq ingilislərdən ibarət idi, onlardan başqa *şotlandlar, irlandlar, hollandlar, almanlar, fransızlar və isveçlilər* də ŞimaliAmerikadakı Britaniya koloniyalarında yaşayırdılar. 40 min əhalisi olan *Filadelfiya* o vaxt *Britaniya İmperiyasının* ikinci ən böyük şəhəri idi.

XV əsrdə Şimali Amerika əhalisinin sayı təqribi hesablamalara görə 12-16 mln nəfər imiş. Bunlar yalnız yerli aborigenlərdən ibarət olub qəbilə şəklində yaşayırmışlar. Mayya, astek, ink, siu, aleut həmin qəbilələrin ən böyükləri və tanınanları idi.

ABŞ ərazisinin formalaşması XVI-XX əsrlərarası dövrləri əhatə edir. Son olaraq ərazilərinin xeyli genişlənməsi 19-cu əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. 19 əsrin sonundan isə Cənubi Karolina və Corciyadan Luiziana, Missisipi, Alabama, və Arkanzas ştatları yarandı.

Əhalisi. Əsasən Avropa kolonistləri burada məskunlaşmışlar. Buradakı əhalinin çoxu Avropadan köçüb gələnlərin törəmələridir. XIX əsr ərzində Avropadan ümumilikdə 34 milyondan çox immiqrant bura köçüb gəlmiş, Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl isə Rusiya və Polşadan təqiblər nəticəsində milyon yarım yəhudi Birləşmiş Ştatlara sığınmışdır.

Dil. Qanunlar ingilis dilini bilməyi tələb edir. Havay adalarında ingilis və havay dilləri rəsmi dil elan edilmişdir. Puerto-Rikoda kimi ABŞ-ınasılı ərazisində rəsmiispanildir.

Din. Konstitusiyaya görə din dövlətdən ayrındır. Son illərin məlumatına əsasən ABŞ əhalisinin 51,5%-protestant, 25%-katolik, 12,2%-i hər hansı bir konfessiyaya məxsus, 1,8%-mor-

monlar, 1,7%-i isə digər xristian konfessiyasına, 1,7%-yəhudi, 0,8%-müsləman, 0,7%-buddist və s.-dininə sitayiş edirlər [125].

Dövlət quruluşu. ABŞ federativ respublikadır. Hər bir ştatın konstitusiyası, qanunları, icra struktur orqanları var. Qubernator seçki yolu ilə ştatın başçısı seçilir.

ABŞ-da iki dəfədən artıq eyni şəxs prezident seçilə bilməz. Dövlətin başçısı, silahlı qoşun birləşmələrinin baş komandanı prezidentdir. ABŞ-da 3141 rayon vardır. ABŞ bütün dünya ölkələrindən xarici kapital qoyuluşuna görə üstündür.

İqtisadiyyatının sürətlə inkişaf etməsinə təsir edən amillər bunlardır: coğrafi mövqeyinin əlverişliliyi, təbii resurslarla zəngin olması, boş torpaqlarının fermerlərə paylanması, böyük daxili bazarının mövcudluğu, elm və texnikanın sürətlə inkişafı və s. [125].

Neft və təbii qaz **yanacaq-energetika** balansının strukturunda mühümdür. Kolumbiya çayında dünyanın ən güclü (20 mln kvt) SES kaskadı yerləşir. Ölkənin cənubunda iri SES-lər tikilmişdir. AES-lərin payı elektrik enerjisi istehsalında 21% təşkil edir. Fransada bu göstərici 75%, İsveçrədə 48%, Belçikada isə 66%-dir.

ABŞ-ın **maşınqayırma** sahəsinin inkişafı meqalopolislərin, şəhər və aqlomerasiyaların yerləşməsi ilə uyğunlaşır. Ölkə dünyada birincidir. ABŞ meqalopolislərində müxtəlif sənaye sahələri inkişaf etsə də, müxtəlif ştatlar dar ixtisaslaşdırma ilə fərqlənir. Məs., ABŞ-ın milli sənayesi hesab edilən **avtomobil** istehsalı sənayesi 26 ştatda inkişaf etmişdir. Bu şirkətlərin iqamətgahları Detroytdadır (Ford şirkəti Detroyt şəhərinin ətrafında, Dirbornda).

Kaliforniya ştatı avtomobilqayırmanın ikinci mərkəzidir [16].

Kimya sənayesinin istehsal həcminə və buraxılan məhsulların müxtəlifliyinə görə ABŞ dünyada birinci yerdədir.

Yeni İngiltərə gön-dəri sənayesinin başlıca mərkəzidir.

ABŞ-da *yeyinti sənayesi* yüksək təmərküzləşmişdir. İri müəssisələr bu sahədə üstünlük təşkil edir. Preri (Kanzas-Siti, Omaha və başqaları) və göllər ətrafında ən iriləri yerləşir [125].

Kənd təsərrüfatı : Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ölkənin təbii şəraiti çox əlverişlidir. Kənd təsərrüfatına yararsız torpaq sahələri vardır. Qərb hissəsində otlaq, Şərq hissəsində isə əkin sahələri üstünlük təşkil edir.

Mülayim, subtropik və tropik qurşaqda mövcuddur.

Əvvəllər olduğu kimi əkin sahəsinin ölçüsünə görə başlıca yeri dənli bitkilər, buğda və qarğıdalı tutur. ABŞ-ın milli bitkisi qarğıdalıdır. Bu bitkilər əkin sahəsinin 2/3 hissəsini tutur. Pambıq və çəltikcənubda yetişdirilir. Qamış göllər ətrafında və dağlıq ştatlarda şəkər çuğunduru, Virciniya və Kentukki ştatlarında isə tütün yetişdirilir. Günəşli Kaliforniyada meyvə və tərəvəz yetişdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Ölkənin müxtəlif ştatlarına buradan təzə meyvə, faraş tərəvəz və s. daşınır [125].

Nəqliyyatı. Yüksək inkişaf etmiş nəqliyyat növlərinə malik əraziləri vardır. Limanların tikintisi üçün əlverişlidir. Təsərrüfatın ixtisaslaşdırılması, ərazisinin böyüklüyü və s. müxtəlif nəqliyyat növlərinin inkişafına səbəb olmuşdur.

Dəmir yolları hakim mövqe tuturdu. Dəmir yolları ilə rəqabət aparan hava nəqliyyatı oldu.

Amerika həyat tərzinin ayrılmaz tərkib hissəsi avtomobil nəqliyyatıdır. Şəhərlərarası səfərindəşınmasının 90%-nin şəxsi avtomobillərlə həyata keçməsi bunu sübut edir. Daxili və xarici yükdaşınmasında, dəniz nəqliyyatı mühüm rola malikdir. Çıkaqo şəhəri ölkənin ən iri nəqliyyat qovşağıdır. ABŞ dünyanın ən böyük aviasiya parkına malikdir. Atlanda, Dallas, Denver və Los-Ancelesdəki hava limanları. Ən nəhəng hava limanlarından Atlanda, Dallas, Denver və Los-Ancelesdəki hava limanlarını göstərmək olar.

Böyük Göllər sahilindəki şəhərlərdə ölkənin iri nəqliyyat qovşaqları mövcuddur.

Turist axınına görə isə şəhərlərdən: Nyu-York, Los-Anceles, Mayami, Orlandonu göstərmək olar. ABŞ-ın keçmiş prezidentlərinin qaya üzərində yonulmuş daş portretləri turistlərin məskənidir [125].

Siyasi-iqtisadi münasibətlər. SSRİ-nin süqutu və soyuq müharibənin bitməsindən sonra keçmiş Sovet respublikaları, o cümlədən Azərbaycan da müstəqilliyini qazandığında, ABŞ bu şərtlər altında Rusiyanın beynəlxalq sistemə inteqrasiya edilməsini uyğun görmüş, yeni müstəqil olan respublikalarla birbaşa əməkdaşlıq yerinə Rusiya ərazisindən əlaqə yaratmağı seçmiş, bu respublikaları nisbi olaraq Rusiyanın nüfuz sahəsi kimi qiymətləndirmişdir. 20 sentyabr 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" ilə ABŞ, Xəzər petrolları üzərində Azərbaycan ilə ilk müqaviləsini təsdiq etmişdir. Ağ Evin 1997-ci ildə hazırladığı "Xəzər hövzəsinin enerji inkişafı" adlı bəyanatında ABŞ-ın buradakı siyasətinin bir neçə istiqaməti müəyyənləşdirilmişdir: ABŞ Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin həllinə çalışacaq; dünya enerji ehtiyatlarının artırılması, genişləndirilməsi çərçivəsində Xəzər hövzəsi enerji qaynaqlarından istifadə; Xəzər hövzəsi ölkələrinin müstəqilliyi və suverenliyi üçün Rusiyadan keçən neft boru xətlərinə asılılıq aradan qaldırılacaq və alternativ ixrac yolları tapılacaq və s. Azərbaycan-Ermənistan arasındakı Qarabağ probleminə ABŞ-ın həll tapmaq istəməsi də, sabitliyi təmin etməsi halında bölgədə təmin edəcəyi güc və nəzarət edəcəyi enerji qaynaqlarının səbəbi ilədir.

2001-ci ilin aprelinə ABŞ-da həyata keçirilən sülh danışıqlarına Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri qatılmış, görüşlər zamanı ABŞ, Qərbin Rusiya ərazisinin xaricindən keçən ikinci bir quru yolu (ilki Xəzər ilə Gürcüstan üzərindən təmin olunur) əlaqəsini təmin edəcək "torpaq dəyişməsi" planı üzərində dayanmışdır. Lakin ABŞ Qarabağ probleminə həll tapmaqda gözlənilmədiyi qədər aktiv ola bilməmişdir. ABŞ, 1997-

ci ildə hazırladığı bəyanatla Xəzər bölgəsində ABŞ-ın təsirini artırmağı, Rusiya, İran və Çin arasında meydana gələcəyi təxmin edilən ittifaqa qarşı əsas vasitə olaraq gördüyünü ortaya qoymuşdur.

ABŞ, İrani Qafqazdakı qüvvələr tarazlığında xaric etməyə çalışmaqda, buna qarşılıq İran, Rusiyaya yaxınlaşmaqda və ibarət olan Moskva-İrəvan-Tehran ittifaqı, Azərbaycanı Qərbə yaxınlaşmağa məcbur edir. Çin, qısa bir müddətdən sonra ABŞ-a rəqib olacağı nəzərdə tutulan iqtisadi potensialı ABŞ-a Qafqazda gələcəkdə rəqib olmağa namizəddir. 2010-cu ildə Çin dünya neft istehsalının 5-7%-ni tələb etmişdir. Böyüyən iqtisadiyyatının artan enerji ehtiyacını qarşılamaq üçün (təbii qaza) xüsusilə Xəzər hövzəsi ətrafındakı ölkələrlə danışıqlara başlamışdır. Hindistan və Pakistan da nüvə gücləriylə Qafqazda nüfuz sahibi olmağa namizəd ölkələrdir. Bjezinskinin də ifadə etdiyi kimi, Avrasiya dünyanın siyasi olaraq ən iddialı və dinamik dövlətlərinin olduğu yerdir. ABŞ-dan sonra dünyanın ən böyük 6 iqtisadiyyatı güclü olan ölkə Avrasiyada yerləşir. Belə bir ətrafda olan Qafqazda ABŞ-ın gücünü gücləndirmək və gələcək hegemonluq gücünü zamanət altına almaq adına səy göstərməməsi düşünlə bilməz.

11 Sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ Qafqaz üzərindəki təsirini daha da artırmağa başlamışdır. ABŞ xüsusilə Türkmənistan və Özbəkistana əsgər yığaraq, bölgəyə hərbi olaraq yerləşmə şansına sahib olmuşdur. Həm də belə Xəzər mənbələrinə daha yaxından nəzarət edə bilər. 11 Sentyabr hadisəsindən sonra bölgəni çox daha yaxından təqib etmək üçün özünə qanunilik zəmini hazırlayaraq, ABŞ Rusiya qarşısında Azərbaycan üzərindəki nüfuzunu artırma şansını əldə etmişdir. 1992-ci ilin martında ABŞ-ın Azərbaycanda səfirliyi, 1992-ci ilin noyabr ayında isə Azərbaycanın ABŞ-da səfirliyi açılmışdır [62].

Kanada

Yüksək inkişafetmiş ölkələr qrupunda olan dövlətlərdən biri də Kanadadır. Adambaşına düşən gəlirə görə ABŞ-la demək olar ki, eyni səviyyədədir. Bütün bunlar zəngin təbii resurslara malik olması və onlardan səmərəli istifadə etməsi, ABŞ-la həmsərhəd olması və s. ilə əlaqədardır. Kanada-ABŞ sərhəd boyu 300 km şimal və cənub areallarında iqtisadi inteqrasiya zonası yaradılmışdır ki, dünyanın heç bir yerində belə istiqamətli ərazi inteqrasiya zonası mövcud deyildir [17].

İnzibati ərazi bölgüsü. Kanadanın sahəsi 9,984,670 km², əhalisi: 33,759,742 nəfərdir. (2010). O Sakit, Atlantik və Şimal Buzlu okeanları ilə əhatələnmiş, cənubdan ABŞ-la həmsərhəddir. 10 əyalətdən ibarətdir. Ən böyük şəhəri – Torontodur. Onun əhalisi 5 milyondan artıqdır. Toronto həm də dünyanın ən çox universiteti olan bir şəhərdir. Kanadanın paytaxtı – Ottavadır. Əvvəllər bu şəhər Bayton adlandırılıb.

İqtisadi – coğrafi səciyyəsi. Geniş və çoxşaxəli İCS-yə malikdir. Kanada Avstraliyadan 1,3 dəfə böyükdür. Ərazisinin 7,5 mln kv.km-i göl və çaylardan ibarətdir. Burada düzənliklər də üstünlük təşkil edir. Kordilyer dağ sistemi qərbdə yerləşərək insanların təsərrüfat fəaliyyətinə maneçilik törədir. Uzun müddət işgüzar insanların burada məskunlaşması və ABŞ-la həmsərhəd olması. [126]

Dövlət quruluşu. Konstitusiyalı monarxiyadır.

Tarixi. 1756-1763-cü illərdə Böyük Britaniya ilə Fransa arasındakı müharibə britaniyalıların qələbəsi ilə nəticələnmiş, Kanada Britaniyanın müstəmləkəsinə çevrilmişdir. XIX əsrdə Kanada ABŞ istismarının təsirinə məruz qalmış, 1867-ci ildə Kanada federasiyası: Yeni Şotlandiya, Nyu-Bransunka, Ontariyo (keçmiş Yuxarı Kanada), Kvebek (keçmiş Aşağı Kanada) yaranmış və nəhayət Kanada dövlətinin əsası qoyulmuşdur (1931-ci ildə ölkə müstəqillik əldə etmişdir [17].

- **Təbii ehtiyatları.** Ölkənin təbii resursları müxtəlif və zəngindir. Bura əlvan, nəcib, əlvan və nadir metallar, uran aiddir, şimalda isə Filli-Makkenzi çay sistemi böyük ehtiyatlarla zəngindir. Turizmin inkişafı və nəqliyyat üçün meşələrlə əhatə olunmuş çoxsaylı göllər böyük əhəmiyyətə malikdir.

- Dünya miqyasında əhəmiyyətə malik meşə resurslarıdır. Göllərinin sayı ən çox olan ölkədir (dünya göllərinin 60%-i) [6].

- **Əhali.** Əhalisinin formalaşması onun tarixi ilə əlaqəlidir. Aborijen kanadalılar əsasən Arktika sahillərində yaşayan eskimoslar olub, qərb və şimal-qərbdə isə hindular məskunlaşmışdı. Aparılan məlumatlara görə avropalılar Kanadaya gələndə qədər buradakı hinduların sayı 220 mindən çox olmuşdur. XVI-XVII əsrdən Kanada əhalisi gəlmələrin hesabına avropalaşmağa başladı. Bunu ingilis və şotlandların bu ölkəyə axın etməsi ilə əlaqələndirmək olar. Sonralar isə fransızların bura köçməsi səbəbi ilə kanadalı fransızlar sürətlə artmağa başladılar [17].

Ölkə əhalisi ərazi üzrə qeyri-bərabər, əsas ABŞ-la sərhəd boyunca sıx yerləşmişdir. Əhali sıxlığı azdır (1 kv.km-ə 3,5 nəfər). Şəhərlərdə əhalinin 78%-i yaşayır. İl ərzində minlərlə insanın ölkəyə immiqrasiya etməsi əhali artımına müsbət təsir göstərir.

Ölkəyə çoxlu sayda mühacirlərin gəlməsinə səbəb burada miqrasiya siyasətinin yumşaq olmasıdır.

Din. Ölkədə katoliklər 46%, protestantlar 41%, digər xristianlar 4,3%, müsəlmanlar 2,5%, yəhudilər 1,1%, buddistlər 1,0%, hindular 1,0%, digər dinlər 1,3%, dinsizlər 16,5% -dir.

Dil. Rəsmi dövlət dili: ingilis (59,9%) və fransız dilləridir (22,7%-dir). Ölkədəki etnik qruplar: ingilis əsillilər 29%, fransız əsillilər 24%, digər avropalılar 15%, Amerika hinduları 2,5%, digərləri 30%-dir .

Təhsil. Kanada yaşamaq üçün ideal ölkələrdən biri olduğu üçün burada yüksək təhsil almaq da çox əlverişlidir. Təhsil Kanada dövlətinin əsas diqqətində olan sahələrdəndir. Burada

təhsilə dövlət tərəfindən çox böyük himayə vardır. Tədris proqramlarının dərinliyi baxımından buradakı ali təhsil müəssisələri fərqlənir.

Təhsil sahəsində təhsil haqları başqa ölkələrin təhsil haqlarından ən azı 50% aşağıdır. Kanadada təxminən 100 universitet və onların nəzdində universitet kollecləri fəaliyyət göstərir. Digər ölkələrlə müqayisədə, açıq immiqrasiya siyasətinin mövcud olması ali məktəbləri bitirən əcnəbilərin burada qalıb işləməsi üçün geniş imkanlar açır. Hər il minlərlə əcnəbi tələbə Kanadanın ali məktəblərini seçərək gələcək həyatlarını bu ölkə ilə bağlayırlar. Burada həm ingilis və həm də fransız dillərində təhsil almaq mümkündür. Dünyanın ən təhsilli ölkəsi olaraq burada əhalinin 50%-nin təhsili orta ixtisas təhsilindən aşağı deyil. Təhsil standartları yüksək olduğundan ölkə universitetlərinin diplomları bütün dünyada tanınır [126].

- **Maraqlı faktlar.** Kanada sözünün mənası - “kənd” deməkdir, “kanata” sözüdür. O yerləşdiyi qitədə ən böyük əraziyə sahib olan ölkədir. Dünyada ən böyük sahil xətt olan ölkə (200 min km-dən artıq) sayılır. Kanada sahəsinin 2,2%-də 43 park vardır. Banff adlanan ilk Milli parkı 1885-ci ildə salınıb. Kanadada ən yüksək şlalə Della Falls şlaləsidir ki, onun hündürlüyü 440 metrdir. Çox maraqlıdır ki, bu şlalə dünyada ən yüksək hesab edilən Niaqara şlaləsindən yüksəkdir. Kanadalıların 7%-dən çoxu Allaha inanmır. Əhalisinin 16%-ini (5.5 milyon nəfər) immiqrantlar təşkil edir. BMT-nin araşdırmalarına görə, Kanada dünyada inkişaf indeksi üzrə 4-cü yeri tutur ki, bu da ölkədə həyat səviyyəsinin yüksək olmasının əyani sübutudur. Hər il əhalinin 3%-dən çoxu qan bəxşiş edirlər.

- Bəzi problemlər həll olunmamış qalır. Kanada ilə ABŞ arasında mübahisəyə səbəb ətraf mühitin çirklənməsidir.

Dünyanın ekoloji cəhətdən ən təmiz ölkələrindən biri sayılan Kanada həm də dünyada “insan kapitalının” paytaxtı sayılır. Burada işsizlik problemi demək olar ki yoxdur [126].

Sənayesi. Ölkənin sürətli inkişafına bir çox amillər təsir edir. Məs.: əhali sayının nisbətən az olması və böyük torpaq, mineral resurslara sahib olması, müstəmləkə asılılığının ləğv edilməsi, çoxlu sayda mühacir və xarici kapital axını, elm və texnikanın inkişafı və s.

Əvvəl Böyük Britaniyanın, sonralar formalaşan ölkə təsərrüfatı ikili xarakter daşıyır. Yəni inkişaf etmiş ölkələrə xas olan bütün səciyyəvi əlamətlər ölkəyə aid olsa da, digər tərəfdən asılı vəziyyətdədir. Təsərrüfatın sahəvi strukturundakı ikili xarakteri ölkə iqtisadiyyatında aydın nəzərə çarpır.

Dünya birliyində çəkisini artıran Kanada son illər ABŞ, Yaponiya və AB ölkələri ilə rəqabət aparır. “Böyük yeddiliyin” aktiv iştirakçısı olan Kanada keçən yüzilliyin sonunda əsas makroiqtisadi göstəricilərə görə Birləşmiş Ştatlardan sonra ikinci yeri tutdu. Kanada əvvəlki illərdə daha yüksək rəqabətə davamlılıq göstəricilərinə malik ölkələr arasında dördüncü yeri tutmuş, sonralar isə bu göstərici üzrə Yeni Zelandiya və Avstriya kimi ölkələrdən sonra 6-cı yerdə olmuşdur.

Son illər aparıcı texnologiyaların istifadə edilməsi ilə və dövlət maliyyələrinin vəziyyəti ilə bağlı göstəricilər də daxil olmaqla, bir çox parametrlər üzrə nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksək qiymətlər alan Kanada sənaye cəhətdən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan 59 ölkə arasında beşinci yerdən dördüncü yerə keçmişdir. Kanada iqtisadiyyatının ixracat yönümünün səviyyəsi dünyada ən yüksək səviyyələrdən biridir [126].

Kənd təsərrüfatı. Dünyanın ən mühüm kənd təsərrüfatına malik olan dövlətlərdən olmaqla ASK-də müasir texnologiyalardan istifadə edərək çoxşahəli kənd təsərrüfatı məhsullarının inkişafına optimal imkanlar yaratmışdır.

Ölkənin kənd təsərrüfatı ixracat əhəmiyyətli olub, fərqlənir

Nəqliyyatı. Ölkə iqtisadiyyatında nəqliyyatın rolunun artmasına və bütün növlərinin inkişafına əsas səbəb hava xətlərinin uzunluğuna görə ölkənin təkcə ABŞ-dan geridə qalmasıdır. Burada 300-dən artıq hava limanları fəaliyyət göstərir

(Monrealda-Mirabel, Dorval, Vankever, Qandere, Ottava və s.) [16].

Siyasi-iqtisadi əlaqələri. Kanada Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini 25 dekabr 1991-ci ildə tanımışdır.

Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul olunmuş “Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı (2007-2015-ci illər)” çərçivəsində hazırda 100 nəfərə yaxın azərbaycanlı gənc Kanadanın müxtəlif universitetlərində təhsil alır. 2006-cı ildən etibarən Kanadada keçirilən Niaqara Beynəlxalq Musiqi Festivalında Azərbaycan mütəmadi iştirak edir. Festival çərçivəsində Azərbaycan Mədəniyyəti və İncəsənəti Günləri keçirilmişdir. Ötən illər ərzində Kanadada Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin yaradıcılığına həsr olunmuş tədbirlər keçirilmişdir (Müslüm Maqomayev, Çingiz Sadıqov, Alim Qasımov və s.).

Kanadanın tanınmış Toronto, Karlton, York və digər universitetləri ilə Azərbaycana həsr edilmiş birgə elmi konfranslar və dəyirmi masalar təşkil edilmişdir. 2013-cü il aprelin 19-da Azərbaycan Respublikasının Kanadadakı Səfirliyi tərəfindən Ottavada yerləşən Kanadanın Milli Qalereyasında Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illiyinə həsr olunmuş yubiley konserti keçirilmişdir.

2013-cü il aprelin 26-da Toronto Universiteti nəzdindəki Qlobal Məsələlər üzrə Mank Mərkəzində (Munk School of Global Affairs) “Azərbaycanda cari məsələlər” adlı seminar, may ayında Toronto Konservatoriyasının Ettore Mazzoleni zalında Niaqara İpək Yolu Kamera Orkestrinin 28 May Respublika günü və Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş konserti keçirilmişdir. 2013-cü ilin 21 iyul tarixində Kanadanın Niagara-On-The-Lake şəhərində Niaqara Musiqi festivalı çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Kanadadakı Səfirliyinin dəstəyi ilə Azərbaycan musiqisi və rəqs konserti keçirilmişdir [65].

2.5. Cənubi Amerika ölkələrinin siyasi-iqtisadi coğrafiyası

Amerika qitəsinin cənub hissəsində yerləşən Cənubi Amerikanın sahəsi 18 mln.kvad.km, əhalisi 353,1 mln nəfərdən çoxdur. Ən böyük ölkəsi Braziliyadır (8,5 mln km²).

İqtisadi-coğrafi mövqeyi: Amerika qitəsinin bir hissəsi olan Cənubi Amerika qərbi yarımkürəsində yerləşən iki materikdən biridir. Burada yerləşən ölkələr təbii resurslarına, siyasi-iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. ABŞ-dən cənubda yerləşən Cənubi Amerika 33 ölkə və 15 asılı ərazini birləşdirir.

Siyasi xəritəyə daxil olan dövlətlərin çoxu unitar ölkələrdir. Braziliya, Argentina və Venesuela federativ dövlət quruluşludurlar. Region üzrə ÜDM-in 64%-i bu üç ölkənin, 32%-i isə Braziliyanın payına düşür [17]. XIX əsrdə Latın Amerikasını ölkələrinin əksəriyyəti müstəqillik qazanmışdır.

Odlu Torpaq, Folklend (Malvin), Qalapaqos, Trinidad, Kiçik Antil və s. yaxınlıqda olan adalardır.

Peru cərəyanının təsiri ilə materikin qərbi hissəsində soyuq küləklər mövcuddur. Dünyanın ən quru və ən quraq yerlərindən biri bu ərazi hesab olunur. [19]

Təbii ehtiyatları. Təbii ehtiyatları müxtəlifdir. Braziliya və Qviana yaylalarında filizlər, digər ərazilərdə isə neft, qaz yataqları mövcuddur.

Meksika və Venesuelada neft, Boliviya, Argentinada qaz, kömür Kolumbiyada, Braziliyada isə uran cəmləşmişdir. Parana çayında (Paraqvay və Braziliya sərhədi arasında) dünyanın ən iri hidroenerji kompleksi (IES) Itaypu tikilmişdir. Region ölkələri filiz resursları ilə də zəngindir. Braziliya, Venesuela, Çili və Meksikada dəmir filizi, əlvan metal ehtiyatları (xüsusilə mis) And ölkələrində və Meksikadadır. Boliviya qalay, Qviana yaylası və Yamayka boksit resursları ilə zəngindir.

Materik bərpa olunan təbii ehtiyatlardan olan torpaq resursları ilə də çox zəngindir. Cənub yarımkürəsinin La-Plata

ovalığında yerləşən məhsuldar qara torpaqları əhatə edən pampa dünyada məşhurdur. Amazon və Orinoko ovalıqlarında istifadə olunmayan torpaq sahələri hələ də qalmaqdadır. Buranın digər resursları – meşə, su və aqroiqlim resurslarıdır.

Materikdə ekvator xəttinin hər iki tərəfində ekvatorial meşələr zonasına rast gəlinir. Burada rütubətli ekvatorial meşələr selvas (sahəcə ən böyük meşə massivi) adlanır. Bu meşələr üzvi aləmlə çox zəngindir [127].

Çöllər pampa adlanır (ispan dilində ağac olmayan yerlər) Sululuğuna görə planetin ən bol sulu materikidir.

Əhalisi - Əhalisi təqribən 353,1 milyondur .

İki ölkə -Braziliya və Argentina Cənubi Amerikanın yarısından çoxunu tutur. Əhalinin orta sıxlığı 1 kvadrat km-də 18-20 nəfərdir. Atlantik okeanı sahillərində və orta dağlıqda bu göstərici 100, daxili Amazonda 1 nəfərdir.

Materikdəki 13 dövlətdə 500 mln-dan çox əhali yaşayır. Bunlar inkişafda olan dövlətlərdir. Braziliya və Argentina böyüklüyünə və inkişafına görə fərqlənir. Digər ölkələr: Çili, Uruqvay, Paraqvay, Peru, Boliviya, Kolumbiya, Ekvador, Venesuela, Qayana, Surinam, Qviana və digərləridir. Cənubi Amerika iri şəhər aqlomerasiyaları Atlantik okeanı sahili zonalarında formalaşmışdır (Buenos-Ayres, San-Paulu, Rio-de-Janeyro və s.) [127].

Sənayesi. Cənubi Amerikanın potensial imkanları plantasiya tipli bitkiçilik sahələrinin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Buna görə də region ölkələrinin iqtisadiyyatında plantasiya tipli (banan, kofe və s.) məhsullarının ixracı üstünlük təşkil edir [17]. Son illər hasiledici sənaye ilə yanaşı emaledici sənayenin də inkişafına səbəb regionun mineral resurslarla bolluğu olmuşdur. Sənaye istehsalının böyük hissəsi paytaxtlarda, iri limanlarda və dəniz sahilində təmərküzləşmişdir. Ölkə kənd təsərrüfatı və xammal məhsulları ixrac edir, əvəzində hazır sənaye məhsulları alır. ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiya başlıca ticarət ortaqlarıdır.

Müstəqil iqtisadi inkişaf üçün region bütün təbii imkanlara malikdir.

Bəzi region ölkələrinin, o cümlədən Braziliya, Çili, Argentinanın istehsalı inkişaf etmişdir [127].

Kənd təsərrüfatı. Müxtəlif təbii zonalara malik bu regionda kənd təsərrüfatının bütün bitkilərini yetişdirmək mümkündür. Kənd təsərrüfatının başlıca sahəsi əkinçilik olub, bütün kənd təsərrüfatı məhsulunun 2/3 –ni verir. Buranın kənd təsərrüfatı: ixracat üçün məhsul istehsal edən sahələrə (qəhvə, kakao, banan, şəkər qamışı, pambıq bitkiləri) və daxili bazar üçün məhsul istehsal edən sahələrə (maniok, kartof, yağlı və paxlalı bitkilər) ayrılır.

Regionun **nəqliyyatı** zəif inkişaf etmişdir. Dağlıq sahələrdə dəmir yol xətləri yoxdur. Avtomobil nəqliyyatı quruda əsas nəqliyyat yoludur. Böyük əhəmiyyətə malik Panamerika və Transamazon avtomobil nəqliyyatı ABŞ sərhədindən bir sıra ölkələrin paytaxtlarından keçməklə Buenos-Ayres şəhərindəkə uzanır. Zəif mənimsənilmiş daxili rayonlarda, ölkə paytaxtları və iri şəhərlərdə hava nəqliyyatı, neft çıxaran Meksika və Venesuelada isə boru kəməri inkişaf etmişdir [127].

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin region ölkələrinin iqtisadi həyatında olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Dar ixtisasa malik təsərrüfatına inteqrasiya olunur. Dünya bazarında hələ də bəzi əmtəəlik kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə çıxış edən region ölkələri var. Ölkələrin bir çoxu yeni texnoloji avadanlıq çatışmazlığından və idxaldan asılı vəziyyətdədir. Bu da regionda xarici borcların iqtisadiyyata tam nəzarət etməsinə, regionda xarici kapitaldan asılılığın arıtmasına, monopoliyaların isə varlanmasına şərait yaradır. Son illər meşələrin kütləvi şəkildə qırılması, sənayenin sürətlənməsi, yaxın gələcəkdə Cənubi Amerika ölkələri ərəzilərində səhrələşməsinin qarşısının alınmasına çatmaq üçün başqa dövlətlərlə birgə müxtəlif proqramlar həyata keçirirlər [127].

Argentina

Argentina Cənubi Amerika dövlətləri arasında iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr qrupuna aiddir. Ümumi sahəsi 2,8 mln km, əhalisi 41.281.631 nəfərdən çoxdur (2014). Sahəsinin həcminə görə yalnız Braziliyadan geri qalır. Paytaxtı Buenos-Ayresdir [17].

İctimai-coğrafi mövqeyi. Ölkə And dağları və Atlantik okeanı arasında, Cənubi Amerika qitəsinin cənub seqmentində yerləşir. Argentina ərazisinin böyüklüyünə görə Cənubi Amerika qitəsinin 2-ci, dünyanın 8-ci dövlətidir. Çili, Boliviya, Paraqvay, Braziliya və Uruqvay ilə sərhədi vardır.

Mənası “gümüş” demək olan Argentina – latınca “argentum” sözüdür. İspan kolonistləri ilk dəfə bu torpağa ayaq basarkən və Rio-De-La-Plata çayı sahillərinə çatarkən, çayda həddindən artıq gümüş olduğunu gördükləri üçün onları heyrət bürümüş, çaydakı gümüş əsasında bu torpağa “Argentina” adı verilmişdir [128].

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları. Argentinanın ən cənub əraziləri Antarktidaya nisbətən daha yaxın yerləşdiyi üçün burada bəzən sərt hava şəraiti müşahidə olunur. Üç iqlim qurşağında yerləşir. Çaylarının çoxu La Plata hövzəsinə aid olub, hidroenerji potensialına malikdir (Paraná və Uruqvay çayları). Braziliya sərhədində, şimalda dünyanın ən böyük şalələlərindən sayılan İquasu və İquasu Milli Parkı yerləşir. Ölkənin strateji mineral resurs bazası sayılan uran, berillium, volfram filizləri sənaye əhəmiyyətinə malikdir. Yanacaq-energetika resurslarından neft, təbii qaz, uran və s. ölkənin iqtisadi potensialında əsas yer tutur [17].

Əhalisi. Bütün latınamerikalılar kimi argentinalıları qarışıq genə malikdirlər. Ölkə əhalisinin böyük əksəriyyəti ispan və italyan mühacirlərinin törəmələridir. Lakin əhalinin əksər hissəsinin fenotipində (vücudunda) Cənubi Avropa, xüsusilə Aralıq dənizi cizgiləri üstünlük təşkil edir. Əhalinin böyük

əksəriyyəti avropalı miqrantlarla yerli hindular və Afrikadan gətirilən qulların qarışığından yaranıb. Müasir əhali əsasən: metizasiya (müxtəlif xalqların qarışığı) və kütləvi Avropa immiqrasiyası (Argentinanın avropalaşdırılmış və vücut baxımından avropoidləşdirilmiş) prosesləri nəticəsində formalaşmışdır.

Argentinada ispanların gəlişinə qədər hindu tayfaları məskunlaşmışdı. Sonralar isə ispanlar tərəfindən yerli əhalinin kişi hissəsinin qırdırılmasından sonra ispan kolonistləri yerli hindulardan və afrikadan gətirilmiş qul qadınlarla evlilik qurmağa başladılar və yeni bir Metis-qauço sinfini formalaşdırdılar. Ölkədəki kütləvi Avropa immiqrasiyası 1880-1940-cı illərə təsadüf edib. Bu immiqrasiyada italyanlar 48%, ispanlar 40%, basklar 10%, almanlar, fransızlar, ukraynalılar, polyaklar, ərəblər, yəhudilər, uelslilər və s., o cümlədən asiyalılar (yaponlar, koreyalılar, çinlilər) var idi. Son vaxtlar miqrantların çox hissəsi Boliviya, Peru, Uruqvay, Paraqvay, Afrikadandır [128].

Tarixi. Ölkə 1812-ci ilə doğru istiqlaliyyətini qazansa da, yalnız 1816-cı ildə müstəqil bir dövlət olduğu rəsmən elan edildi. Sonralar ABŞ-ın dəstəyi ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına daxil olmuş və indi də təşkilatın məsələlərində önəmli rol oynayır.

Argentinaya aid olan Falkland adaları 1982-ci ilin apreliyində ingilislər tərəfindən işğal edildi. İngiltərə ilə olan müharibədə Argentina məğlub oldu və adaları ingilislərdə qaldı. Hələ də bu məsələ açıq olaraq qalır.

Din. Əhalinin 90%-i katolikdir, qalan dinlər protestant 2,3%, indus 2,2% və s.

Sənayesi. Argentina sənaye-aqrar ölkəsidir. Sənaye mürəkkəbliyi ilə seçilərək, ağır sənayeyə malikdir [17].

Regionda atom energetikası ilk inkişaf edən ölkə Argentinadır. Buenos-Ayres yaxınlığında istehsal gücü 340 min kvt. olan “Atuçə” AES-I 1974-cü ildə, sonradan isə digər AES-lər də fəaliyyət göstərməyə başlamışlar. İstehsal olunan elektrik enerjisi AES və SES-lərin hesabına artmaqdadır.

Ölkə inkişaf etmiş qara metallurgiyaya malikdir. Toxuculuq yüngül sənayedə ölkənin ən qədim və inkişaf etmiş sahələrindədir, yerli xammala əsaslanır.

Ölkənin istehsal münasibətləri zəif inkişaf etmişdir [128].

Kənd təsərrüfatı. Ölkə istehsal olunan məhsulun çeşidinə, kənd təsərrüfatının inkişafına əsaslanır.

Ölkə uzun müddət xarici bazara uyğunlaşaraq daxildə də təbii mühitin taxılçılığın və heyvandarlığın inkişafına şərait yaratmasına səbəb olmuşdur. Mal-qaranın ətlik istiqamətində ixtisaslaşmışdır.

Taxılçılıq və yağlı bitkilər istehsalı yayılan ənənəvi sahədir [128].

Nəqliyyat. İnkişaf etmiş ölkənin nəqliyyat sistemi ixrac istiqamətli məhsulların artması və xarici monopoliyaların nəqliyyat sistemlərini yaratmasının inkişafı ilə başlamışdır.

Ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrində dəniz nəqliyyatı əhəmiyyətə malikdir. Hava nəqliyyatı vasitəsilə Argentina dünyanın bir çox ölkələri ilə əlaqə saxlayır [128].

Siyasi-iqtisadi əlaqələri - 9 mart 1992-ci ildə beynəlxalq münasibətlər quran dövlətlərdən olub. İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1993-cü ilin noyabrın 8-də qurulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Argentinadakı Səfirliyi 2010-cu ildə açılmışdır.

28 fevral 2012-ci ildə Argentina prezidenti Kristina Fernandes de Kirşner ölkəsinin Azərbaycanda səfirliyinin təsis edilməsinə dair fərman imzalamışdır. 2012-ci ilin mart ayında isə Argentina Milli Konqresinin yuxarı palatası olan Senat "Qardaş ölkə olan Azərbaycan Respublikasında Argentina Səfirliyinin təsis edilməsinə məmnunluğun ifadə edilməsinə dair bəyanat" adlı sənəd qəbul etmişdir. 2013-cü ildə isə Argentinanın Bakıdakı Səfirliyi açılmışdır. 23 avqust 2011-ci il tarixində Argentina Senatında Azərbaycanla Dostluq Qrupu yaradılmışdır.

2011-ci ildə Argentina Milli Konqresinin Senatında (23 avqust 2011) və Deputatlar Palatasında (5 iyul 2011) Azərbaycanla Dostluq qrupları təsis edilmişdir. 2012-ci il 4-5 oktyabr tarixində Argentina Milli Konqresində Azərbaycanla Dostluq Qrupunun üzvləri ölkəmizə səfər etmişlər [70].

Braziliya

Braziliya ərazisinə görə dünyanın ən böyük ölkələrindənədir (RF, ABŞ, ÇXR, Kanadadan sonra 5-cidir). Ölkə Atlantik okeanı ilə əhatələnmişdir. Sahəsi 8, 511, 9 min kv. km, əhalisi 189.2 mln nəfərdən çoxdur. Paytaxtı Braziliya şəhəridir (1960-cı ildən) Cənubi Amerika ərazisinin 47,7%-i, əhalisinin 49,6%-i Braziliyanın payına düşür.

Dövlət quruluşu Federativ Respublikadır. Ölkədə 5 oktyabr 1988-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiya qüvvədədir. Dövlət başçısı prezidentdir. Prezident eyni zamanda hökumətin başçısıdır.

İnzibati ərazi bölgüsünə görə 26 ştat və 1 federal mahaldan ibarətdir.

21 aprel 1500-cü ildə portuqaliyalı gəmiçi Pedro Alveras Cabrol ilk dəfə Cənubi Amerikaya ayaq basmış və ölkəni Portuqaliya kralı adına zəbt etdiyini elan etmişdir. Üç əsrdən artıq Portuqaliya Braziliyanı əsarətdə saxlamışdır. 1822-ci ildən müstəqil respublika elan olunmuşdur [17].

Təbii şəraiti. Braziliya C.Amerika ərazisinin təxminən yarısını tutur. İki əsas coğrafi zonaya: Amazon ovalığına və Braziliya yaylasına ayrılır. Ərazidə Amazon çayı hövzəsi, Puluna və Paraqvyay çayı sisteminin geniş düzənlikləri, Braziliya yüksək yaylaları və s. vardır. Braziliyanın yarısından çoxunun dəniz səviyyəsindən 200 metrədən az yüksək yerdə olmasına baxmayaraq, əhalisinin çox qismi daha çox yüksək yerlərdə yaşayır. Ölkənin az qala 4%-i dəniz səviyyəsindən 900 m yüksəklikdə yerləşir. Dünyanın ən geniş və çox sulu çayı olan

Böyük Amazon çayı buradadır. Ölkənin iki mühüm gölü vardır. (Lagoa Dos Patos və Lagoa).

İlin çoxu nəmli və isti keçməkdədir. Şimal-şərqdəki nəmli bölgələrin içseçmənləri səhradır. Braziliyanın cənubunda 900 metr yüksəklikdəki platolarda isə çox vaxt qar yağır [129].

Təbii ehtiyatları. Ölkə zəngin mədəni yataqlarına malikdir. Burada on səkkizinci əsrdən etibarən zəngin qızıl, almazmədənləri tapılmışdır. Dünyanın ən bol dəmir ehtiyatlarına malikdir. Bol miqdarda manqan Amapo bölgəsində, Salvador yaxınlığında isə neft tapılmışdır. Çox az kömür yataqları vardır. İdxal yolu ilə xaricdən ehtiyacını ödəyir. Ekvatorial meşələri Amazoniya ovalığında yerləşərək ölkənin milli sərvəti sayılır (572 mln ha sahəsi, 110 mlrd kubmetr oduncaq ehtiyatı). Bu meşələrdə 4 mindən çox ağac növü vardır (kauçuk ağacı).

Ölkənin demək olar ki, yarısı meşələrlə örtülüdür. Dünyanın ən böyük tropik yağışlı meşələrindədir. Buradakı ağaclar kəsilərək əkinçilik üçün orqanik baxımdan zəngin torpaqlar əldə edilir.

Əhali. Braziliyanın əhalisi təxminən 193 mln nəfərə yaxındır. Əhalisinin sayına və ərazisinin böyüklüyünə görə dünyada 5-ci yerdədir. Əhali müxtəlif etnik qruplardan təşkil olunmuşdur (hindu, metis, Afrika etnosları, avropalılar və s.). Ölkə əhalisi əsasən sahilboyu yerləşən iri şəhərlərdə cəmləşib. Braziliya əhalisinin sıxlığı aşağıdır. Əhali sıxlığı ölkənin mərkəzi hissəsində xüsusilə aşağıdır. Şəhərlərdə əhalinin böyük hissəsi yaşayır. Urbanizasiya səviyyəsi 83,77 %-dir. Əhalisinin böyük hissəsi ağdərili və qarışıq irqə məxsus insanlardan ibarətdir.

Rəsmi dili portuqal dilidir. Əhalinin 90%-i portuqal dilində danışır.

Əhalinin 90%-i **katolik təriqətinə** mənsub olub, 5%-ə qədəri protestantdır. Braziliyada digər bir dini qrup ruhçulardır (Spiritualistlər).

Ölkədə əhali artımı çox yüksək olub, yaxın illərdə dünyanın ən sıx ölkələrindən biri olacağı proqnozlaşdırılır.

Əhalinin 61%-i ağlar, 12 %i zəncilər, 27% i qəhvəyi dərililərdən ibarətdir.

Fərqli irqlər arasında evlənmələr səbəbi ilə metis xalq ilbəl artmaqda davam edir. Ölkəyə xaricdən gələnlər olduqca çoxdur. Braziliyada 400,000-dən çox insan Portuqaliya vətəndaşı olaraq yaşayır. Braziliyaya 1875-ci ildən 1960-cı illərə qədər 5 milyon avropalı köçmüşdür.

Sahildəki məskunlaşma mərkəzlərinə əhalinin bir hissəsi toplanmışdır. San-Paulu ölkənin köhnə paytaxtıdır. Yeni qurulan paytaxt Brasiliadır, Salvodor, Parto Alegre mühüm şəhərlərdir [129].

İnzibati əraziləri və dövlət quruluşu. 1891-ci ildən Federativ Respublika statusunu almış, başçılıq sistemi ilə idarə olunur. (prezident idarə edir). Parlament, Senat və Millət Məclisindən meydana gəlir. Qanunvericilik hakimiyyəti ikipalatalı parlamentə məxsusdur. Hər əyalətdən 3 senator 8 illiyinə, millət vəkilləri 4 illiyinə seçilir. Əyalətlərdə ayrıca xalq tərəfindən seçilən bir qubernator və müstəqil mühakimə orqanları olur.

Sənaye. Ölkə iqtisadiyyatı İkinci Dünya müharibəsindən sonra durğunluğun əmələ gəlməsinə baxmayaraq, sonralar böyük bir inkişaf göstərmişdir. Məhsul istehsalının 3%-i Braziliyanın payına düşür. İqtisadiyyatının əsasını elmtutumlu sahələrdən elektron, aviasiya maşınqayırması, biotexnologiya və s. təşkil edir. Dəmir-polad, toxuma, kağız, şüşə, təkər, plastik və s. emalı müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Ölkə sənaye-aqrar ölkəsidir. Braziliya sənayesinin payı Ümumi Daxili Məhsulda 41% -dən çoxdur. Faydalı qazıntıları ilə zəngindir. AİB və Yaponiya Braziliya dəmir filizinin nəhəng alıcılarıdır. Marqans yataqları Amapa ştatında istismar olunur.

Ölkə neftə olan tələbatının təqribən yarısını öz resursları hesabına ödəyir. İstismar olunan əsas neft ehtiyatları hasilatını

cənub qərbdə - Rio-Deo-Janeyro şəfində dövlət neft şirkəti olan “Petrobraz” aparır. Arzontida ş. (Minas-Jerays ştatı) dövlət müasir neft emalı zavodlarını tikdirmişdir. Daha 12-dən çox zavod digər şəhərlərdə işləyir. İdxal dəyərinin1/4-i neft və neft məhsullarına aiddir.

Elektrik və enerji ehtiyacının ödənilməsi üçün dünyanın ən böyük hidro-elektrik stansiyası qurulmuşdur. 1976-cı ildə başlanılan İtaipu Anbarı 1980-ci ildə tamamlanmış, o 100 milyard kilovatt/saatdan çox elektrik enerjisi istehsal edə bilər. Almanlarla texniki əməkdaşlıq edilərək nüvə stansiyalarını işlətməyə başlamışdır.

Emaledici sənayedə məhsulun dəyərinə görə birinci yeri maşınqayırma sənayesi tutur. Nəqliyyat maşınqayırması onun strukturunda qabaqcıl yer tutur, xüsusilə regionda ən nəhəng avtomobilqayırma sənayesidir. Elektronika sənayesinin nəhəng mərkəzidir. Burada 40-dan çox müəssisə fəaliyyət göstərir [129].

Kənd təsərrüfatı. Sənayesinin inkişafına baxmayaraq əkinçilik ölkəsidir. Əkin sahələrinin yarısından çoxunun ərzaq məhsulları üçün istifadə olunmasına baxmayaraq yenə də qida ehtiyacının bir qismini xaricdən idxal etməkdədir.

Düyü, təzə paxla, pambıq, qəhvə, şəkərqamışı, kakao və qarğıdalı başlıca məhsullarıdır. Ölkənin bəzi yerlərində az miqdarda portağal, banan, yərfistiği, tütün, lif və bəzi tərəvəzlər yetişdirilir. Məaldarlıqda dünyanın qabaqda gedən ölkələrindəndir. Fermalarda bol miqdarda ot üçün mal yetişdirilir.

Balıqçılıq ölkə iqtisadiyyatında böyük rol oynayır. Hər il orta hesabla 1,6-3,1 mln t dəniz məhsulları ovlanır. Ən böyük herpotoloji kombinata malikdir (2-cisi Azərbaycandadır) [129].

Nəqliyyat. Ölkənin müxtəlif kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə əsasən fərqlənən nəqliyyat sahəsinin çətinliyi ondan ibarətdir ki, o hələ tam quru yol nəqliyyatına malik deyildir. Müasir quru yollarının qurulması coğrafi quruluşuna görə gecikmişdir. Dəmiryol nəqliyyatı 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Köhnə dəmiryolları

modernləşdirilərək yeni istiqamətlərə dəmiryolu xətləri çəkilir. Nəqliyyat yükdaşınmasının 80%-i avtoyolların payına, xarici yük daşımalarının 98 %-i dəniz nəqliyyatının payına düşür. Buna görə də, ölkənin 67%-i dəniz və çay limanları beynəlxalq dəniz nəqliyyatı sisteminə qoşulmuşdur.

Rio-de-Janeyro, Santos, Viktoriya, Resifi və s. limanları ən iri beynəlxalq ticarət-nəqliyyat qovşaqlarıdır. Braziliyada 81 minə yaxın iri və 5 beynəlxalq hava limanı fəaliyyət göstərir.

Xarici iqtisadi əlaqələri. Ölkənin əsas ixrac malları: nəqliyyat avadanlıqları, dəmir filizi, soya və kofe, ixrac tərəfdaşları: ABŞ 17,9%, Argentina 8,3%, Çin 7,6%, Almaniya 4,2 (2014). Əsas idxal tərəfdaşları: ABŞ 20,7%, Argentina 8,4%, Çin 8,1%, Almaniya 7,8% (2014). Əsas idxal malları: maşın, elektrik və nəqliyyat avadanlıqları, kimya məhsulları, yağlardır .

Xarici siyasətində əsas mövqeləri: BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvü kimi öz namizədliyini irəli sürmək və sülhün qorunması əməliyyatlarını dəstəkləmək, dünyada sülhün bərqərar olması üçün kimyəvi, bakterioloji və nüvə silahlarının yayılmasının qarşısını almaq, Latın Amerikasını regionunda hərbi-siyasi strukturların yaranmasının qarşısını almaq və regional təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına nail olmaq, ölkələrin daxili işlərinə qarışmadan regional münafişələrin siyasi-diplomatik və sülh yolu ilə həll olunmasına nail olmaq, ətraf mühitin qorunması məsələlərinə iqtisadi və sosial problemlərə vəhdətdə baxılmasını dəstəkləmək və s. [129].

Azərbaycan Respublikası və Braziliya Federativ Respublikası arasındakı imzalanan sənədlər:

Azərbaycan – Qayana. Azərbaycan və Qayana arasında diplomatik münasibətlər 9 yanvar 1995-ci ildə qurulmuşdur.

Azərbaycan – Ekvador. Azərbaycan və Ekvador arasında diplomatik münasibətlər 22 mart 2004-cü ildə qurulmuşdur.

Azərbaycan – Surinam. Azərbaycan və Surinam arasında diplomatik münasibətlər 11 fevral 2000-ci ildə qurulmuşdur.

Azərbaycan və Trinidad və Tobaqo. Azərbaycan və Trinidad və Tobaqo arasında diplomatik münasibətlər 11 aprel 2011-ci ildə qurulmuşdur.

2014-cü ilin 20-24 oktyabr tarixlərində Ekvadora səfər çərçivəsində səfir E.Sultanovun qərargahı Kito şəhərində yerləşən Cənubi Amerika Millətlər İttifaqının (**UNASUR**) baş katibi, Kolumbiyanın keçmiş prezidenti Ernesto Samper Pizano ilə görüşü keçirilmişdir.

Qayanaya səfər çərçivəsində oktyabrın 9-da səfir E.Sultanov iqamətgahı Corctaunda yerləşən Karib İttifaqının (CARİCOM) Baş katibi səfir LaRok ilə görüş keçirmişdir [71].

2.6. Afrika regionunun, Avstraliya İttifaqı və Okeaniyanın siyasi - iqtisadi coğrafiyası

Ərazi və əhali baxımından Asiyadan sonra dünyanın ən böyük ikinci qitəsi ***Afrikadır***. 30,3 mln km² sahəyə malik olan Afrika dünyanın quru ərazisinin 20,4%-ni əhatə edir. Burada 1milyard nəfər, yəni dünya əhalisinin 14,72%-i yaşayır.

Afrikada 53 dövlət yerləşir ki, bunun da yalnız CAR İEÖ-lər qrupuna daxildir. İqtisadi cəhətdən dünyanın ən geridə qalmış regionu olan Afrika savadsızlığa, uşaq ölümünün ən yüksək və orta ömür müddətinin ən aşağı göstəricilərinə görə dünyada 1-ci yeri tutur. Burada əhalinin 70%-i kasıb və acınacaqlı şəraitdə yaşayır [130].

Tarixi. Tarixin inkişaf mərhələlərində Afrika ölkələrinin bir çoxu B.Britaniya, Fransa, Portuqaliya, İtaliya və s. ölkələrin müstəmləkəsi kimi dünyanın siyasi xəritəsində göstərilmişdir. Afrika ölkələrinin əksəriyyəti son 50-55 ildə müstəqillik qazanmışdır. Burada XX əsrin əvvəllərində cəmi 2 müstəqil ölkə, Efiopiya, Misir, Liberiya, CAR olmaqla İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində 4 müstəqil ölkə mövcuddur. 2012-ci ildə Sudanın tərkibindən Cənubi Sudan dövləti sonuncu olaraq ayrılmışdır. Burada əksər ölkələr unitar respublikalardır, yalnız

Svazilend, Lesoto və Mərakeş konstitusiyalı monarxiya,- Nigeriya, Efiopiya və CAR isə federativ quruluşa malikdir. Bu region etnik tərkibinin müxtəlifliyinə görə yalnız Asiyadan geri qalır [130].

Əhalisi. Regionda 200-dən artıq xalq yaşayır. Kontinent əhalisinin 48%-i Nigeriya, Misir, Mərakeş, Efiopiya, CAR və digər ölkələrdə cəmlənmişdir. Əhali üç irqə mənsub olub, Nil sahillərində daha sıx, Böyük Səhrada isə az məskunlaşmışlar. Əhalisinin başlıca xüsusiyyəti onun sayının sürətlə artmasıdır. Avropoid irqinə aid olan ərəblər və bərbərlər şimalda, 10° şimal eni boyunca neqroid irqinə aid olan zəncilər, Madaqaskar adasında isə monqoloid irqinə aid olan malaqasilər yaşayır. Bantular, ximilər, tutsilər, piqmeyilər, nilotlar, buşmenlər, qotentotlar regionun digər yerli xalqlarıdır.

Dünyanın ən “cavan” regionu olaraq ərzaqla təminatı və digər sosial problemləri “demoqrafik partlayış”ı daha da kəskinləşdirir. İxtisaslı kadrlara böyük tələbatı olan region əmək resursları ilə yaxşı təmin olunmuşdur. Kənd təsərrüfatında fəal əhalinin 2/3-si çalışır. Urbanizasiyanın sürətinə və səviyyəsinə görə dünyada birinci olan Afrika dünyanın digər regionlarından geridə qalır [2].

Din. Dini əqidəsinə əsasən əhalinin 40%-ni xristianlar, 40%-ə yaxın müsəlmanlar, 12%-ni yerli xalqlar təşkil edir. Müsəlmanlar ölkənin şimalında, xristianlar və digərləri əsasən cənubda məskunlaşmışlar [16].

Dil. Afrika dövlətlərinin çoxu ərəb, fransız, ingilis, portuqal və s. dillərdə danışrlar.

Təbii şəraiti, təbii ehtiyatları. Ərazisinin çox hissəsi isti qurşağa düşdüynə görə ən isti materikdir. Nil, Seneqal, Niger, Konqo, Narıncı ən böyük çayları olub, Tanqanika, Nyasa, Rudolf və s. materikin əsas gölləridir. Viktoriya materikin ən böyük gölüdür.

Rütubətli, həmişəyaşıl ekvatorial meşələr zonasına malikdir (40 % savannalar və seyrək meşələr zonası). Tropik iqlim

qurşağında səhrələr yayılmışdır. Böyük Səhra ilə sərhəddə 1500 km meşə zolağı salınmışdır.

Müxtəlif *faydalı qazıntılarla* zəngindir. Zəngin olan metal faydalı qazıntıları, qiymətli daş-qaş yataqları arxey və ptote-rozoy qarışıqlığı zonasında yerləşir.

Dağlarında qeyri-metal faydalı qazıntılardan asbestin böyük yataqları (fosforitlər) məlumdur.

Çox sayda kömür yataqları Atlas dağlarında aşkar edilmişdir. Neft yataqları əsasən üçüncü dövrün və mezozoyun dəniz çöküntüləri ilə əlaqədardır. Bunlardan bir çoxu istismar edilir (Misirdə, Əlcəzairdə və Liviyada). Əlcəzairdə yanar qaz yataqları kəşf edilmişdir.

Dünya üzrə qızılın 55%-i, almazın 95%-dən çoxu regionda çıxarılır. Bu ərazi sink, qalay, qızıl, gümüş, almaz ehtiyatları ilə də zəngindir. Bu ərazi mineral və təbii ehtiyatlarla coğrafi cəhətdən qeyri-bərabər bölünmüşdür. Misir, Liviya, Əlcəzair, Nigeriya, Kamerun, Konqo, Anqola kimi ölkələr qara metal, enerji, çox olmayan neft ehtiyatlarına malikdir. Regionun hidro-enerji ehtiyatları dünya ehtiyatının 44%-ni təşkil edir [130].

Sənayesi. İqtisadi inkişafa müstəqillik qazandıqdan sonra şərait yaranan Afrika ölkələri iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və hasilat sənayesi üstünlük təşkil edir. Əksər ölkələrində emaledici sənaye yaranma mərhələsindədir. Təsərrüfatın ərazi strukturu üçün paytaxtların, hasilat rayonlarının və ixracat limanlarının yüksək inkişafı xarakterikdir. Bir sıra ölkələrində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artım sürəti əhalinin artım sürətindən geri qalır [53].

Kənd təsərrüfatı. Kənd təsərrüfatı Afrikanın zəif inkişaf etmiş ölkələrinin əksəriyyətində başlıca sahə kimi çıxış edir və artıq bir çox illərdir ki, bu ölkələr dünya bazarında kənd təsərrüfatı məhsullarının göstəricisi kimi yox, istehlakçısı kimi iştirak edirlər. Region ölkələri çox vaxt ərzaq qıtlığı ilə üzləşmiş, bu da onların idxalına təsir göstərir. Afrikada 200 mln hektar torpaq becərilir, 900 mln hektar isə daimi otlaq kimi istifadə

edilir. Becərilən torpaqların xüsusi çəkisi çox aşağıdır. Tropik Afrika dünyanın ən aqrar ərazisi hesab edilir. Bu bölmə təqribən 21% təşkil edir. Həmin ərazinin aktiv əhalisinin 68%-i kənd təsərrüfatı ilə məşğuldur. Bəzi ölkələrdə: Mozambik, Həbəşistan, Tanzaniya, ÇAD, Keniya, Qambiya, MAR və Qvineyada bu göstərici 80%, Burundi, Malavi, Ruanda, Nigeriya, Burkina-Faso, Uqanda, Malidə 90% təşkil etmişdir. Onu da qeyd etməliyə ki, rəsmi statistika, bir qayda olaraq, ÜDM-in hesablanmasında natural təsərrüfatı nəzərə almır. Hətta belə olduqda da son illər kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi KDR-da 57%, Həbəşistanda 54%, Tanzaniyada 46%, Burundidə 52%, Malavidə 41%, MAR-da 53%, Syerra-Leonedə 40%, Qvineya-Bisauda 53%, Uqandada 43% olmuşdur. [131]

Regionda kənd təsərrüfatı patriarxal icma, feodal və xırda əmtə təsərrüfatına əsaslandığından əkinçilik primitiv aqrotexniki metodlarla həyata keçir və istifadə edilən torpaq sahəsinin 90%-ə qədər əl alətləri ilə becərilir. Suvarılan sahə demək olar ki, yoxdur. Hazırda becərilən torpaqların cəmişi 5%-i irriqasiya sistemindən istifadə edir. Kənd təsərrüfatı təbiətdən asılı vəziyyətdədir. Kimyəvi gübrələrdən çox zəif istifadə edildiyindən məhsuldarlığın az olmasına gətirib çıxarır. Məsələn, son illərin məlumatına görə Afrikada orta hesabla hər hektara 11 kq gübrə verildiyi halda, Latın Amerikasında bu göstərici 68 kq, Asiyada 130 kq olmuşdur.

Əkinçiliyin bəzi sahələrində xarici mülkiyyət və xarici kapital mövcud olduğu üçün ixracat üçün məhsul istehsalı nəzərdə tutulur. Zəif də olsa, belə sahələrdə inkişaf müşahidə olunur. Bunlar texniki lif, kauçuk, yun, dəri, pambıq, texniki yağlar, kopra və s.-dən ibarətdir. Emal sənayesi həddindən artıq geridə qaldığına görə bu məhsullar xammal kimi ixrac edilirlər. Az-çox Zimbabve, Nigeriya, Keniya və bəzi digər ölkələrdə yerli xammal toxuculuq və ayaqqabı sənayesində istifadə edilir. Bunlardan əlavə kakao-paxlalılar, kofe, tropik meyvələr, bitki

yağları, şəkər-xammal və digər bir çox məhsullar da ixrac bölməsinə daxildirlər [130].

Cənubi Afrika Respublikası

Cənubi Afrika Respublikası siyasi-iqtisadi inkişaf səviyyəsində strateji mövqeyə malikdir. Afrikada yeganə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş CAR-dır. Paytaxtı Pretoriyadır.

İqtisadi-coğrafi mövqeyi. Namibiya, Botsvana və Zimbabve ilə şimaldan həmsərhəddir. Atlantik Okeanı qərbdə, Hind Okeanı ilə cənub-şərq və cənubda qonşuluq edir [16] [17].

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları. Ölkə tropik və subtropik qurşaqda yerləşmişdir. Orta temperatur hər yerdə müsbətdir (12-23⁰). Oranj çayının mühüm təsərrüfat əhəmiyyəti var (SES-lər və s.). CAR-da su problem ən mühüm təbii amillərdən hesab edilir [17]. Ölkənin iqtisadiyyatında CAR-ın faydalı qazıntılarından mineral yanacaq ehtiyatları əsas yer tutur. CAR faydalı qazıntıların aparıcı ixracatçısıdır. Natal, Transvaal və Oranj əyalətlərində kömür ehtiyatları cəmləşmiş, ümumi ehtiyatı 250 mlrd tondur. Transvaalda ölkə kömür istehsalının 70%-i, Natal ərazisində isə 19%-i yerləşmişdir. Manqan Postmasburqda (ehtiyatı 1,6 mlrd ton), dəmir filizi Tabazimbi ərazisində (ümumi ehtiyat 2,6 mlrd ton), xromit yataqları Buşvelddə (200 mln ton), nikel və s.ehtiyatları mövcuddur. Qızıl ehtiyatı (dünya qızıl istehsalının 26%-i) böyük potensiala malikdir. İki əsas qızıl yataqları qurşağına aid olan Transvaal və Oranj əyalətləri çox məhsuldardır. CAR almaz yataqlarına görə də fərqlənir. Yüz km-lərlə almaz qurşağı Oranj, Transvaal və Kap əyalətlərində yayılmışdır.

Əhalisi. 2015-ci ildə aparılmış siyahıyaalmaya əsasən əhalisi 48,950,725 nəfərdir. Əhali sistemində ölkənin müxtəlif etnik qrupları mühüm rol oynayır. CAR-da Afrika ölkələri arasında Avropa mənşəli xalqlar üstünlük təşkil edir. Buradakı əhali 4 qrupa bölünür: yerlilər (afrikalılar), avropalılar, metislər

və asiyalı. Bantular ən böyük etnik qrup sayılırlar (yerli əhalinin 71%-i). Yerli etnik qruplar içərisində qottentot, buşmen və s. kap irqinə aiddirlər.

Durban, Port-Elizabet, Keuptaun və s. çox cəmiyyətli şəhərlər qrupuna aiddir. Əhali məskunlaşmasında Yoxannesburq və Vitvatersrand şəhər aqlomerasiyaları mühüm rol oynayırlar. Ölkədəki əhalinin çox hissəsi əvvəlki kimi yoxsuldur, işsizlik isə yüksək səviyyədə qalmaqdadır [17].

Tarixi və siyasi vəziyyəti. CAR-ın paytaxtı Pretoriya Qautenq vilayətinin inzibati mərkəzi olaraq ölkənin şimal-şərqində, Apis çayının sahilində yerləşir. Afrikanın ən müasir şəhərlərindən biridir. Şəhər 1855-ci ildə bur köçkünlərinin baş komandanı Andris Pretoriusun oğlu Martinus Pretorius tərəfindən salınıb və onun şərəfinə adlandırılıb. 1899-1902-ci illər arası ingilis-bur müharibəsindən sonra İngiltərə Transvaal işğal edir və Pretoriya İngiltərə protektoratının mərkəzi olur. Pretoriya 1910-cu ildən sonra Böyük Britaniya tərkibində Cənubi Afrika İttifaqı dominionunun paytaxtı elan edilir. 1961-ci ildə şəhər elan edilən Cənubi Afrika Respublikasının paytaxtı olur.

Ölkə 4 əyalətə bölünmüşdür (Kap, Natal, Oranj və Transvaal). Dövlətin başçısı prezidentdir.

Ölkədə müsəlmanlar - 1,9 %, digər dinlilər - 2,3 %, ateistlər - 15,1 %-dir.

İnzibati ərazi bölgüsü. İnzibati mərkəzləri: Qərb Kap vilayəti (Keyptaun), Şimali Kap vilayəti (Kimberli), Şərq Kap vilayəti (Bişo), Kvazulu-Natal (Pietermaritzburg), Azad dövlət (CAR) və yaxud Free State (Bloemfontein) və s.

Sənayesi. CAR sənaye-aqrar dövlətidir. O Afrika üzrə sənaye məhsulunun 41%-ni verir. Dağ-mədən sənayesi iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Hər il 800-900 ton qızıl istehsal olunur. Uran hasilatı da mühüm yer tutur. Qızıl, almaz, uran istehsalı milli gəlirin 81%-ni özündə birləşdirir. Dağ-mədən sənayesinə onlarla xarici və yerli monopoliyalar nəzarət edirlər.

İqtisadiyyatında əhəmiyyətli yer tutan Pretoriya, Fanderbeylpark, Nyukasle kimi metallurgiya kompleksləridir. Turizm sektoru valyuta gəlirlərinin əsas mənbəyidir [132].

Kənd təsərrüfatı. Kənd təsərrüfatı həm aqlara məxsus yüksək inkişaf etmiş, həm də ekstensiv, bantu tipli kənd təsərrüfatı tipinə bölünür. Bantu tipli torpaqların 71%-i eroziyaya uğramışdır. Əkinçilikdə taxıl, texniki bitkilər, üzüm, bostan-bağ bitkiləri becərilir. Sarqo və qarğıdalı üstünlük təşkil edir. Afrika regionunda buğda tədarükünə görə CAR əsas rol oynayır. Heyvandarlıqda ölkənin hər yerində ekstensiv qoyunçuluq inkişaf etmişdir. Yun tədarükünün çox hissəsi ixrac olunur. Ətlik-südlük heyvandarlıq və buna uyğun da şəhərətrafi südçülük təsərrüfatları yaradılmışdır. Quşçuluq və balıqçılıq da inkişaf etmişdir.

Nəqliyyatı. Sərnişin və yükdaşımada dəmiryolu böyük əhəmiyyətə malikdir. Avtomobil nəqliyyatında yolların uzunluğu 550 min km olub, onun 2/3 hissəsi bərk örtüyə malikdir. Hava və dəniz nəqliyyatlarının əhəmiyyəti əvəzsizdir. Əsas dəniz limanları Keuptaun, Durtan, Riçards-Beydədir [132].

Beynəlxalq əlaqələri və Beynəlxalq təşkilatlar. ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, AFR, İtaliya, Fransa və Yaponiya CAR-ın aparıcı tərəfdaşlarıdır. Dünya bazarında mineral, kənd təsərrüfatı xammalları, emal sənaye məhsulları üstünlük təşkil edir. Əsas ixracat malları qızıl, almaz, uran, platin, metal, yun və s.-dir. İdxal məhsulları: nəqliyyat vasitələri, hazır sənaye məhsulları və digərləridir.

Cənubi Afrika İnkişaf Birliyinin (*SADS*, ing. Southern African Development Community) baş qərgahı Botsvananın paytaxtı Qaborone şəhərində yerləşən hökumətlərarası təşkilatdır. Onun məqsədi 15 cənubi Afrika dövlətləri arasında sosial-iqtisadi əməkdaşlıq və inteqrasiya, həmçinin siyasi və təhlükəsizlik məsələləri üzrə əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir.

CAİB 1992-ci il Müqaviləsinin imzalanması nəticəsində yaradılmışdır və ümumi dəyərləri və məqsədləri olan ölkələrin

postaparteid regional təşkilatı kimi inkişaf etmişdir. Əsas məqsədi nəqliyyat, demokratik idarələrin qurulması, münəfişələrin təhlükəsiz həll edilməsi sahəsində iqtisadi inteqrasiyaya və sıx əməkdaşlığa təkan verməkdən ibarətdir. Fəaliyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət başçıları ildə bir dəfə, xarici işlər nazirləri isə ildə iki dəfə görüşlər keçirirlər. Üzvləri: Anqola, Botsvana, Konqo Demokratik Respublikası, Zambiya, Lesoto, Mavritius, Malavi, Mozambik, Namibiya, Svazilend, Tanzaniya, Cənubi Afrikadır. CAİB-in katibliyi Qaboronedə yerləşir [133].

2.7. Avstraliya İttifaqı və Okeaniyanın siyasi-iqtisadi coğrafiyası

Cənub yarımkürəsində yerləşən Avstraliya İttifaqı Millətlər Birliyinin üzvü olan bir dövlətdir. Sahəsi 7,692,024 kvadrat km-dir. Dünyanın ən kiçik qitəsi olub yerin quru hissəsinin 5%-ni tutur. Şərqdə Yeni Zelandiya yerləşir. Kokos adaları (Kilinq), Milad adası, Asmor, Kartye, Xerd və Makdonald adaları və Avstraliyanın Antarktidadakı əraziləri daxildir.

Avstraliya adı latıncadan götürülmüşdür. Roma sivilizasiyası zamanında cənubda bilinməyən bir ölkə mənasındadır [87].

Siyasi quruluşu. Avstraliya ikipalatalı federal parlamentdir.

Dövlətin başçısı kimi Britaniyanın kraliçası qəbul olunur (***Kraliça Elizaveta II*** (6.02.1952)). Konstitusiyaya 9 iyul 1900-cü ildə qəbul olunmuş, 1901-ci il yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minmişdir [134].

Təbii ehtiyatları. Avstraliya ərazisinin əksər hissəsi yarımsəhra və səhralardan ibarətdir.

Dünyanın ən quraq materikidir. Burada yağıntısız, buludsuz hava hakimdir. Həmişəyaşıl meşələri, savannaları, tropiklərin səhra və yarımsəhraları, subtropiklərin isə həmişəyaşıl cod yarpaqlı meşə və kolluqları vardır [134].

Avstraliyanın Reşerş arxipelaqında yerləşən Hiller gölü özünün qeyri-adi rəngi ilə diqqəti cəlb edir. Bu göl (uzunluğu 600 m, eni 200 m) çəhrayı rəngdədir. Bu göldən XX əsrin əvvəllərindən duz çıxarılmaya başlanılıb və bu proses 6 il davam edib. Tədqiqat nəticəsində məlum olub ki, burada bitən mikro-organizmlərdir. 1950-ci ildə aparılan bir sıra araşdırmalar nəticəsində bu iddialar öz təsdiqini tapmadı. Bir müddət sonra da aparılan tədqiqatlar nəticəsiz qaldı və indiyə kimi gölün bu cür rəngə boyanmasının səbəbi sırr olaraq qalır. Hiller gölünə yalnız hava yolu ilə getmək mümkündür.

Əhalisi. Ümumi savadlılıq səviyyəsi təxminən 85%-dir. Həyatın orta uzunluğu kişilərdə 78 il, qadınlarda isə 83 ildir. Varlılarla kasıblar arasındakı fərq, yaxud sosial təbəqələşmə dünya üzrə qəbul olunmuş orta səviyyədə nisbətən çoxdur. Ölkənin iqtisadi və siyasi inkişafının vacib komponentlərindən biri həmişə immiqrasiya olmuşdur. Gəlmələrin strukturunda əsas yerləri son illər Yaxın Şərqdən, Asiya ölkələrindən və Latın Amerikasından gələnlər tuturlar.

Avstraliyanın ərazisi demək olar ki, ABŞ-ın ərazisinə bərabər olduğu halda, burada əhali sıxlığı çox aşağıdır (1 km²-ə 2 nəfər). Urbanizasiya çox yüksəkdir (87%) [134].

Sənayesi. Dünya iqtisadiyyatının aparıcı dövlətlərindən olan Avstraliya İttifaqı sənaye-aqrar ölkəsidir. Sənaye məhsulları istehsalına görə isə 10-dur. Sənayenin xüsusi çəkisi 41%-dir. Xammal tutumlu emal sahələri sənayenin formalaşmasında üstünlük təşkil edir. Burada metallurgiya, maşınqayırma (təy-yarəqayırma, gəmiqayırma və s.), energetika, kimya və s. sənaye sahələrinin rolu böyükdür. Dünya bazarında alüminium və plastikadan istehsal olunmuş məhsullarına görə ölkə əhəmiyyətli yer tutur. İnşaat sənayesi üzrə ixrac məhsullarına görə də öndədir [17].

Kənd təsərrüfatı. Kənd təsərrüfatı sənayesinə uyğun təşkil olunmuşdur. Ölkə ixracatının 43%-i kənd təsərrüfatı məhsullarının payına düşür. Yun, ət, süd məhsulları ixracatda üstünlük təşkil edir. Dünya üzrə ən çox yun istehsal edən ölkələrdəndir. Hər il 250 min ton yun, 3,5 mln ton ət, 28-31 mln ton taxıl istehsal edir. Pambıq, şəkər qamışı, meyvə, üzüm və s. yetişdirilir. Heyvandarlıqda zərif yunlu qoyunçuluq və ətlik-südlük sahələr inkişaf etmişdir [17].

Turizm təsərrüfatı inkişaf etmişdir. Hər il 3-4 mln. turist qəbul edir [17].

Beynəlxalq münasibətləri. I Dünya müharibəsindən başlayaraq, Avstraliya beynəlxalq məsələlərdə fəal iştirak edir. Hər bir mühüm məsələdə ABŞ və digər müttəfiqləri ilə yaxından əməkdaşlıq edir. Sakit okeanda yerləşən müstəqil ərazilərdə əhalinin təhlükəsizliyi və inkişafı ilə əlaqədar 1944-cü ildə Yeni Zelandiya ilə müqavilə (ANZAC paktı) imzalamışdır. Avstraliyanın xarici siyasətində ANZAC paktı ilk müstəqil addım olmuşdur. Avstraliya həm də BMT və Cənubi Sakit Okean Komissiyasının təsisçilərdən biri olmuşdur. Asiyada inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım etmək üçün Kolombo Planını irəli sürmüşdür (1950-ci il). O, Koreyada ABŞ qüvvələrinə yardım edəcəyini elan edən ilk ölkə olmaqla yanaşı, 1948-1960-cı illərdə Malayziyanın qərbində kommunist üsyanlarını yatırmaq üçün bu ölkəyə silahlı qüvvələrini göndərmişdir. ABŞ, Avstraliya və Yeni Zelandiya 1951-ci ildə ANZUS müqaviləsini imzalamışlar. Avstraliyanın təhlükəsizlik sahəsində bu müqavilə yeganə rəsmi müttəfiqlik müqaviləsidir. Avstraliya, həmçinin Vyetnamdakı ABŞ qüvvələrinə yardım etmək üçün bu ölkəyə hərbi qüvvələrini göndərmişdir [134].

Fars Körfəzi konfliktində 1991-ci ildə iştirak etmiş, 2002-ci ildə Əfqanıstana öz silahlı qüvvələrini göndərmiş, 2003-cü ildə İraqa qarşı yaradılmış koalisiyaya daxil olmuşdur. Avstraliya, Avstraliya - Yeni Zelandiya - Böyük Britaniya müqaviləsi və Sinqapur və Malayziyada təhlükəsizliyi təmin

etmək üçün Britaniya və Yeni Zelandiya ilə müvafiq şəkildə imzalanmış Beş Güc (Five-Power Defence Arrangements) müdafiə müqavilələrində fəal iştirak edir. BMT Nizamnaməsinin tərtibatçılarından biri olmuş Avstraliya BMT və onun ixtisaslaşmış agentliklərinə Ciddi dəstək verir. Avstraliya, regional təşkilatlarda fəal iştirak edir.

Cənub-Şərqi Asiya Millətləri Cəmiyyətinin (ASEAN), inkişaf etməkdə olan, həmçinin Sakit okeanın cənubunda yerləşən ada dövlətlərlə inkişaf etmiş ölkələr arasında münasibətlərin genişləndirilməsinə üstünlük verir.

Avstraliya təhlükəsizlik məsələlərində regional əməkdaşlığı təşviq edən ASEAN Regional Forumunun (ARF) fəal iştirakçısıdır. BMT TŞ-nin mandatı altında Avstraliya İndoneziyanın Şərqi Timordan çəkilməsindən sonra 1999-cu ildə bu ərazidə asayiş təmin etmək üçün yaradılmış beynəlxalq koalisiya qüvvələrinə başçılıq etmişdir. 2004-2005-ci illərdə Avstraliya 1,6 milyard ABŞ dolları həcmində rəsmi inkişaf yardımı ayırmışdır. Yardım proqramları əsasən Cənub-Şərqi Asiya və Sakit Okean ölkələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin Afrika ölkələrinə, Əfqanıstan və İraqın bərpasına da yardımlar göstərilir [134].

Nəqliyyatı. Dəmir yollarının ümumi uzunluğu 43 min km-dir. Dəniz nəqliyyatı yükdaşımaların 93%-ini yerinə yetirir (Dampiz, Sidney və s. limanlar). Hər il 4 milyondan çox turist qəbul edir.

Okeaniya

İqtisadi-coğrafi mövqeyi. Okeaniya 7 minə yaxın adanı özündə birləşdirir. Ərazidə 13 dövlət yerləşir. Bir çox dövlətlərdə (10) dövlət dili ingilis dilidir. Adaların sahəsinin çox hissəsini Yeni Zelandiya, Yeni Qvineya və s. adaları əhatə edir.

Etnoqrafik baxımdan Mikroneziya: Qərbi Mikroneziyaya və Şərqi Mikroneziyaya ayrılır.

Hazırda regiona daxil olan 15 müstəqil ölkələrdən Avstraliya və Yeni Zelandiya İEÖ, qalan 13 ölkə isə İOÖ-lər qrupuna daxildirlər [17].

Təbii şəraiti, təbii ehtiyatları. Okeaniyanın üzvi aləmi kəsibdir. Mərcan adalarında içməli su, torpaq örtüyünün zəifliyi heyvan və bitki aləminin kəsad olmasına səbəb olmuşdur. Okeaniya adalarının təbiəti təkrarolunmaz gözəlliyi ilə seçilir. Geniş ərazidə okean suları ilə əhatələnməsi, adaların sahəsinə və coğrafi mövqeyinə görə müxtəlifliyi, materikdən və bir-birindən aralı yerləşməsi onların təbiətinə və burada yaşayan xalqların həyat şəraitinə də güclü təsir göstərmişdir. İstər materik, istərsə də vulkan və mərcan mənşəli adalar burada çoxdur [135].

Maraqlı faktlar. Ekoloji tarazlığın pozulması Okeaniya adalarında da özünü göstərir. Bir sıra adalarda nüvə silahının sınaqlarının keçirilməsi adaların təbiətinə güclü təsir etmişdir. Qiymətli ağac növləri qırılaraq daşınır, sahil suları çirkləndirilmişdir və s.

ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri Okeaniya adalarının əlverişli coğrafi mövqeyindən istifadə edərək burada iri hərbi bazalar yaratmışlar.

Bütün ölkələrdə plantasiya tipli təsərrüfatlar formalaşmışdır. Gözəl landşafta malik Okeaniya adalarında beynəlxalq turizm inkişaf etmişdir. [135]

Yeni Zelandiya Respublikası. Ərazisinə və əhalisinə görə ən böyük adadır (sahəsi 268,7 min kv.km, əhali 3,8 mln.nəfər). Ölkə iki böyük adada yerləşir: şimal və cənub. Ölkəyə bir neçə adalar (Tri-Kinqe, Styurt və s.) daxildir.

İnzibati cəhətdən 9 qraflığa, 9 rayona bölünür. 1945-ci ildən BMT-nin üzvüdür. Konstitusiyalı monarx dövlətidir. Ölkənin başçısı kraldır. Dövlət dili ingilis dili olub, xristian dininə sitayiş edirlər. Paytaxtı Belinqton şəhəridir.

Əhalinin 88%-i avropalılardan ibarətdir. Urbanizasiya 85%-dir. Sənaye-aqrar ölkəsidir. Sənayenin inkişafın üçün neft, qaz, dəmir, qızıl yataqları və s. mövcuddur. Meşə sənayesi

inkişaf etmişdir. Türizm mühüm yer tutur. Yükdaşımaların 92%-i dəniz nəqliyyatı ilə həyata keçir. [17]

2.8. Türk dünyasının siyasi-iqtisadi coğrafiyası

Türk dünyası dedikdə - gözümüz önündə mərdlik, vətənpərvərlik, igidlik mücəssəməsi olan xalqlar, ucsuz-bucaqsız bərəkətli torpaqlar, meşələr, dənizlər, min-bir nemətli ellər, obalar, sərvəti dillərə dastan olmuş böyük bir Vətən xatırlanır. Türklərin sayı 210 milyondan çoxdur. Müasir dövrdə türklər Saxadan Balkanlara qədər yayılmışdır (təxminən 12 milyon km²).

Tarixi. Qədim Çin mənbələri türklər haqqında ilk qədim və etibarlı məlumatlar vermişdir. Türklərin yayıldığı ərazinin ilk xəritəsi M.Qaşqarlının "Divani-lüğətil-Türk" əsərində verilib. Türklərin ilk yaşayış məskəni Asiya qitəsi, Mərkəzi Asiya (Şərqi Türküstan), Altay, Sayan, Tyan-Şan dağları hesab olunur.

Türklər avropoid irqinə aid edilsə də, androloji nöqteyi-nəzərdən monqoloid irqinə bənzədilir. Ən qədim türk yazısı 2500 il bundan əvvələ aid edilən, Qazaxıstanda Eşik kurqanından tapılan gümüş kasa üzərindəki yazıdır. Bu kurqanda tapılan altun geyimli adamın zinət əşyaları zənginliyinə görə yalnız Misir ehramlarından geri qalır. Başər boyu türk dövlətləri sırasında Osmanlı imperiyası ən uzunömürlüsüdür [136].

Bəzi Çin mənbələrində türklərin Mərkəzi Asiyaya Mesopotamiyadan gəlməsinə aid işarələr var. Bunu bəzi tarixçilər türklərin əcdadlarının e.ə. IX əsrdə yüksək mədəniyyət səviyyəsinə çatmış şumerlər olduğunu iddia edir. Eləcə də, bir çox tədqiqatçılar Amerikanın qırmızı dərilili yerli əhalisinin türk əsilli olduğuna inanır və onların Şimali Amerika və Asiyayı ayıran Berinq boğazının mövcud olmadığı, yaxud çox dar olduğu vaxtlarda, Şərqi Asiyadan quru yolla buraya gəldiyini iddia edirlər. İran mənbələrində türklərin yaşadığı ərazi Turan, yunanlar da isə Skifiya adlandırılır.

Böyük məsafədə bir-birindən ayrı yaşamalarına baxmayaraq, türk xalqlarının işlətdikləri yüzlərlə sözün kökü eynidir. Avropa ölkələrinin bəzilərinin adı türk mənşəlidir. Bolqarıstan-VI əsrdən bu ərazilərdə məskunlaşan bulqarların adı ilə, Macarıstan V-VI əsrlərdə bu ərazilərdə məskunlaşmış "qara hunlar"la bağlıdır [136].

Türkdilli dövlətlər əsasən Asiyada və Şərqi Avropada yerləşirlər. SSRİ dağılıdıqdan sonra, 1991-ci ildə beş respublika: Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan, 1923-cü ildə isə Osmanlı İmperiyasının varisi olan Türkiyə öz müstəqilliyini elan etmişlər. Türkdilli ölkələr arasında inteqrasiyanın əsas istiqamətləri SSRİ-nin süqutundan sonra əsasən ikitərəfli siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr çərçivəsində inkişaf etmişdir [138].

Dil. Altay dil ailəsinin türk dil qrupuna aid olan Türk xalqları 4 qola ayrılır: oğuz qolu (türk, azərbaycanlı, qaqaüz, türkmən, Krım tatarları, Axıska (Mehseti) türkləri və s.); uyğur qolu (özbək, uyğur, tuvalı, xakas, kızıllar); qıpçaq qolu (qazax, qaraqalpaq, qumuq, qırğız, noqay, altaylar və s.); bulqar qolu (tatar, başqırd, qaraçay, karaim və s.).

Dil yaxınlığı etibarını ilə çuvaşlar finlərə, yakutlar isə monqollara qarışmış və türk dillərindən uzaqlaşmışlar. Adət-ənənə, folklor yaxınlığı, eyni coğrafi adların qoyulması Türk xalqlarını birləşdirən ümumi xüsusiyyətlərdir [138].

Dövlət quruluşları. Müstəqil türk dövlətlərinə: Türkiyə, Azərbaycan Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Şimali Kipr aiddir.

Dövlət qurumları olan türk xalqları: Kabarda-Balkariya, Qaraçay-Çərkəz, Çuvaşiya, Tatarıstan, Başqırdıstan, Altay, Xakasiya, Saxa - Yakutiya, Tuva, Taymır (Rusiyada), Sintzyan -Uyğur (Çində).

Sahəcə ən böyük müasir türk dövləti Qazaxıstandır. Ən çox türk əhalisi Türkiyədə yaşayır.

Qumuq, Krım tatarları, qaqauz, Axıska türkləri, karaimlər, krımçaklar və s.-dövlət qurumu olmayan türk xalqlarıdır. Muxtar Respublikası olan türk dövlətləri Özbəkistan (Qaraqalpaq MR) və Azərbaycandır (Naxçıvan MR).

Xəzəryanı türk dövlətlərinə: Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan aiddir.

Dünya okeanına birbaşa çıxışı olan türk dövləti Türkiyə, çıxışı olmayan türk dövlətləri isə Qırğızıstan və Özbəkistandır. Sahəsinin böyüklüyünə görə fərqlənən dövlətlər: Saxa-Yakutiya, Qazaxıstan, Sintzyan-Uyğur, Türkiyə, Türkmənistan və Özbəkistan, əhalinin sayına görə isə Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan, Azərbaycan, Qırğızıstan və Türkmənistan öndədir. Sürgün edilən xalqlar: Axıska türkləri, Krım tatarlarıdır.

Din. Türklər əsasən 3 dinə sitayiş edirlər: islam (türklər, özbəklər, qazaxlar, qırğızlar, tatarlar, başqırdlar, azəri türkləri), xristian (qaqauzlar, çuvaşlar), buddizm (sarı uyğurlar, tuvalılar, yakutlar, xakaslar). İudaizm (yəhudi) dininə də sitayiş edənlər var (karaimlər, krımçaklar) [136].

Təbii ehtiyatları. Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Tatarıstan, Başqırdıstan neft ehtiyatlarına, Türkiyə (Zonquldağ Ereqli), Özbəkistan (Anqren), Qazaxıstan (Karaqanda), Sintzyan-Uyğur (Bay), Tuva (Ulufem), Saxa-Yakutiya və Qırğızıstan isə kömür ehtiyatlarına malik olan dövlətlərdir. Türkiyədə metal filizləri və s. (mis, xromit). Azərbaycanda dəmir və polimetal filizləri və s., Qazaxıstanda mis, manqan, molibden, boksit, dəmir filizi, Saxa-Yakutiya da dəmir, qalay, qızıl yataqları isə Saxa-Yakutiya və Özbəkistandadır.

Məşə sahələrinə malik olanlar: Saxa-Yakutiya, Tuva, Xakasiyadır. Saxa-Yakutiya da almaz çıxarılır. Su problemi olan Mərkəzi Asiya ölkələridir. [137].

Mərkəzi Asiya ölkələri

Qərbdə Xəzər sahilindən başlamış, şərqdə Böyük Xinqan dağlarına qədər 5400 km məsafədə Mərkəzi Asiya ölkələri yerləşir.

Regionun şimalında çöl zonası geniş yayılıb. Çay şəbəkəsi seyrəkdir (Sır-Dərya, Amu-Dərya). Ərazinin xeyli hissəsi seysmik fəal zonada yerləşir.

Böyük hidroresurslara (Tacikistan, Qırğızıstan) malik dağ çayları (Ural, İrtiş, Vaxş) vardır. Neft, qaz (Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan), daş kömür, dəmir (Qazaxıstan, Qırğızıstan), alüminium (Özbəkistan, Tacikistan, Qırğızıstan), qızıl (Özbəkistan, Qırğızıstan) və s.kimi faydalı qazıntılarla zəngindir [139].

Regionun ən böyük ekoloji problemləri Aral dənizinin quruması və Xəzərin səviyyəsinin qalxmasıdır. Mürəkkəb milli tərkibə malik əhalisi vardır. Burada yerli xalqlardan: türk dil qrupuna məxsus – türkmənlər, özbəklər, qazaxlar, qırğızlar, qaraqalpaqlar; İran dil qrupuna aid – taciklər və həmçinin monqollar yaşayırlar. Monqollardan başqa digər xalqlar İslam dininə sitayiş edirlər. Rus və ukraynalılar bu ərazilərə XIX əsrdə gəlmişlər. Əhalinin təbii artımı yüksəkdir. Ən yüksək artım Tacikistan və Monqolustanda, ən az təbii artım Qazaxıstandadır. Sıxlıq qeyri-bərabərdir: Özbəkistanın Əndican, Fərqanə, Daşkənd vilayətlərində, Qazaxıstanın Cənub-Şərqində yüksək, digər yerlərdə seyrəkdir.

Monqolustandan başqa qalan ölkələrdə yerli xammala əsaslanan təsərrüfat çoxsahəlidir. Sənayenin əsas sahələri qara və əlvan metallurgiya, yanacaq-energetika, maşınqayırma (pambıqyığan kombayn, neft-qazma avadanlığı, elektrotexnika) və s.-dir. Suvarma şəraitində yetişdirilən pambıqçılıq – regionun kənd təsərrüfatının ən ixtisaslaşmış sahəsi sayılır (Monqolustandan başqa). Mərkəzi Asiya pambıq yığımına görə (ildə 7-8 mln t.) dünyada 1-cidir. Pambıqla bağlı ASK (xüsusən

Özbəkistan) formalaşmışdır. Əsas pambıq əkini rayonları Fərqanə, Daşkənd, Zərəfşan və Vaxş vadiləri, Qaraqum kanalı boyu ərazilərdir. Suvarılan torpaqlarda bostan bitkiləri, çəltik, qarğıdalı, buğda yetişdirilir. Taxılçılıq ixtisaslaşmış sahə kimi Qazaxıstanda inkişaf etmişdir. Monqolustandan başqa bütün ölkələrdə bitkiçilik heyvandarlıqdan üstündür. Ətlik-yunluq (Monqolustan, Qırğızıstan), qaragül qoyunçuluq (səhra və yarımsəhrada), baramaçılıq, maldarlıq (Qazaxıstan) əsas sahələrdir.

Region ölkələrinin ixracında neft-qaz, kənd təsərrüfatı məhsulları, idxalında meşə materialları, maşınqayırma məhsulları üstündür [42] [139] [140].

Qırğızıstan. Dağlıq ölkədir. Polimetal, civə, sink, qurğuşun, qızıl, daş kömür, mərmər, neft, qaz ehtiyatları ilə zəngindir. Sıxlıq çox az olsa da, təbii artım yüksəkdir. Əhali əsasən kəndlərdə yaşayır. Maşınqayırma sənayenin aparıcı sahəsidir. Əlvan metallurgiya sahəsi inkişaf etmişdir. Mərkəzi Asiyanın ən az pambıq becərilən ölkəsi olmasının səbəbi isə relyefin əsasən dağlıq və iqlimin soyuq olmasıdır. Ölkədə şəkər çuğunduru, tütün, buğda, üzüm, kartof və dərman xaşxaş becərilir. Qoyunçuluq, maldarlıq və atçılıq heyvandarlığın əsas sahələridir. Avtomobil nəqliyyatı dağlıq relyeflə əlaqədar daha yaxşı inkişaf edib. Dünyada dağlıq göllər içərisində 2-ci yeri tutan Issık-kul gölünün böyük turizm əhəmiyyəti var.

Türkmənistan. Neft, qaz, kalium duzu ölkənin əsas sərvətləridir. Qlauber duzu Qaraboğazqol körfəzində çıxarılır. Ölkədə su, meşə və torpaq ehtiyatları çox azdır. Sıxlıq çox aşağı olsa da, əhalinin təbii artımı yüksəkdir və əsasən kəndlərdə yaşayır. Neft-qaz, kimya, balıqçılıq, yüngül və yeyinti sənaye sahələri inkişaf etmişdir. Kənd təsərrüfatında bağçılıq, bostançılıq, pambıqçılıq, çəltik əkini, baramaçılıq, qaragül qoyunçuluğu inkişaf edib. Xalçaları və Ahal Teke cinsli atları ilə dünyada məşhurdur. Nəqliyyatında Türkmənbaşı dəmir limanı-

nın mühüm əhəmiyyəti var. Liman bütün Mərkəzi Asiya ölkələri üçün “dəniz darvazası” rolunu oynayır.

Özbəkistan. Neft-qaz, qonur kömür (Anqren), qızı, və s. əlvan metallarla zəngindir. Özbəkistan Mərkəzi Asiyada əhalisinin sayına və sıxlığına görə 1-ci yeri tutur. Əhalinin təbi artımı çox yüksək olub əsasən kəndlərdə yaşayırlar. Ölkə əmək ehtiyatları ilə yaxşı təmin olunaraq, əhalisi pambıqçılıq sahəsində çalışır. Özbəklərdən başqa ölkədə qaraqalpaq türk xalqı da yaşayır. Ən iri əlvan metallurgiya mərkəzi Almalıqdır. Maşınqayırma, kimya, yeyinti, toxuculuq sənayesi pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar inkişaf etmişdir. Ölkədə pambıqyığan kombaynları, minik maşınları, azot və fosfor külçələri hazırlanır. Pambıqçılıq kənd təsərrüfatında əsas yer tutur. Burada eləcə də, baramaçılıq, çəltikçilik, meyvəçilik, bostançılıq, üzümçülük, qaragül qoyunçuluğu da inkişaf etmişdir. Özbəkistanda Qaraqalpaq Muxtar Respublikası yerləşir.

Qazaxıstan. Türk dünyasının ən böyük müstəqil dövləti olaraq ərazisinin böyüklüyünə görə fərqlənir. O iki qitədə: Avropa və Asiyada yerləşir. Dəmir filizi Kustanayda, mis Qazaxırda təpəliyi və Balxaş gölü ətrafında, daş kömürü isə Karaqanda, Ekibastusda, Mangistau, Üstyirt və Ural-Emba yataqlarında çıxarılır. Orta sıxlığı çox aşağı olan əhalinin əsas hissəsi şəhərdə yaşayır. Əhalisinin 1/3-i qazaxlar, digərləri isə rus, ukraynalı, alman və s.-dən ibarətdir. Almata ən iri şəhəri, Astana isə paytaxtıdır. Neft, kömür, metallurgiya və kimya sənayesi güclü inkişaf etmişdir. Taxılçılıq və heyvandarlıq kənd təsərrüfatında əsas yeri tutur. Pambıq, şəkər çuğunduru, üzüm, çəltik, günəbaxan, tütün də becərilir. Maralçılıq, atçılıq və dəvəçilik inkişaf edib. Ölkə özünü yerli xammal və yanacaq ilə tam təmin edir. Baykonur şəhərində məşhur kosmodrom yerləşir [140].

Türkiyə

Cənub-Qərbi Asiya (ümumi ərazinin 93%-i, Anadolu deyilir) və Cənub-Şərqi Avropada (3%-i, Frakiya adlanır) yerləşən Türkiyə Respublikasının ümumi ərazisi 783562,38 km² (daxili su hövzələri ilə birlikdə) təşkil edir ki, bunun da 769603,74 km²-i quru, 13958,64 km²-i isə daxili su hövzələridir. O, Avropa, Asiya və Afrika qitələrinin bir-birinə çox yaxınlaşdığı nöqtədə yerləşən yeddi müstəqil türk dövlətlərindən biridir.

İqtisadi-coğrafi mövqeyi. Anadolu yarımadasında torpaqlarının böyük hissəsi, Balkan yarımadasının çıxıntısı olan Trakiyada isə ölkənin bir hissəsi yerləşir. Aralıq dənizi, Qara dəniz və onlar arasında yerləşən Mərmərə dənizi və Egey dənizi ilə ölkə üç tərəfdən əhatə olunur (dünya okeanına çıxış). Şərqdən Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycanla, İran, İraq və Suriya ilə cənubdan, qərbdən isə Bolqarıstan və Yunanıstan ilə həmsərhəddir [141].

Təbii şəraiti. Dağlar və yaylalar ölkəsidir. Orta hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 1000 m-dir. Subtropik iqlim qurşağında yerləşir. Qara dəniz sahilləri mülayim isti iqlim zonasıdır. Rütubət çox, yağıntılar fəsillər üzrə bərabər paylanmışdır. Anadolu yaylasının iqlimi quru kontinentaldır. Anadolu yaylası istisna olmaqla sıx çay şəbəkəli ərazilər üstünlük təşkil edir. Bitki örtüyü (6700 növ) ilə zəngindir. Həmişəyaşıl meşələr Aralıq dənizi sahil zonalarında areallar əmələ gətirir. Dağ-çəmən yaylaqları dağlıq ərazilərdə (200 m) yerləşir. [17]

Təbii ehtiyatları. Daş və qonur kömür, dəmir filizi, polimetallar və s. kimi faydalı qazıntı ehtiyatlarına malikdir. Xromit ehtiyatına görə zəngindir. Volfram, mis yataqları, xörək duzu ehtiyatları sənaye əhəmiyyətlidir. Qara dəniz sahilboyu ərazisində termal və digər rekreasiya ehtiyatları yerləşir. Sakaryada dəmir, mərmər, alunit Trakya, Şimali Mərmərə zonalarında, Anadolunun cənub - şərq regionunda neft yataqları,

Şərqi Anadoluda isə dəmir filizi yatağının 35%-i, xromun 33%, alunitin 10%-i, maqneziumun 35%-i yerləşir [22].

Əhalisi. Türkiyə Statistika Qurumunun 31 dekabr 2013-cü il tarixinə olan rəsmi təxmininə əsasən Türkiyə Cümhuriyyəti əhalisi 76,667,864 nəfərdir. Son məlumatlara görə isə Türkiyə əhalisinin sayı 80 milyona çatmışdır. Paytaxtı Ankaradır.

Türkiyə əhalisinin 85 %-ni türklər, 17 %-ni kürdlər və zazalar, 5,6 %-ni isə digər etnik qruplar təşkil edir (çərkəz, ərəb, laz, yunan, bolqar, bosniyalı, alman). Ölkədə hər qadına 2,1 körpə düşür. Əhali artımı yüksəkdir. Qadın ömrü 74,7, kişi ömrü isə 70,8 ildir. BMT-nin məlumatına görə, 2050-ci ilədək Türkiyə əhalisinin sayınının 100 mln-dan çox olması proqnozlaşdırılır. Urbanizasiya yüksəkdir (75%). Ən böyük aqlomerasiya İstanbul şəhəridir (əhalisi 15 mln nəfərə yaxın). Şəhər maliyyə, ticarət və nəqliyyat mərkəzi olmaqla həm də dünyanın ən qədim şəhərlərindən sayılır. Osmanlı imperiyasının paytaxtı olan bu şəhər e.ə. 658-ci ildə salınmışdır.

Dil. Türkiyə Respublikasının rəsmi dövlət dili türk dilidir. Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan türkcəsinə çox yaxındır. Təhsildə və mətbuat orqanlarında, ümumilikdə də rəsmi olaraq İstanbul şivəsi seçilməkdədir.

Bölgələrdə bir çox fərqli ləhcələr istifadə edilir. Bu da ölkədə yaşayan müxtəlif etnik qrupların çoxluğu ilə əlaqədardır. Mərmərə bölgəsində və İç Anadoluda abazaca, alban, bosniya və çerkezçə, Qaradənizdə lazca, gürcücə və rumca, Şərqi və Cənub-Şərqi bölgələdə isə ərəb, süryanicə, zazaca və kürdcə istifadə edilməkdədir. Rəsmi olaraq azlıq vəziyyətində olan yunanlar və müsəvilərin kiçik bir qismi də gündəlik həyatda öz dillərində danışırlar.

7 bölgəyə və 81 vilayətə ayrılır.

Din. Müxtəlif dini konfessiyalar fəaliyyət göstərir. İslam onlardan ən geniş yayılmışıdır. Ölkədə müsəlmanlar 98% təşkil edir, digərləri isə xristian, iudaist və s. dinlərin nümayəndələridir [141].

Tarixi. Tarix boyu çoxlu sivilizasiyaların mərkəzi olmuş müasir Türkiyənin yerləşdiyi Anadolu yarımadasına türklərin gəlişi XI əsrə təsadüf edir. Paytaxtı İznikdə olan türk dövlətinin əsasını 1071-ci ildə Bizansı məğlub edən səlcuqlar qoymuşlar. Anadolunun şimal-qərbində qərar tutan osmanoğulları XIII əsrin sonlarında səlcuqların zəifləməsi ilə əlaqədar güclənməyə başladılar. 1326-cı ildə yeni siyasi idarəçilik forması olan Osmanlı imperiyası (mərkəzi Bursa şəhəri) quruldu. Konstantinopolun tutulması ilə (1453-cü ildə) şəhərin adı dəyişdirildi və paytaxt İstanbul elan edildi. Osmanlı imperiyası dünya tarixində ən uzunömürlü və böyük imperiyalardan (üç qitədə torpaqları olmuşdur) biri hesab olunur.

Müəyyən dövrlərdən sonra Avropa ərazisində Osmanlının vaxtaşırı məğlubiyyəti və zəif idarəçiliyi artıq imperiyanı hədsiz zəiflətməmişdi (XIX əsrin sonu). İmperiya Birinci Dünya müharibəsini də uğursuzluqla başa vurdu. Avropa dövlətlərinin müharibədən sonra öz aralarında imzaladıqları müqavilələrin əsas məqsədi Osmanlı Türkiyəsinin bölüşdürülməsi idi.

Yunanların İzmirə daxil olmasından sonra (1919-cu il) Türkiyədə peşəkar hərbiçi Mustafa Kamal Paşanın başçılığı ilə Azadlıq hərəkatı başlandı. Mustafa Kamal Paşanın (Atatürk) rəhbərliyi ilə həyata keçən İstiqlal mübarizəsi nəticəsində Türkiyə 1919-1923-cü illər ərzində öz müstəqilliyini bərpa edərək rejim dəyişikliyi həyata keçdi və sonda monarxiya respublika sistemi ilə əvəz olundu [142].

İdarəetmə forması. Türkiyənin respublika olan idarəetmə forması Mustafa Kamal Atatürkün lider olduğu dövrdə, 1923-cü ildə qurulmuşdur. Dövlətin rəhbərlik anlayışı demokratik, dünyəvi, sosial və hüquqi prinsiplərə əsaslanır. Türkiyə Böyük Millət Məclisi qanunvericilik və icra işlərini Hökumət, müstəqil məhkəmələr isə məhkəmə işlərini həyata keçirir. Ölkənin respublika elan olunduğu dövlət başçısı 1923-cü ildən prezidentdir. Prezident ali baş komandan hesab edilir.

Türkiyə Respublikasının qanunvericilik orqanı Türkiyə Böyük Millət Məclisidir (TBMM). Seçkilər hər dörd ildən bir keçirilərək Türkiyə Böyük Millət Məclisinə 550 millət vəkili seçir. Baş nazir Nazirlər Kabinetinə sədrlik edərək həm də Türkiyə Respublikasının icra rəhbəridir. Amma son bir ildə Türkiyədə baş vermiş hadisələr (15 iyul-temmuz hərbi çevrilişinə cəhd) və seçkilər (referendum) bu icranı dövlətin prezidentinə yönəltməkdədir.

Xarici siyasət. I Dünya müharibəsinin qalib ölkələri ilə Lozanna müqaviləsini imzalamış Osmanlı dövləti beynəlxalq çərçivədə Türkiyə adı altında respublika olaraq varlığını davam etdirmişdir.

Bu hadisələrdən bir müddət sonra hakimiyyət başına gəlmiş, “Yurdda Sülh, Dünyada Sülh” şüarı ilə Mustafa Kamal Atatürk beynəlxalq münasibətlərdə Türkiyə Respublikasının rəsmi siyasətini bütün dünyaya çatdırmışdır. Türk xalqının mənafeyini üstün tutaraq xarici siyasət yürüdən Atatürk bir sülhpərvər kimi dövründə bölgəyə hədəflənmiş taktika tətbiq etmişdir. Qərb ölkələrinin tətbiq etdiyi xarici təsirə məruz qalmamağı qarşıya məqsəd qoyaraq o, ölkəni iqtisadi və siyasi baxımdan Türkiyə üçün əhəmiyyətli olan bölgə ölkələri ilə hər sahədə əməkdaşlıq etməyə sövq etmişdir.

1952-ci ildən Türkiyə NATO-nun üzvüdür. Birləşmiş Millətlər Təşkilatına ilk üzv ölkə kimi Türkiyə 2008-ci ildən Birləşmiş Millətlər Təhlükəsizlik Şurası Müvəqqəti Üzvlüyü vəzifəsinə seçilmişdir. Avstriya ilə birlikdə Qərbi Avropanı təmsil edən Türkiyə iki il müddətinə bu vəzifəni icra etmişdir [141].

Sənayesi. Hal-hazırda Türkiyə iqtisadiyyatının əsas prinsipi respublikanın 100-cü ilində (1923-2023) dünyanın ən güclü inkişafa malik 10 dövləti arasında iştirak etməkdən ibarətdir.

Daxili bazar baxımından Türkiyə Yaxın Şərqi ən güclü dövlətidir. Ölkənin hasilat sənayesi ÜMM-in 1,3-nə bərabərdir. Əlverişli geosiyasi mövqeyi, insan potensialı və əmək ehtiyatları onun ən böyük iqtisadi şansdır. Emaletmə strukturunun əsasını

sənaye sahələri təşkil edir. İdxal hesabına sənayedə neft və qaz ehtiyatları formalaşmışdır. Şərqi və cənub-şərqi massivlərində ölkənin neft yataqları, Yrımça, Mersin və s. mərkəzlərdə neft-ayırma zavodları yerləşir. Ölkənin yanacaq-energetika kompleksinin formalaşmasında "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" neft və "Bakı-Tbilisi-Ərzurum" qaz kəmərlərindən istifadə böyük rol oynamışdır. Ümumi enerjinin 52%-ni İES-lər verir. Karabyuk, Eregli kimi metallurgiya sənaye mərkəzlərində zavodlar milyon tonlarla polad istehsal edərək ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Samsun, Erqani, Murqul (mis emalı), İskəndəriyyə, Kayser (qurğuşun-sink istehsalı) şəhərlərində əlvan metallurgiya müəssisələri fəaliyyət göstərir. Ölkə üçün böyük əhəmiyyətə malik maşınqayırma, kimya, yüngül və yeyinti sahələri də inkişaf etmişdir [17].

Dünyanın lider istehsalçıları arasında ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının, tekstil, motorlu nəqliyyat vasitələrinin, gəmi və digər nəqliyyat avadanlıqları, tikinti materialları, istehlakçı elektronika və məişət texnikası avadanlığı sektorlarının da özünəməxsus yeri vardır. Son illər dövlət tərəfindən bank işi, müxtəlif sənaye və rabitə xidməti sahələri əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilsə də, xüsusi sektorda da sürətli canlanma vardır [143].

Ölkədə doqquz Azad İqtisadi Zona genişlənərək fəaliyyət göstərir (Antalya, Mersin, İzmir, Adana, Trabzon, Mardin, Ərzurum, İstanbul və s.).

Ölkə üzrə Qara dəniz sahilboyu regionu çayın 100%-ni, tütünün 75%-ni, fındıq istehsalının 81%-ni verir. Türkiyə iqtisadiyyatında bu ərazinin mühüm yeri vardır, çünki mədəniyyət xərxa sənayesinin inkişafı bura ilə bağlıdır. Ölkə üzrə barama istehsalının 79%-i Mərmərə regionunun payına düşür və ipəkçilik yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. İzmirdə ölkənin iri pambıqtəmizləmə, tütün, maşınqayırma (gəmiqayırma) sənaye sahələri yerləşir. Sənaye məqsədləri üçün Aralıq dənizi regionunun yeraltı sərvətlərindən kükürd, xrom, boksit yataqlarından

geniş istifadə olunur. Ölkə sənaye məhsulunun 19%-ni Mərkəzi Anadolu regionu verir. Bu regionda pambıq-parça, yeyinti, müxtəlif cihazqayırma və s. sənaye sahələri kimi inkişaf etmiş sənaye strukturları yerləşir (Ankara, Kayseri, Konya, Eskişehir və s.)[17].

Formalaşan bazarı ilə Türkiyə Çin, Hindistan, Rusiya və Braziliyadan sonra iqtisadi cəhətdən inkişaf edən ölkələr sırasına daxil olmuşdur. İqtisadi inkişaf tempinə görə o dünya liderlərindən biridir. Son illərin məlumatına əsasən ölkə iqtisadiyyatının artımı 9,3% təşkil etmişdir (ÜDM artımı 8%-i keçmişdir).

Türkiyənin iqtisadiyyatının 67%-ni xidmət sferası təşkil edir. Sənayenin payı Ümumi Milli Məhsulda 33% olub, meşə, balıqçılıq məhsulları və kənd təsərrüfatının isə 14%-ni təşkil etmişdir [143].

Kənd təsərrüfatı. Ərazisinin 44,3%-ni meşə sahələri tutan Türkiyə daxili tələbatını ödəyən ölkələrdəndir. Ölkənin 55,7%-ni kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri tutur. 1983-cü ildə əhalinin yarısı kənd təsərrüfatı ilə məşğul idi, amma hal-hazırda 33%-i bu sahədə çalışır.

Ayrı-ayrı illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracda xüsusi çəkisi 61 % olmuşdur. Aparıcı yeri bitkiçilik tutur (təxminən 59%-i), istehsal edilən məhsulun 31%-i heyvandarlığın payına düşür, 7%-i kətan təsərrüfatının aparılmasına və 1,2%-dən də az hissəsi balıqçılığa yönəldilib. Becərilən torpaq sahəsinə görə (24,9 milyon hektar) Türkiyə Avropada üçüncü yeri tutur. Əkinə yayarlı sahələrin 85%-ində dənli bitkilər yetişdirilir. Şumlanmış torpaqların 14%-i suvarılır və əsasən də ölkənin qərb bölgəsində cəmləşmişdir. Becərilən torpaqların 35%-ində buğda, 9,6%-ində arpa, 10,7%-ində meyvə, 7,7%-ində yağlı bitkilər, 2,6%-ində pambıq becərilir. Hal-hazırda qarğıdalı, fındıq, şəkər çuğunduru, kartof, çay və zeytunun əkin sahələri artırılır.

İxracatda xüsusi çəkisi 61-62% olmuşdur. Durum” buğda-sının istehsal payına 32% düşür və onun yığımına görə ölkə dünyada ikinci yerdədir.(buğdanın istehlakı 16,2 - 16,9 milyon ton). Buğdanın 92%-i çörək, 3%-i bulqur, 4 %-i makaron məmullatları kimi istehlak olunur. Ölkə taxılın ixracçısı və idxalçısı kimi çıxış edir. Buna baxmayaraq son vaxtlar ölkəyə ildə 420 min ton taxıl gətirilmişdir (yem taxılının netto-idxalçısıdır). Türkiyə öz taxılını yüksək məhsuldarıq olduqda ixrac edir [144].

Meyvəçilik, tərəvəzçilik və çiçəkçilik əsas ixrac sahələrindəndir. Maraqlı aktlardan biri də burada meyvə və tərəvəzin müxtəlifliyi və çoxçeşidliliyidir. Limon, naringi, portağal və nar bağları vardır. Egey rayonunda, Mərmərə və Aralıq dənizlərinin sahillərində ən çox meyvəçilik inkişaf etmişdir. Ölkədə əncir, ərik, badam, giləs və s. yetişdirilir. Bostan və bağça bitkiləri iri şəhərlər ətrafında geniş yayılmışdır. Kökümeyvəvəkilərə (kartof, soğan, sarımsaq) və bostan bitkilərinə (yemiş, qarpız, tərəvəzlərdən xiyar, pomidor, kələm, badımcən və bibər) tələbat daha böyükdür. Tütün və çay plantasiyaları mövcuddur.

Ölkənin təbii şəraiti heyvandarlıq üçün əlverişlidir. İribuynuzlu mal-qara, xırdabuynuzlu heyvandarlıq və quşçuluqla fermerlər daxili tələbatlarını ödəmək məqsədilə məşğul olurlar. Yerli 20 iribuynuzlu mal-qara cinsi, 17 qoyun və 5 keçi cinsləri mövcuddur. Heyvan yeminin əsas mənbəyi olan otlaqların sahəsi bəzi səbəblər üzündən azalmışdır (ümumi sahəsi 124000 kvadrat km).

Yem bitkiləri yem və qarışıq yem istehsalı sənayesinin əsas mənbəyi olaraq, istehsal sahələri məhduddur və kənd təsərrüfatı sahələrinin 3%-ni təşkil edir.

Dövlət tərəfindən heyvanların baş sayının artırılması ilə bağlı bəzi tədbirlər görülmüş, əsas məqsəd genotipin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmişdir.

2000-ci illərdən əhalinin sosial vəziyyəti bir neçə dəfə dəyişdiyindən kənd yerlərindən şəhərlərə əhalinin axını ilə əlaqədar kənd təsərrüfatında çalışanların sayı 35%-dək azal-

mışdır. Bununla əlaqədar işçi qüvvəsinin çatışmazlığı yaranmışdır. Amma heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan mütəxəssislərin sayı artdığından heyvanların baş sayının artması müşahidə olunmuşdur.

İxracatı ilə beynəlxalq bazarda aparıcı mövqə tutur. Qonşu ölkələrlə müqayisədə Türkiyə ən çox qida sənayesi ilə fərqlənir. Buna görə də o məhsullarının iri ixracçılarından hesab edilir. [144] [145]

Nəqliyyatı. Bu sahəyə görə qonşu dövlətlərdən fərqlənən Türkiyənin nəqliyyat sistemi intensiv inkişaf etmişdir. Başqa sahələrlə müqayisədə dəniz nəqliyyatının beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə əhəmiyyəti böyükdür. İstanbul, İzmir, Zonquldaq, Samsun, Trabzon, Ereqli və s. liman şəhərləri beynəlxalq ticarətdə əsas rola malikdir. Qara dəniz ölkələri ilə Aralıq dənizi ölkələri arasında strateji nəqliyyat dəhlizi hesab edilməsi nəqliyyatının başlıca potensialıdır. Yer kürəsinin intensiv ticarət zonaları Bosfor və Dardanel boğazlarıdır. Uzunluğu 1,5 km, hündürlüyü 64 m olan, İstanbul ilə Avropanı birləşdirən asma körpü 1973-cü ildə salınmışdır. Egey regionunda ilk dəmir yolu çəkilmişdir.

Səbiyə Gökçən, Atatürk və s. kimi iri hava limanları İstanbulda yerləşir.

Gələcəkdə turizmi hərtərəfli inkişaf etdirmək dövlətin həyata keçirmək istədiyi əsas plarlardandır. Turizm və istirahət zonalarının təşkili beynəlxalq əhəmiyyət daşıyaraq dənizsahili ehtiyatlarından kompleks istifadə edilməsinin nəticəsidir. Perspektivli turizm təsərrüfatına malik Qara dəniz regionunda, Amarsa, Abana, Çiresin adası və s. kimi ərazilərdə turizm kompleksləri yerləşmişdir.

Milli gəlirin 52%-i Mərmərə regionunun turizm təsərrüfatından alınır. Bu ərazinin ada və yarımadalarında, sahil zonalarında turizm-rekreasiya kompleksləri vardır. İri turizm kompleksləri Egey regionunun Edremit körfəzi sahil zonalarında da yaradılmışdır (Ören, Akçay, Ayvalık). “Egeyin incisi” İzmir

körfəzi sahilləri adlandırılır. İzmir körfəzi sahilərində Efes, Selcuk, Kuşadası və s. kimi istirahət mərkəzləri xarici turistlərin çox maraq göstərdikləri ərazilərdir.

Qədim və turistlərin ən çox xoşladığı şəhərlərdən İzmir şəhəri e.ə. X əsrdə salınmışdır. Şəhər coğrafi mövqeyi, relyefi, arxitekturasına görə Bakı şəhərinə (İçərişəhər) bənzəyir. Antalya zonasında ən böyük turizm kompleksləri yaradılmışdır. Aralıq dənizi sahilləri Türkiyənin dünyada ən mühüm turizm zonalarındandır. Ölkənin turizm milli gəlirində 16% payı olan Aralıq dənizi sahilləri Türkiyənin dünya üzrə ən mühüm turizm mərkəzlərindəndir. Doğrudur, ölkədə baş verən siyasi hadisələr və terrorizm hallarının artması son bir-iki il ərzində turizm sektorunda müəyyən çətinliklər yaradır [144] [145].

Siyasi-iqtisadi və mədəni münasibətlər: Uzun illər boyu Sovet İttifaqının tərkibində olan Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mədəni fəaliyyətə birbaşa qoşulmaq hüququ olmamışdır. Lakin istər dil, istərsə də adət-ənənə oxşarlığı baxımından bir-birinə çox yaxın olan hər iki xalq mədəni-kulturoloji əlaqələr yaratmağa böyük ehtiyac duymuşdur. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın bir çox dünya şöhrətli sənətkarları hələ Sovet imperiyasının Türkiyəyə qarşı radikal yanaşdığı dövrlərdə də qardaş ölkə ilə mədəni-kulturoloji əlaqələr yaratmaqdan çəkinməmişlər. Xüsusilə maestro Niyazi, Arif Məlikov, Zeynəb Xanlarova, Lütfiyar İmanov və başqaları daim Azərbaycan incəsənətini Türkiyə ictimaiyyətinə təqdim edə bilmişlər.

Hələ sovet dövründə Azərbaycanda Yaşar Kamal, Orxan Kamal, Rəşad Nuri Güntəkin, Nazim Hikmət, Əziz Nesin kimi türk yazarlarının əsərləri populyar olub və dəfələrlə nəşr edilmişdir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, mədəni münasibətlərdə də böyük dirçəliş baş verib.

2 noyabr 1994-cü ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisində dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin anma mərasimi keçirilib və mərasimdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev

çıxış edib. Eyni zamanda Azərbaycan Prezidenti Bilkən Universitetində Füzulinin 500 illik yubileyinə həsr olunmuş şənliklərdə iştirak edib.

Türk dramaturqlarının əsərlərinin Azərbaycan teatrındakı tamaşaları, eləcə də son illərdə Azərbaycan dramaturgiyasının Türkiyə teatrlarında səhnə şərhini tapmış numunələri teatrlarımızın yaxınlaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

9 mart 2001-ci ildə Azərbaycanın Prezidenti Heydər Əliyevin, Azərbaycan Atatürk Mərkəzinin açılması barədə fərman verməsi və lazımı çalışmaları qısa müddətdə tamamlanması tapşırığını verməsi mədəni əlaqələrimizin inkişafının canlı təəcəssümüdür. Heydər Əliyev 2001-ci il martın 12-də Ankara şəhərində Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin Mədəniyyət Nazirliyi arasında əməkdaşlıq protokolunun təsdiqi haqqında sərəncam vermişdir.

Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrinin inkişafında iki ölkə arasında həyata keçirilən tələbə mübadiləsi, qarşılıqlı teleradio yayınları da mühüm rol oynayır.

Müasir mərhələdə əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Azərbaycan – Türkiyə mədəni əlaqələri son dövrdə daha yüksək tempə inkişaf etməkdədir, bunu dövlət və hökumət rəhbərləri səviyyəsində, cəmiyyətlər və diasporalar əməkdaşlığında qeyd edilən tədbirlər də təsdiqləməkdədir. 2007-ci il martın 9-da Heydər Əliyev Sarayında Dünya Azərbaycan və Türk diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I Forumunun açılışı oldu. Forumda 48 ölkədən ümumilikdə 513 nəfər iştirak edirdi. Forumda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Türkiyənin o dövrdə Baş naziri olmuş, hazırda Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan iştirak ediblər.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, beynəlxalq təşkilatlarda müxtəlif beynəlxalq və regional məsələlər üzrə Azərbaycanla Türkiyənin mövqeləri çox yaxındır və ya üst-üstə düşür, tərəflər regional və beynəlxalq təşkilatlarda məsləhətləşmələr aparır, bir-birinə qarşılıqlı dəstək verir. Azər-

baycan BMT, İKT, NATO, Avropa Şurası, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Türkdilli Dövlətlər Birliyi kimi təşkilatlar çərçivəsində də Türkiyə ilə faydalı əməkdaşlıq edir. Türkiyə və Azərbaycan arasında əlaqələrin gücləndirilməsi Qafqaz bölgəsində sabitliyin təmin edilməsinə yönəlib.

1993-cü ilin aprelində Ermənistan qoşunları Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunu işğal etdikdən və BMT-nin işğal olunmuş əraziləri tərk etməsi barədə qətnaməsini icra etmədikdən sonra Türkiyə Ermənistanla sərhədlərini bağlayıb və problem həllini tapmayana qədər sərhədləri açmamaqda qərarlıdır. Türkiyə ardıcıl olaraq bütün beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycanın Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş ərazilərinin azad olunmasını, bu məslə ilə bağlı BMT-nin müvafiq qətnamələrinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev iki ölkə arasında münasibətlərin mövcud vəziyyətini belə dəyərləndirir: “Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri indi ən yüksək səviyyədədir. Bu əlaqələr strateji xarakter daşıyır, dostluq, qardaşlıq prinsiplərinə əsaslanır. Bizi birləşdirən həm tarixi köklər, həm mədəni əlaqələr, bizim keçmişimiz və bugünkü siyasi maraqlarımızdır.”

2.9. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-coğrafi səciyyəsi

Asiyanın cənub-qərb regionunda və Cənubi Qafqazın şərqində yerləşən Azərbaycan Respublikasının sahəsi 86,6 min km²-dir. Respublikamızın şimaldan cənuba uzunluğu 400 km, şərqdən qərbə eni 500km-dir.

İqtisadi-coğrafi mövqeyi. Azərbaycan əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyə malikdir. Son illər Mərkəzi Asiya türk dövlətlərinin müstəqillik qazanaraq Türkiyə və Avropa ölkələri ilə əlaqələrinin genişlənməsi İCM-nin əhəmiyyətini artırır. Ölkə

sərhədlərinin uzunluğu 3359 km, o cümlədən quru sərhədləri 2646 km-dır. Rusiyanın tərkibində olan Dağıstan Respublikası ilə şimalda 390 km, şimal qərbdə Gürcüstan Respublikası ilə 480 km, qərbdə Ermənistanla 1007 km, İran İslam Respublikası ilə cənubda 756 km, cənub-qərbdə Türkiyə ilə 13 km-dir. Şərqdə sərhədlərinin ümumi uzunluğu 713 km olan Xəzər suları yuyur. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ermənistanla şimal şərqdə, İranla qərbdə və Türkiyə ilə şimal-qərbdən həmsərhəddir.

Dövlət quruluşu. Azərbaycan Respublikasında prezident ümumi gizli səsvermə yolu ilə 5 il müddətinə prezident seçilir. Milli Məclis tərəfindən qanunvericilik hakimiyyəti həyata keçirilir.

Azərbaycanda Yeni Azərbaycan, Müsavat, Milli İstiqlal, Sosial Demokratlar, Azərbaycan Liberal, Kommunist, Vətəndaş Həmrəyliyi, Xalq Cəbhəsi, Ana Vətən Partiyaları və b. kimi siyasi partiyalar fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Respublikasının tərkibində Naxçıvan Muxtar Respublikası, 78 şəhər, 252 qəsəbə və 4265 kənd yaşayış məntəqələri var. Demokratik idarəetmə institutu olan bələdiyyələr son illər yaranmışdır. Bakı şəhəri ərazi vahidliyində 11 rayon, Naxçıvan MR-da 7 inzibati rayon mərkəzi şəhər, 3 muxtar respublika tabeli şəhər vardır [23].

Tarixi. 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman dünyasında ilk parlamentli respublika olaraq yaranmışdır. Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1991-ci il 30 avqust ayında "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında" deklarasiyanı, 1991-ci il 18 oktyabr tarixində isə "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiyaya Aktını qəbul etmişdir. Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin bərpası günü bu tarixlər hesab edilir.

XX əsrin ən ağır və dəhşətli dövrü olmuş İkinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan xalqı əsl şücaət nümayiş etdirərək təxminən 300 minə yaxın itki vermiş və keçmiş SSRİ ordusunu "qara qızıl"la demək olar ki, bütünlüklə təmin etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının “yaralı yeri” olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin müasir mərhələsi 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları əsasında başlamışdır. Bədnam qonşunun təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 17 min kvadrat kilometrindən çox torpağı işğal olunmuş, 18000 nəfərdən çox ölkə vətəndaşı həlak olmuş, 50 mindən çox adam yaralanmış və ya əlil olmuşdur [150].

Azərbaycanla (Dağlıq Qarabağ ərazisi uğrunda) Ermənistan arasında şiddətli müharibə (I Qarabağ müharibəsi) 1991-1994-cü illərdə baş vermişdir. Nəticədə ərazimizin 20%-i, Dağlıq Qarabağ və ətraf 7 inzibati rayon təcavüzə məruz qalmış, Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş, 1 milyondan artıq insan məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. 1994-cü ilin may ayında hərbi əməliyyatlar Bişkekdə Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış atəşkəs sazişi ilə başa çatmışdır.

ATƏT-in Minsk qrupu hazırda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə məşğul olur. Azərbaycan, Ermənistan, Rusiya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa, İtaliya, Almaniya, Türkiyə, Belarus, Finlandiya və İsveç bu qrupun üzvləridir. Minsk qrupunun ABŞ, Rusiya və Fransadan ibarət həmsədrlik institutu 1996-cı ildən fəaliyyətdədir.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan qoşunlarının Dağlıq Qarabağdan qeyd-şərtsiz çıxarılması ilə bağlı 1993-cü ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələri, o cümlədən BMT Baş Assambleyası, AŞPA, ATƏT, İƏT və digər təşkilat və qurumların qətnamələri mövcuddur.

Qədim tarixi və mədəni irsə malik ölkəmiz dünyəvi və unitar dövlət olaraq, etnik çoxluğa malikdir. Respublikamız altı müstəqil türk dövlətindən biri olaraq 160-a yaxın ölkə ilə diplomatik münasibət qurmuş və 39 beynəlxalq təşkilatın üzvüdür.

GUAM və Kimyəvi silahdan istifadə qadağası təşkilatlarının təsisçilərindən biri olaraq Azərbaycan 1993-cü ilin

sentyabrında Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvüdür. Azərbaycan BMT-nin yeni yaradılan İnsan Haqları Komitəsinə 2006-cı ildən üzv seçilmişdir. Respublikamız eləcə də, ATƏT, BMT, Avropa Şurası və NATO-nun sülh naminə tərəfdaşlıq proqramının üzvüdür. Birləşməyən Hərəkəti, Beynəlxalq Ticarət Təşkilatı və Beynəlxalq Elektrotarabət İttifaqında da ölkəmiz müşahidəçi statusuna malikdir.

1994-cü ilin sentyabrında Bakıda "Əsrin Müqaviləsi" adını almış neft müqaviləsinin bağlanması respublikamızın siyasi-iqtisadi həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən hadisələrdən biri olaraq Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsinə yönəldilmişdir.

Bakı-Supsa boru kəmərinin tikilib istifadəyə verilməsi Azərbaycan neftinin dünya bazarına nəqli sahəsində atılmış uğurlu addımlardandır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan kimi strateji əhəmiyyət kəsb edən neft ixrac boru kəmərinin tikintisi uğurla həyata keçirilərək istifadəyə verilmişdir.

Ölkə Avropa Şurasına "xüsusi qonaq" statusunu 1996-cı ilin iyun ayında almış, 2001-ci il yanvarın 25-də onun tam hüquqlu üzvü olmuşdur. Dünya azərbaycanlılarının 2001-ci il noyabr ayının 9-10-da Bakıda keçirilən I qurultayı Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin gücləndirilməsi sahəsində vacib qərarlar qəbul etmişdir [146] [147] [150].

Təbii şəraiti və təbii ehtiyatları: Ölkə ərazisinin əksər hissəsi subtropik iqlim qurşağında, mülayim iqlim qurşağında isə ancaq Böyük Qafqaz dağlarının şimal-şərq hissəsi yerləşir. Dünyanın 11 iqlim tipindən 9-u respublikamızda mövcuddur. Mütləq maksimal temperatur Culfa və Kürdəmirdə $+44^{\circ}$ C, mütləq minimal temperatur isə Naxçıvanda -37° C olması qeyd olunmuşdur. İllik atmosfer yağıntıları qeyri-bərabər paylanmışdır. Respublika relyefinin mürəkkəbləşməsinə regionun ən böyük düzənliklərindən sayılan Kür-Araz və Lənkəran ovalıqları və s. təsir göstərir [16].

Zəngin *təbii ehtiyatlarına* ölkənin ən mühüm sərvəti olan neft-qaz resursları (70%) hesab edilsə də, müxtəlif növ təsərrüfat əhəmiyyətli digər təbii ehtiyatlarla da zəngindir. Neftli-qazlı ərazilərə Abşeron yarımadası, Xəzərin şelf zonası, Qobustan, Cənub-Şərqi Şirvan və s. aiddir.

Respublikanın filiz ehtiyatları qərb bölgələrində üstünlük təşkil edir. Ölkənin qara və əlvan metallurgiya sahələrinin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edən regionun ən mühüm yatağı sayılan Daşkəsən dəmir filizi yatağı, Zəylək alunit yatağı (dünyada Çindən sonra 2-ci yer), Gədəbəydə mis ehtiyatları, Naxçıvan, Balakən, Ağdərə polimetal yataqları, Kəlbəcər, Naxçıvan, Daşkəsən, Gədəbəy qızıl yataqları və digər əlvan metal yataqlarıdır. Bir çox rayonlarımızda əhəngdaşı, gips, çınqıl, mərmər, travertin, gil, qum və s. kimi müxtəlif qeyri-filiz növləri yayılmışdır. Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi respublikada müxtəlif tərkibli və debitli mineral sular vardır, məs., Naxçıvanda Sirab, Badamlı, Darıdağ, Vayxır; Kəlbəcərdə İstisu; Şuşada–Turşsu və Şirlan; Dəvəçidə–Qalaaltı və s. İldə 2 dəfə məhsul yığmağa, pambıq, çay, zeytun, sitrus meyvələri yetişdirməyə imkan verən zəngin aqroiqlim ehtiyatlarımız mövcuddur. Fəal günəş temperaturuna malik olmamız bitkiçiliyin inkişafına və növlərinin müxtəlifliyinə yol açır. (Qanıx–Əyriçay çökəkliyi, Lənkəran ovalığı, Samur–Dəvəçi, Kür–Arazda və s.) [24].

Təbii resurslar içərisində mühüm əhəmiyyətə malik *torpaq ehtiyatları* ilə respublika zəif təmin olunub. Süni suvarma və dəmyə şəraitində bitkiçiliyin məhsuldarlığının yüksək olmasına və heyvandarlığın səmərəli yerləşdirilməsinə əsas səbəb ölkə ərazisində 800-yə yaxın torpaq növünün olmasıdır. Boz, bozçəmən torpaqlarda süni suvarma tətbiq etməklə əsas kənd təsərrüfatı regionumuz olan Kür–Araz ovalığında pambıqçılıq, quru subtropik meyvəçilik, taxılçılıq, bostançılıq və heyvandarlıqda qış otlaqları kimi istifadə edilir.

Çökək və axmazlarda çəmən bataqlıq, gilli bataqlıq, allüvial-çəmən, çəmən torpaqları (tuqay meşəliyi sahəsində) Kür çayı və Şirvan kollektoru boyunca ayrı-ayrı areallar əmələ gətirmişdir. Bu ərazilərdən qış otları kimi istifadə olunur. Münbit şabalıdı, tünd və açıq şabalıdı torpaq sahələri Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının ətəklərindəki maili düzənliklərdə və alçaq dağlıq sahələrində yerləşərək onlardan taxıl, üzüm, tərəvəz bitkiləri əkini üçün istifadə olunur. Sarı dağ-meşə və podzollaşmış sarı torpaqlar Lənkəran-Astara zonasında ovalıq və Talış dağlarının yamaclarında yayılmışdır. Çay, sitrus bitkiləri, fəraş tərəvəzçilikdə bu növ torpaqlardan istifadə olunur. Dəmyə şəraitində kartof və dənli bitkilər yetişdirilən, Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının enliyarpaqlı meşələr yerləşən ərazilərində qonur, qəhvəyi dağ-meşə torpaqları, dağ çöl, meşə çöllərində qonur və qara torpaqlar yayılmışdır. Tərəvəz əkilən sahələr kimi Abşeron yarımadasının və Lənkəran ovalığının dənizkənarı sahillərindəki qumluqlardan, yaylaq kimi yüksək dağlıq sahələrdəki dağ-çəmən torpaqlarından, qış otları kimi isə düzən və ovalıq sahələrdə yayılmış şoranlıqlardan istifadə edilir [24].

Zəngin *rekreasiya ehtiyatlarına* malik respublikamızda təbii rekreasiya ehtiyatları (Böyük və Kiçik Qafqaz dağları, Talış dağlarındakı dağ meşələri, Xəzər sahili çimərliklər, mineral bulaqlar), mədəni-tarixi obyektlər (“İçərişəhər”, Qobustanın qədim qaya rəsmləri, müxtəlif rayonlarda qalalar, arxeoloji abidələr və s.) daxildir. *Turizmin* inkişafında bu ehtiyatların böyük əhəmiyyəti vardır. Abşeron göllərinin müalicəvi palçıqları və suları, Naftalanın müalicəvi nefti, Naxçıvan duz mağarası ölkənin milli sərvətidir.

Su ehtiyatları ilə zəif təmin olunmuş ölkəmizdə su çatışmazlığı dağlıq ərazilərdə o qədər çox hiss edilməsə də, düzən ərazilərdə müəyyən problemlər yara bilər. Sudan səmərəli istifadə etməklə, Xəzər suyunun şirələndirilməsi, qapalı su dövriyyəsinə keçid, yeraltı suların istifadə, suvarma kanal-

larının təkmilləşdirilməsi və s. metodlarla su problemini həll etmək yolları həyata keçirilir.

Ölkənin ən əsas çaylarından olan Kürün ən böyük sağ qolu Araz çayıdır. Türkiyənin Bingöl dağının 3300 m yüksəkliyindən başlanğıcını götürən Araz çayının Türkiyə ərazisindədir. Azərbaycan, Türkiyə və İran arasında Araz çayı sərhəd təşkil edir. Azərbaycanın ərazisindən çayın 80 km-i axaraq Sabirabad şəhəri ərazisində Kür çayına tökülür. Bu çaylar ölkə üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Suvarma məqsədi ilə ölkə daxilində kanallardan istifadə edilir. Ölkə ərazisində əksəriyyəti kiçik olan 250-yə yaxın göl vardır. Mal-qaranın suvarılmasında dağ göllərindən, balıqçılıqda və az da olsa suarmada kimyəvi maddələrin alınmasında və müalicə pəlçığından Abşeronun şor göllərindən istifadə edilir [24].

Ölkədə 60-dan çox çayların axımını tənzimləmək məqsədi ilə su anbarları tikilmişdir. Su anbarlarının bəziləri irriqasiya məqsədilə yaradılmış olsalar da, kompleks əhəmiyyətə malik böyük su anbarları da vardır.

Respublikanın iqlimində və təsərrüfatında böyük rola malik, geniş şelfi neft və qazla zəngin olan *Xəzər dənizinin* səviyyəsi ya aşağı düşür, ya da qalxır. Bütün bunlar dənizin dibində gedən tektonik hadisələr, qlobal ölçüdə iqlimin istiləşməsi və Xəzərə aid olan çaylardan təsərrüfatda geniş istifadə edilməsi və s. ilə əlaqədardır. Dəniz nəqliyyatına, neft sənayesinə xidmət edən hidrotexniki qurğulara, yaşayış məskənlərinə, əkin sahələrinə, yollara, balıqçılığa və s. sahələrə mənfi təsir göstərən dəniz səviyyəsinin dəyişkənliyi son illər stabilləşərək aşağı düşməkdədir. Zəngin kurort-turizm resurslarına malik Xəzər sahillərinin respublikanın təsərrüfatı və təbiətinə böyük təsiri vardır. Ehtiyatı trilyon tondan artıq olan həll olunmuş müxtəlif mineral duzlar sənayedə texniki məqsədlərlə istifadə edilərək Xəzər dənizinin mühüm resurslarından sayılır [148] [150].

Azərbaycan ərazisinin meşələri XVIII-XIX əsrlərdə 35% olmuşdur. Respublika meşələrinin hal-hazırda ümumi sahəsi 1021 min hektardır ki, bu da ərazimizin 11,8%-ni təşkil edir (aşağı göstərici). Bu səbəbdən meşələrimizin sənaye əhəmiyyəti elə də çox deyildir. Məlumdur ki, “planetin ağciyərləri hesab edilən” bu sərvətlər torpaq və suqoruyucu, əczaçılıq, sanitariya, rekreasiya və s. kimi əhəmiyyətə malikdir. Dağlıq ərazilərdə meşələrin çox hissəsi yerləşən meşələrdə son vaxtlar müxtəlif növ ağacların, relikt və endemik bitkilərin bərpasına və artırılmasına imkan verən tədbirlərin görülməsi öz bəhrəsini verir.

Hal-hazırda Ermənistan tərəfindən 261 min hektar meşə sahəmiz işğal edilmişdir. Bütün dünyada zəngin təbii sərvətləri, müxtəlif çeşidli florası və faunası ilə şöhrət qazanan ölkə ərazisindəki dendroflorasının tərkibində 70 regional endemik növə təsadüf edilir.

Təbii varlıqlardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə ərazimizdə nəqli kəsilmiş və kəsilməkdə olan müxtəlif növlərin adı “Qırmızı Kitab”-a salınmış, onların qorunub mühafizə edilməsi üçün böyük işlər görülür. Milli Parklar, dövlət qoruq və yasaqlıqların fəaliyyəti və hər il onların sahəsinin artırılması bu sahəyə diqqətin artırılmasının göstəricisidir. Respublikamızda 30-dan çox təbiətin mühafizəsi ilə bağlı qanun qəbul edilmişdir ki, bunlardan çoxu tətbiq olunur. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında”, “Xüsusi mühafizə olunan ərazilər haqqında”, “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında”, “Meşə Məcəlləsi” və s. qəbul olunmuş əsas qanunlardandır. Son illər ölkəmiz “Biomüxtəliflik”, “Bitkilərin mühafizəsi”, “Nəqli kəsilmək təhlükəsi altında olan təbii flora və fauna növlərinin beynəlxalq ticarəti”, “Səhrələşməyə qarşı mübarizə haqqında” və s. bu kimi bir çox beynəlxalq konvensiyaların da iştirakçısı olmuşdur [146].

Əhalisi. Respublikamızda qədim dövrlərdən müxtəlif etnik qruplar və xalqlar məskunlaşmışdır. Əhalinin 2/4 hissəsi şəhərlərdə yaşayır. Kiçik şəhərlərin sayı çoxdur. Respublikada

72-i şəhər, qəsəbələrin sayı 212-idir (2014). Ən böyük şəhəri və paytaxt Bakı şəhəridir.

Azərbaycanın əhalisi 9 milyonu keçmişdir. 2017-ci il fevralın 1-nə olan məlumata görə əhalinin sayı 9816,1 min nəfər olmuşdur (ilin əvvəlindən 0,1% artım var). 50 milyondan çox azərbaycanlı dünyanın 70-dək ölkəsində yaşayır. Azərilər İran İslam Respublikasında çoxluq təşkil edir (25 mln-dan çox). Respublikada hər min nəfərə 14 nəfər doğulur, 6 nəfər isə ölür. Hər min nəfərə təbii artım 8 nəfərdir. Talış bölgəsi ölkənin təbii artımı ən yüksək olan ərazisidir. Oğlanlar qızlardan çox doğulsa da, kişilərin orta ömrünün aşağı düşməsi və ya Azərbaycanı tərk etmələri nəticəsində bu nisbət qadınların xeyrinə dəyişir. Əhalinin 51%-i qadınlardan və 49%-i kişilərdən təşkil olunur. Son illər bu göstərici üzrə dəyişikliklər baş verir. Qız övladlarına üstünlük verməyən bir çox ailələr ucbatından yeni doğulan qızların sayında azalmalar başlamışdır. Ölkədə yaşlılara nisbətən uşaq və cavanların üstünlük təşkil etməsi təbii artımın çox olması ilə əlaqədardır. Respublikada orta ömür 73 yaşa qədərdir. Talış bölgəsi (Lerik rayonu) uzunömürlülüklə məşhurdur.

80-ə yaxın millətin nümayəndələri: rus, ləzgi, yəhudi, avar, tatar, tat, talış, kürd və s. millətlər respublika əhalisinin 17%-ni təşkil edir. Milli tərkibinə görə daha rəngarəng Abşeron və Şəki-Zaqatala bölgəsidir. Bir çox səbəblərdən və iqtisadi çətinliklərlə əlaqədar respublikanı tərk edənlər ölkəyə gələnlərdən çoxdur. Əsasən qeyri-azərbaycanlılar ölkəni tərk edir. Ölkə daxili əhali iri şəhərlərə, ən çox da Bakıya miqrasiya edirlər. (işsizliklə bağlı).

Əhalinin orta sıxlığı hər km² -ə 103,9 nəfər düşür. Abşeronda, Bakı aqlomerasiyasında (845 nəfər), Gəncə-Qazax və Lənkəran zonalarında əhali sıxlığı ilə fərqlənir. Orta və yüksək dağlıqda, Qarabağ vulkanik yaylası, Qobustan, Acınohur-Ceyrançöl, Şirvan və Muğan düzlərinin bəzi yerlərində isə əhali sıxlığı azdır. Düzən və hündürlüyü 500 m-ə qədər olan ərazilərdə ölkə əhalisinin 76%-i yaşayır. Kəlbəcərdə - Yuxarı

Bağırsaq (2330 m) və Qubadakı Xınalıq (2000 m) kəndləri respublikanın ən yüksək yaşayış məntəqələridir. Ölkədə 4400 yaşayış məntəqəsi var (4242 kənd) [149].

Azərbaycanda da bir çox dövlətlərdəki kimi şəhərlərin sayı artır, kəndlərin isə sayı azalmaqda davam edir. Düzən və dağ ətəyində ən iri kəndlər yerləşir. Abşeron çoxsahəli sənaye və paytaxt ərazisi olması ilə əlaqədar ölkənin ən yüksək urbanizasiyaya uğramış rayonu sayılır. Şəhərlərdə respublika əhalisinin 55%-dən çoxu yaşayır. Əmək qabiliyyətli əhali 57%-dir və ölkə əmək ehtiyatları ilə yaxşı təmin olunmuşdur.

Din. Respublika Konstitusiyasına əsasən Azərbaycan dünyəvi dövlətdir və din dövlətdən ayrındır. Sovet rejiminin dağılması ilə əlaqədar xarici dini missionerlərin ölkəmizə axını başladı. Respublikada yəhudi dinin ardıcıllarının sayı on minlərlədir, onların çoxunu tatlar təşkil edir. Tatlar Quba rayonunun Qırmızı kənd qəsəbəsində kompakt halda yaşayaraq, Oğuz və digər şimal rayonlarında da məskunlaşmışlar. Paytaxt Bakıda Avropa yəhudiləri də yaşayırlar. Müstəqillik qazandıqdan sonra ölkədə, müxtəlif regionlarda (Bakı, Quba, Oğuz) bir neçə yeni sinaqoqlar tikilərək, bəzilərində bərpa işləri aparılmışdır.

Respublikada pravoslavların sayı müsəlmanlardan sonra ikincidir. Bir çox köhnə pravoslav kilsələri son zamanlar ibadət üçün təmir olunub açılmışdır. Alban-Udin xristian icması da 2003-cü ildə rəsmi olaraq qeydiyyatdan keçmişdir. Katolik və lüteranlar ölkədə azlıq təşkil edir. Tarixi lüteran kilsəsi bir zamanlar alman icmasının yaşadığı Göygöl (Xanlar) rayonunda da təmir edilərək ibadət üçün istifadəyə verilmişdir. Bakıda katoliklər üçün kilsə ucaldılmışdır.

Ölkə əhalisinin 97% -ni müsəlmanlar təşkil edirlər. İslam dini təkcə ibadət ediləcək inanclar sistemi deyil, həm də Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. İslam dininə bağlılıq artıq azərbaycanlıların milli düşüncəsində yer almışdır. Son illər respublika prezidentinin sərəncamı ilə bir çox tarixi əhəmiyyət daşıyan qədim məscidlər təmir olunub, əsası

ulu öndərimiz H.Əliyev tərəfindən qoyulan bu təşəbbüs davam etdirilir, yeni məscidlər inancılıların istifadəsinə tikilib təhvil verilmişdir və s. [146] [149] [150].

Təsərrüfatın tarixi. Respublika sənayesi tarixi 1849-cu ildə Abşeronun Bibi-Heybət ərazisində neftin fantan vurması və sənaye üsulu ilə çıxarılmasından başlamışdır. Azərbaycanda 1871-ci ildə ümumilikdə 19,3 min ton neft çıxarılmışdır. Dünyada hasil edilən neftin 50%-ni verərək, XX əsrin əvvəllərində ildə 10 milyon tondan artıq neftçıxaran respublikamız onun ümumi həcminə görə 1-ci yerdə dururdu. İstehsal edilən neftin əsas hissəsi uzun müddət tərkibində olduğu Rusiya imperiyasında Azərbaycanın payına düşürdü. 1913-cü ildə çar imperiyasının tərkibində olan ölkəmizin neftin çıxarılmasında yeri 83,0%-dən çox olmuşdur. Bu rəqəm Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində 65% idi. XX əsrin ortalarında isə artıq ölkədə sənayenin yeni sahələrinin meydana gəlməsinə baxmayaraq yenə də neft sənayesinin inkişafı davam etmişdir. Böyük Bətən müharibəsi illərində Bakı nefti Sovet İttifaqının Hitler Almaniyası üzərində qələbəsinin mühüm amillərindən olmuşdur. 1970-1985-ci illərdə ölkə sənayesinin inkişafı özünəməxsus şəkildə yüksəlişə malik olmuşdur. Bu dövrdə respublikada 218 iri sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdir. Bunlardan: Bakı Kondisioner Zavodu, Bakı və Gəncədə tikilən elektron zavodları, Naxçıvan iri trikotaj fabriki, mineral sular dolduran və şüşə zavodları, Gəncə xalça və qənnadı fabrikləri, Ağdam Dəzgahqayırma Zavodu, Xankəndi Avtomobil Təmiri Zavodu, Yevlax Yuntəmizləmə Zavodu və s.-ni göstərə bilərik. Nəinki Azərbaycanda çıxan neftin, eləcə də, Rusiya, Türkmənistan və Qazaxıstandan gətirilən xam nefti emal edə bilən, hər birinin istehsal gücü 6 milyon ton olan 2 yeni müasir və ekoloji cəhətdən təmiz olan neft emalı zavodunun Bakıda tikilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Neft sənayesi ilə əlaqədar maşınqayırmanın istehsalının, cihazqayırma və dəzgahqayırma sənaye sahələrinin istehsal

həcmi xeyli artdı. Hasil edilən neft - mədəni avadanlığının 70%-ni verən ölkəmiz keçən əsrin ortalarında bu sahənin həcminə görə dünyada ABŞ-dan sonra ikinci yeri tuturdu. Alüminiumun xammal kimi ixracı əvəzinə onun emalı məhsulları-məişət soyuducuları üçün buxarlayıcılar, qab-qacaqlar, tikinti hissələri və s. istehsalı sahələri yaradıldı. Yüngül və yeyinti sənayesinin yeni istehsal sahələri meydana gəldi. Respublikamız şərab və tütün fermentasiya məhsullarının istehsalına görə birinci yərə çıxaraq çay yarpağı emalına görə ikinci yeri, natural xam ipək istehsalında üçüncü, pambıqtəmizləmə sənayesində dördüncü, tərəvəz toplanılmasında və emalında beşinci yeri tutdu [56].

Respublikamızın müstəqilliyinin ilk dövrlərində satış bazarlarının itirilməsi, iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi, Qarabağ münaqişəsi, daxili ziddiyyətlər və s. nəticəsində iqtisadiyyatının xeyli hissəsi dağıdılmış, sənayenin mühüm sahələrinin bir hissəsi ciddi tənəzzülə uğramışdı. Amma bütün bunlara baxmayaraq iqtisadi islahatlar keçən əsrin 90-cı illərindən neft strategiyasını həyata keçirməyə başladı. “Əsrin müqaviləsi” kimi tarixə düşən, 1994-cü ilin 20 sentyabrında reallaşan bu müqavilə xarici investorların iştirakı ilə Xəzər dənizində yerləşən “Çıraq”, “Azəri” və “Günəşli” yataqlarında neft istehsalını nəzərdə tuturdu. Sonralar neft strategiyasını tamamlamaq üçün Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri xətti (1730 km) çəkildi və 2006-cı ildə istismara verildi. Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri isə Xəzər dənizində yerləşən zəngin “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağının istismarı üçün tikildi.

Bu layihələrin həyata keçirilməsinin əsas səbəbləri isə həm Azərbaycanın və Avropanın bir neçə ölkəsinin enerji təhlükəsizliyini təmin etmək, həm də neft gəlirlərindən istifadə edərək respublikada qeyri-neft sahələrini inkişaf etdirməkdən ibarət idi. Azərbaycanda zəruri sahələrin inkişafı neft gəlirlərinin artması ilə hər il genişləndirilir, infrastruktur obyektlərinin salınması və yenidən qurulması həyata keçirilir [150].

Ölkə iqtisadi olaraq post-müstəmləkəçilik böhranından və çoxsaylı insanların məcburi köçkününə və işğal olunmuş torpaqlara səbəb olan həll olunmamış Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən əziyyət çəkmişdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bir sıra nailiyyətlər əldə etmişdir. İqtisadi artımın son illər yüksək səviyyəsi sosial-iqtisadi göstəricilərin nəzərəcarpacaq dərəcədə inkişafı ilə nəticələnmişdir.

Sənaye. Azərbaycanda neft-qaz hasilatı sənayesinin inkişafı ölkəyə yeni texnologiya və qabaqcıl təşkilatçılıq təcürbəsinin gətirilməsinə, qlobal nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılmasına güclü təkan vermiş, ölkəmizin Avrasiya məkanında qovşağa çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycanın təsərrüfat strukturunda “xammal” tutumlu **hasilat** sahələri təbii ehtiyatların istifadəsi ilə sıx bağlı olduğundan üstünlük təşkil edir. Respublikanın ilkin hasilat sahələri-mədənçıxarma sənayesi son illər kənd təsərrüfatı ümumi məhsulunun və əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların 2/3-ni əhatə etmişdir. Sənayenin ümumi məhsulunun 3/4-nü mədənçıxarma və 1/4-ni emal sahələri vermişdir. Ölkənin iqtisadi inkişaf tarixində iki böyük sahələrarası komplekslər: yanacaq-energetika və aqrar-sənaye sahələri fəaliyyət göstərmişdir. Bu komplekslərin hazırda bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun yenidən qurulması həyata keçirilir. Respublikanı iqtisadi və texniki inkişafı dönməndə müxtəlif sahələrin əlaqələnməsi əsasında metallurgiya, maşınqayırma, neft-kimya, tikinti və digər komplekslər də formalaşmışdır [56].

Ölkə təsərrüfatının ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsi, regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin tənzimlənməsi istiqamətlərində dövlətin həyata keçirdiyi ardıcıl regional siyasət də böyük əhəmiyyətə malikdir. Regionların, Bakı qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafı, turizm, ərzaq təhlükəsizliyi, sahibkarlığa kömək, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və s. bağlı iri dövlət layihələri həyata keçirilir.

Yanacaq-energetika kompleksi. Tarixən klassik şəkildə inkişaf etmiş bu kompleks ölkədə bütün tərkib hissələri ilə təmsil olunur. Neft-qaz hasilatı, neft-kimya, elektrik enerjisi və istilik istehsalları onun tərkibinə daxildir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatında aparıcı yer tutur.

Neft və qazın çıxarılması, onların emalı ilə təmsil olunan yanacaq sənayesi ilk dövrlər mütəmadi olaraq Abşeron yarımadasında, sonralar isə Aran iqtisadi rayonunun əsasən Muğan-Salyan hissəsində və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda, nəhayət, ən böyük həcmdə Xəzər dənizinin şelf zonasından çıxarıldı. Dənizdə neft və qaz sənayesi hazırda sürətlə artdığından quruda, xüsusən Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda hasilat getdikcə azalır. İstismar edilmiş neft yataqlarını da nəzərə alsaq, hal-hazırda ölkə ərazisində 90-a qədər neft-qaz yatağı vardır. Sənaye istismarı üçün yararlı və respublikada aşkar edilmiş neft ehtiyatları 1,5 milyard ton neft, qaz ehtiyatları 2 trilyon kubmetrdir. Rusiyanın əsas neft rayonlarının “Birinci Bakı”, Volqaboyu və “İkinci Bakı” adlandırılan, Qərbi Sibirin zəngin neft yataqlarının kəşfində Azərbaycan geoloqlarının və mütəxəssislərinin böyük rolunun olması Azərbaycanın “Neft Akademiyası” adlandırılması bunların bariz nümunəsidir.

İndi də xammalın çıxarılması sürətlə davam edir. Onun ümumi hasilatında birinci yeri qaz kondensatı daxil olmaqla Xəzər dənizi və Abşeron iqtisadi rayonu, ikinci yerdə Şirvan şəhəri, sonra isə Salyan rayonu tutur (Siyəzən rayonu, Neftçala rayonu və İmişli rayonu) Son illər neft hasilatı 1995-ci ilə nisbətən 5 dəfə, Xəzər dənizində 4,7 dəfə artmışdır. Neft hasilatının hazırda 96,4%-dən çoxu dənizdə, qalan hissəsi isə (1,9 milyon ton) quruda həyata keçirilir. Neft və qaz hasilatı respublikada iki təşkilat tərəfindən həyata keçirilir: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) və xarici şirkətlər [16].

Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinə (ABƏŞ) daxil olanlardan ən böyüyü İngiltərənin “British petroleum” (PP),

Norveçin “Statoyl”, Türkiyənin “Tpnö”, ABŞ-ın Yunokl, Ekzol Mebil, Yaponiyanın “İtoci” və İnpłks xarici neft şirkətlərini göstərmək olar. “Əsrin müqaviləsi” nə uyğun olaraq bu şirkətlər “Çıraç”, “Günəşli” və “Azəri” neft yataqlarının istismarı ilə məşğul olur. ARDNŞ-də ildə 9 milyon tona qədər hasil edilən neftin az bir hissəsi xammal kimi ixrac edilir, əsas hissəsi (7 milyon ton) emala verilir.

Neft emalının dərinliyi dünyanın bir sıra qabaqcıl ölkələrindən geri qalsa da, burada daha çox və keyfiyyətli emal məhsulları alınır. Onlardan ağ nefti, avtomobil benzinini, dizel yanacağını və s. göstərmək olar. Neft emalı prosesində müxtəlif karbohidrogen yarımfabrikatları alınır ki, onların da xeyli hissəsi neft-kimya və kimya sənayesinin mühüm xammalını təşkil edir.

Son zamanlar “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağının istismara başlaması ilə əlaqədar olaraq bu yanacaq növünün də respublikada hasilat həcmi xeyli artmaqda davam edir. İstehsal olunan qazın 97 %-i Xəzər dənizinin payına düşür. Məhsulun əsas hissəsi neft yataqlarından çıxarılaq hasil edilən qazın 57%-ni səmt qazı (yəni neftlə birlikdə çıxarılan) təşkil edir. Qazın çıxarılması “Şahdəniz” və “Qaradağ” yataqlarında mühüm yer tutmağa başlayıb [150].

Neft və qaz kəmərləri hazırda çox uğurla fəaliyyət göstərir. 1997-ci ilin oktyabr ayında ilk neft kəməri Şimal marşrutu üzrə istismara verilmişdir. Bakı-Novorossiysk kəməri (1400 km) Qara dəniz sahilindəki Novorossiysk limanına qədər Azərbaycanın Xəzər sahilindəki Səngəçal terminalını Rusiyadan keçməklə uzanır. Gürcüstan ərazisindən keçərək Poti şəhəri yaxınlığında Supsa limanına qədər təxminən bu gücdə olan Bakı-Supsa (800 kilometrədən artıq) kəməri işə salındı. 2006-cı il iyul ayının 13-də əsas neft kəməri olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri (1716 km) istismara verildi. Kəmər 50 milyon ton Xəzər neftini Türkiyənin Aralıq dənizində yerləşən Ceyhan limanına çatdırır. Milyon tonlarla Qazaxıstan nefti də bu kəmərlə ixrac olunur. Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri də bir qədər sonra

istismara verilmişdir. Azərbaycan qazı Avropanın başqa ölkələrinə bu qaz kəməri vasitəsilə çatdırılır. Artıq Azərbaycan qazından İtaliya, Türkiyə və Yunanıstan kimi ölkələr bəhrələnir. Ümumiyyətlə, respublikanın enerji resursundan istifadə tək yerli deyil, həm də beynəlxalq əhəmiyyət daşıyır.

Xəzər dənizində hasil edilən nefti digər kəmərlər onun sahillərində yerləşən terminallara hasil edir. "NABUKKO" qazkəməri 2010-cu ildən tikintisinə başlamış və o, Türkiyənin qaz strukturu vasitəsilə Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir. Azərbaycan neftinin Odessa-Brodi-Plotsk-Qdansk (Nabukko) layihəsinin yaxın zamanlarda gerçəkləşdiriləcək Şərqi Avropa dövlətlərinin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyəti olacaqdır. ARDNŞ-nin Gürcüstanın Qara dəniz sahilində yerləşən Kulievo terminalı həmin layihənin həyata keçməsində əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Digər yerli xammal növləri də istər neft, istərsə də qazın emalından başqa respublikada kimya sənayesinin müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün mühüm xammal ehtiyatını təşkil edir [150].

Elektroenergetika. İlk dövrlər neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu sənaye sahəsi yaranmışdır. Yerli neftin istifadəsinə əsaslanmaqla sahənin inkişafı Bakı şəhərinin tələbatının ödənilməsinə xidmət etmişdir. Ölkədə İkinci Dünya müharibəsindən sonra elektrik enerjisi sənayesinin inkişafında ciddi dəyişikliklər baş verdi. Gücü 1 milyon kilovattan artıq olan və dünyada ilk açıq tipli istilik elektrik stansiyası Şirvan şəhərində (Əli-Baytamlı) tikildi. Daha sonra Mingəçevir su elektrik stansiyası (istehsal gücü 360 min kilovatt) və onun yanında 20 min kvtt gücü olan Varvara su elektrik stansiyaları inşa edildi. Elektrik enerjisinin tərkibi Şəmkir Su Elektrik Stansiyasının (380 min kilovatt gücündə), İran İslam Respublikası ilə birgə Araz çayı üzərində tikilən elektrik stansiyası (46 min kilovatt gücündə), Tərtər çayı üzərində tikilən (50 min kilovatt gücə malik) Sərsəng elektrik stansiyaları ilə daha da zənginləşdirildi. Mingəçevirdə ən güclü Azərbaycan Dövlət Rayon Elektrik

Stansiyası (DRES) keçən əsrin 70-ci illərində inşa edildi. Azərbaycan elektroenergetika sənayesi XX əsrin axırlarında özünün ən yüksək səviyyəsinə qalxdı və 23,5 milyard kvt-saat elektik enerjisini 1990-cı illərdə istehsal etdi. Müstəqillik qazanıldıqdan bu mühüm sahənin inkişaf səviyyəsi sonra daha yüksək səviyyəyə qalxdı. İri yanacaq stansiyalarının tikilməsinə Bakı və Sumqayıt şəhərlərində başlandı. Elektrik energetika sənayesinin coğrafiyası son illər daha da genişləndirilərək, bir sıra rayonlarda modul elektrik stansiyaları tikildi. Astarada, Şəkiddə, Xaçmazda, Naxçıvanda, Bakıda, Şirvanda, Quba və s. şəhərlərdə də bu tip stansiyalar inşa edilmişdir. Onların hər birinin gücü 90 min kilovata bərabərdir və hətta çoxdur. Tikintisinə keçən əsrdən başlanmış və gücü 150 min kilovatdan çox olan Yenikənd Su Elektrik Stansiyasının inşası başa çatdırılmışdır. Respublika iqtisadi rayonlarının özündə bu cür stansiyaların tikintisi yerli elektrik bazasının yaradılması cəhətdən çox əhəmiyyətlidir.

Elektrik enerjisi istehsalı müasir dövrdə respublikanın bir çox əsas istehsal mərkəzlərinə çevrilmişdir. Mingəçevir şəhəri onun ümumi istehsalında birinci yerdə (10,3 mlrd kvtsaat), Şirvan şəhəri ikinci (4,2 mlrd kvtsaat), Bakı şəhəri üçüncü yerdə (3,2 mlrd kvtsaat), dördüncü yerdə isə Şəmkir rayonu (1,2 mlrd kvtsaat) durur. Naxçıvan Muxtar Respublikası, Xaçmaz, Astara, Şəki rayonları, Gəncə şəhəri bu mühüm sənaye məhsulunun istehsalında əhəmiyyətli rol oynayırlar. Son vaxtlar 30 min kilovatdan artıq Ordubad Elektrik Stansiyasının, Vayxır Su Anbarı üzərində elektrik stansiyalarının və digər elektrik stansiyalarının tikilməsi həyata keçir. Elektrik enerjisi sənayesinin inkişafı ölkədə sürətlə davam edir. Qaz və mazutla işləyən elektrik enerjisi istehsalının 87%-i istilik elektrik stansiyalarında, qalan hissəsi isə su elektrik stansiyalarında hasil edilir. Təsərrüfatın və əhalinin tələbatını respublikada hasil edilən elektrik enerjisi ödəyərək bir sıra qonşularla da elektrik enerjisi məhsulunun mübadiləsi edilir [150].

Metallurgiya sənayesi. Qara və əlvan metalların bir sıra sahələrini: yerli xammal ehtiyatlarının çıxarılması, onların ilkin emalı və müxtəlif hazır məhsullar istehsalını əhatə edən müasir Azərbaycan metallurgiya sənayesinin ölkə üzrə çox qədim tarixi vardır. Neft sənayesinin tələbatı ilə XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində qara metalın əridilməsi və ondan müxtəlif məhsullar (kanat, armatur və s.) alınması həyata keçirilirdi. XX əsrin ortalarından ölkədə sənaye üsulu ilə metalın alınmasına başlanmışdır. Daşkəsən yataqlarında (ehtiyatı 250 mln tondan artıq) aşkar edilmiş dəmir filizi əsasında Daşkəsən şəhərində böyük filiz saflaşdırma zavodu tikilmiş, saflaşdırılan filiz Sovet dövründə emal üçün Gürcüstanın Rustavi şəhərinə göndərilir və onun əsasında burada nəhəng metallurgiya kombinatı tikilmişdi. Yerli tələbatı ödəmək üçün isə respublikada Rustavidən idxal olunan çuğun və yerli metal qırıntısı xammalı əsasında Sumqayıt şəhərində boru-prokat zavodu inşa edilmişdi. Azərbaycanın və Sovet İttifaqının başqa neft rayonlarını təmin etmək məqsədilə bu zavod polad borular və respublika maşınqayırma sənayesi üçün metal məhsullar hasil edirdi. Sumqayıt boru-prokat zavodunun istehsal həcmi Sovet rejimi dağıldıqdan sonra xeyli azaldı və Daşkəsən Filiz Saflaşdırma Zavodunda istehsal tamamilə dayandırıldı. İri maşınqayırma zavodlarında yaradılan metal əridən sexlər də o dövrlər öz fəaliyyətlərini azaltdı. Bakıda başlanan tikinti “bumk” ilə bağlı armatura artan tələbatı ödəmək üçün iri “Bakı Steel Componi” zavodu tikildi. Daşkəsən Filiz Saflaşdırma Kombinatı 2006-cı ildən fəaliyyətə başlayaraq artıq 17,4 min ton (2012-ci il) dəmir filizi hasil edir. Gəncə şəhərində illik istehsal gücü bir milyon ton olacaq boru-prokat kompleksi zavodu onun yaxınlığında tikilmişdir. Müxtəlif metallurgiya müəssisələrinin bərpası da həyata keçirildi. Hazırda ölkədə polad borular istehsalı 28,8 min ton təşkil edir.

Əlvan metallurgiya da ikinci metallurgiya sənaye sahəsi olaraq yerli xammal əsasında inkişaf edir. İnkişaf tarixi çox qədimdir. XIX əsrdə Almaniyanın “Simens” şirkəti Gədəbəy

rayonunda mis filizi çıxararaq, onu Gədəbəy və Qalakənd zavodlarında emal etmişdir. Əlvan metallurgiyanın Zəylik alunit xammalı əsasında (alüminium xammalı) respublikada geniş müəssisələr şəbəkəsi yaradılmışdır. Gəncə şəhərində hələ Sovet dövründən tikilib istifadəyə verilən Gil torpaq zavodu Zəylik alunit yatağından çıxarılan alunit və Yeni Qvineyadan idxal olunan boksit (alüminium xammalı) əsasında fəaliyyət göstərirdi. Müxtəlif məhsullar (kükürd turşusu, kalium gübrəsi və s.) xammalın emalı prosesində istehsal olunurdu. Metal aliminum hazır yarımfabrikat məhsulu olaraq və müxtəlif məhsullar hazırlamaq üçün gil torpaq xammalı kimi Sumqayıt Alüminium Zavoduna göndərilirdi. Burada zavodun özündə hasil edilən məhsullardan başqa, onun xammalı əsasında Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda müxtəlif hazır məhsullar, o cümlədən məişətdə işlənən müxtəlif qab-qacaq istehsal edilirdi. Sumqayıt Alüminium Zavodunda istehsal edilən məişət soyuducuları üçün buxarlayıcılar sovet dövründə ölkənin digər regionlarının tələbatını ödəyirdi. Naxçıvanda kəşf edilmiş Parağaçay yatağında molibden metalı, Gümüşlü və Ağdərə yataqlarında sink və qurğuşun çıxarılaraq emal üçün başqa respublikalara göndərilirdi. Bu müəssisələrin əksəriyyətində istehsalın həcmi və istehsalı Sovet İttifaqının süqutu nəticəsində dayandırılmışdır [150] [23].

Metallurgiyanın yeni prinsiplər və texnologiya əsasında inkişafı müstəqillik dövründə iqtisadiyyatın sərbəst inkişafına və böyük tələbata uyğun olaraq diqqət mərkəzindədir. Yeni texnologiyalar əsasında Zəylik filiz mədəninə istehsal bərpa olunmuşdur. Gəncə şəhərində xammalın yaxınlığında ildə 100 min ton məhsul verəcək (əvvəlkindən də çox) kompleks tikilib istifadəyə verilmişdir. Ölkə ərazisi müxtəlif qiymətli əlvan filiz yataqlarının ehtiyatları ilə çox zəngindir. Respublikanın bütün filiz yataqları içərisində əlvan metal filizləri yataqlarının ehtiyatlarının xüsusi çəkisi hazırda 44 %-ə bərabərdir, bunun 13%-ni alüminium xammal ehtiyatları təşkil edir.

Qiyətli qızıl yataqları ilə də Azərbaycan ərazisinin müxtəlif hissələri xeyli zəngindir. 2008-ci ildə ilk dəfə olaraq Gədəbəy rayonunun qızıl yataqlarının istismarına başlanmışdır. Bu faydalı qazıntıların yataqları, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ordubad rayonunda Piyazbaşı, Şəkər və s. yataqları, Qazax rayonunda Dağkəsəmənli qızıl-mis, Tovuz rayonunda Qoşa Qızıl yataqları aşkar edilmiş, xeyli miqdar qızıl yataqları Azərbaycanın işğal olunmuş müxtəlif ərazilərində, o cümlədən Kəlbəcər rayonunun Qoşabulaq, Zəngilan rayonunun Vejnəli qızıl yataqlarında bu qiymətli xammalın böyük ehtiyatları müəyyən edilmişdir.

Ölkə çox əhəmiyyətli polimetal (Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda Filizçay, Kasdağ, Kaxtex və s. yataqlar, Ağdərə rayonunda “Mehmana” yataqları) ehtiyatları, kükürd xammalının idxalı və daha böyük həcmdə kükürd turşusu istehsalını təşkil etmək, eyni zamanda respublikanın böyük ehtiyacı olan mis və digər metalların çıxarılması və emalı üzrə yeni istehsal sahələrinin tikilməsi üçün böyük imkanlara malikdir. Respublikanın təsərrüfat həyatının çox sahələrində bu qiymətli xammal növündən düzgün istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir [150].

Maşınqayırma sənayesi. Ağır maşınqayırma (metallurgiya, kimya və s. sahələr üçün avadanlıq və qurğular istehsalı) bir qayda olaraq qara metallurgiya mərkəzlərində, ya da onlara yaxın ərazilərdə, orta maşınqayırma zavodları isə qara metalla yanaşı, kimya, əlvan metallurgiya həm də yüksək ixtisasa malik əmək ehtiyatları ilə yanaşı təmin olunmuş istehlak rayonlarında yerləşirlər. Respublika maşınqayırma sənayesinin inkişafı üçün Sovet dövründə çox böyük tələbat olsa da ölkəmizdə bu mühüm sahənin lazımi artımı üçün uzun müddət süni məhdudiyətlər yaranmışdı. Maşınqayırma sənayesi XX əsrin ikinci yarısında onların aradan qaldırılması nəticəsində sürətlə inkişaf etməyə başladı və məhsul istehsalının həcminə görə 16,6 %-lə ilk dəfə sənayenin tərkibində 3-cü yerə qalxdı. Keçən dövrlərdə

maşınqayırma sənayesi çoxsahəli olmaqla, neft maşınqayırması, elektrotexnika, energetika maşınqayırması, cihazqayırma, elektronika, məişət maşınqayırması və s. kimi mühüm sahələri öz tərkibində birləşdirirdi. Sonralar SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar bu sahələrdə məhsul istehsalı tamamilə dayandırılmış, ya da xeyli aşağı düşmüşdü. Müasir dövrdə respublikanın maşınqayırma sənayesi ilk növbədə ölkə iqtisadiyyatının geniş tələbatının ödənilməsi yönündə inkişaf etdirilir. Onun müəssisələrində iqtisadiyyatın əsas sahəsi olan neft sənayesinin ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif avadanlıqlar, o cümlədən fəvvarələr, neft armaturları, mancanaq dəzgahları, ştanqlı quyu nasosları, dərin özüllər avadanlığı, tullantılara qarşı avadanlıq, müxtəlif kənd təsərrüfatı maşınları, süd emalı üçün avadanlıq və s. istehsal olunur. Avtomobillər və traktor istehsal edən maşınqayırma zavodu Gəncə şəhərində öz fəaliyyətini bərpa etmişdir. Şamaxı şəhərində yaradılan zavodda yığma televizorlar, kompyuterlər və s. istehsalını göstərmək olar. Müxtəlif təyinatlı məişət cihazlarının istehsalı da maşınqayırmanın müasir quruluşunda əhəmiyyətli yer tutur. Onlardan məişət kondisionerlərini, məişət soyuducuları, elektrik ət və şirəçəkən maşınlarını göstərmək olar. Ölkənin maşınqayırma sənayesi bu gün öz imkanlarından geniş istifadə edilməsinin başlanğıc mərhələsindədir, gələcəkdə onun yerli tələbata xidmət edən çoxlu sayda yeni müəssisələrinin yaradılması nəzərdə tutulur [150].

Kimya sənayesi. Respublikada kimya sənayesi iri və müxtəlif təyinatlı xammal ehtiyatlarına malikdir. Neft və qaz xammalının emalı prosesində kimya sənayesi üçün çox lazımlı yarımfabrikatlar əldə edilir. Ölkədə kifayət qədər yod-brom, kükürd, duz ehtiyatları aşkar edildiyindən alunit polimetal filizləri və digər xammallardan müxtəlif kimya məhsullarının alınması imkanları da böyükdür. Respublikanın müxtəlif növ hazır kimya məhsullarına böyük tələbatı vardır. Bu sahənin inkişafı uzaq keçmişdən bu günə qədər geniş yer almışdır. Onun əsas mərkəzi Sumqayıt şəhəri sayılsa da, kimya sənayesi çox

məntəqələrdə inkişaf etmişdir. Bu sənaye sahəsi çoxsahəli quruluşa malik olub, hazırda ölkəmizin kimya sənayesi müəssisələrində kaustik soda, propilen, polietilen, izopropil spirti, lak-boya məmulatları, xlorid turşusu, sulfat turşusu, polimer örtüklər, bərk rezin qapılar, polietilen qapı və pəncərə blokları, polietilen borular, yod-brom məmulatları, rezin-texnika materialları və s. istehsal edilir. Bu sahənin əsas mərkəzləri sırasına Sumqayıtla yanaşı Bakı, Mingəçevir, Salyan, Neftçala və s. şəhərlərini aid də etmək olar. Müəyyən çətinliklərlə üzləşən (çox vəsait tələb etməsi, yeni texnologiyalara ehtiyac) kimya məhsulları istehsalı respublikanın böyük ehtiyacı duyulan bir çox sahələrinin inkişafı idxal edilən xammal məhsulları ilə əlaqədar olaraq onların istehsal imkanlarının genişləndirilməsini müəyyən çətinliklərlə həyata keçirirdi. Sumqayıt şəhəri ölkənin əsas kimya sənaye mərkəzi olaraq orada yeni neft-kimya istehsal kompleksi yaradılır. Yeni texnologiyalar əsasında tikilən bu kompleks məhsulları yüksək rentabelli olmaqla, rəqabətə-davamlı və ekoloji cəhətdən tamamilə təmiz olacaqdır. Burada azot gübrələri, tikinti-konstruksiya materialları, plastik kütlədən boru, boya, lak, müxtəlif təyinətli rezin və sintetik materiallar, mebel, çoxçeşidli məişət avadanlığı, habelə digər zəruri məhsullar hasil ediləcəkdir. Ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafında kompleksin yaranmasının mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada geniş çeşidli ixrac təyinətli məhsullar hasil ediləcək, habelə hasil ediləcək yarımfabrikatlar əsasında respublikanın müxtəlif regionlarının qeyri-neft sektorunun bir sıra əhəmiyyətli sahələrinin inkişafı üçün xammal bazası rolunu oynayacaqdır [150].

Tikinti materialları sənayesi. Bu sənaye sahəsinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, həm istehsalı xammalı (sement, marmar, travertin, tikinti qumu və s.) və həm də iri istehlak rayonlarında (tikinti daşı, kərpic, kirəmit və s.) inkişaf edir. Respublika tikinti materialları xammalının müxtəlif növləri ilə xeyli zəngindir. Ərazimizdə sement xammalı, əhəng daşı, şüşə, tikinti kərpicini,

tikinti daşı, mərmər, üzlük materialları, müxtəlif rəng çalarlı mərmər, travertin, çay daşı, gil-çınqıl və s. tikinti materialları ehtiyatları vardır. Ölkə iqtisadiyyatının möhtəşəm inkişafı ilə əlaqədar onun tikinti materiallarına olan ehtiyacı daha böyükdür. Ölkənin hərtərəfli inkişaf edən tikinti materiallarına olan tələbatı iqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf mərhələlərində yüksək olmuşdur. Bu sahə həmişə özünün geniş inkişafı ilə səciyyələnmişdir. Tikinti materialını müxtəlif markalı sement təşkil edir, onu hətta inşaatın “çörəyi” adlandırırlar. Bakı zavodu ilə birlikdə Azərbaycanca XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində 2 sement zavodu (biri də Tovuzda) mövcud olmuşdur. Dekorativ sement istehsalı üzrə ixtisaslaşan Tovuz sement zavodunun bir çox zavodlar kimi o zamanlar istehsal gücü xeyli aşağı olmuşdur. Hər iki zavod 1913-cü ildə cəmi 46 min ton sement istehsal etmişdir. Respublikada sement istehsalının həcmi xeyli artmış, kiçik müəssisələri nəzərə almadan, onun istehsalı əsasən Qaradağ (Abşeron rayonunda) sement zavodunda cəmləşdirilmişdir. Respublikada sement istehsalı 2,7 mln ton təşkil etmişdir (2014). Amma bu məhsulun miqdarı respublikanın tələbatını ödəmədiyindən, xeyli miqdar sement idxal olunur. Tovuzda yeni sement zavodu tikilərək böyük həcmdə sementdən yığma tikinti konstruksiyaları hasil edilir və bu istehsal çoxsaylı müxtəlif rayonlarda yerləşən zavodlarda da toplanmışdır. Divar daşları və üzlükləri Abşeronun bir çox karxanalarında (Qaradağ, Güzdək, Şüvəlan və b.) istehsal olunur. Tikintidə geniş istifadə olunan kərpic zavodları ölkənin bir sıra rayonlarında tikilmişdir. Tikinti gipsi əsasən Göygöl rayonunun Hacıkənd yaşayış məntəqəsində cəmləşmişdir. Ölkədə tikinti gipsi son illər 22,7 min ton təşkil etmişdir. Respublika ərazisinin çox hissəsində əhəng, qum, çınqıl-daşı və s. tikinti materialları hasil edilir. Sumqayıtda yerləşən pəncərə şüşəsi istehsal edən zavodunu və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Kəngərli rayonunun Şahtaxtı kəndində üzlük travertin materialları istehsal edən karxanayı göstərmək olar [150].

Böyük miqdarda travertin həm də Almaniya Federativ Respublikasına ixrac olunur. Ölkənin əskər rayonlarına səpələnmiş asfalt beton zavodlarında 674 min ton-asfalt, sement-dən yığma tikinti konstruksiyaları 55,7 ton bloklar və s. istehsal olunmuşdur (2014).

Yüngül sənaye. Yüngül sənayenin inkişafı müxtəlif yerli xammal növlərinin mövcudluğuna, əhalinin hazır geyim məhsullarına olan tələbatına və əsasən də xammal məhsullarının ixracına əsaslanır. Ölkə tarixən böyük həcmdə pambıq və barama becərən, xeyli miqdar gön-dəri və yun məhsulları istehsal edən dövlətlərdən biri olmuşdur. Buna görə də ölkədə tədricən müvafiq sənaye sahələri müəssisələri yaranmışdır. Respublikada hələ XIX əsrin axırlarında sənaye üsulu ilə pambıq və barama emalı həyata keçirilməyə başlanır. V.Y.Varzarın Sankt-Peterburqda nəşr olunmuş “Rusiya İmperiyasının fabrik və zavodlarının siyahısı” nəşrində göstərilir ki, 1908-ci ildə Azərbaycanda o dövr üçün iri hesab edilən 16 pambıqtəmizləmə və 93 ipəyi emal edən müasir sənaye müəssisəsi olmuşdur. Onlar əsasən xammalın ilkin emalı ilə məşğul olmuşlar. Milli parça məmulatları (kəlağayı və s.) və müxtəlif gön-dəri məmulatları kустar üsulu ilə və ev təsərrüfatlarında istehsal edilmişdir. Ölkədə 1913-cü ilin məlumatına görə, 64 min tona qədər pambıq xammalı hasil edilirdi. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Bakıda yerləşən toxuculuq fabrikində həmin il 14 milyon kvadratmetr bez parça istehsal olunmuşdur.

Müxtəlif dövrlərdə Bakıda və Gəncədə fəaliyyət göstərən yun parça fabriklərində 12-15 mln m² yun parça, Şəki İpək Kombinatında 30 mln m² ipək parça, Bakı və Xankəndi fabriklərində 23 mln cüt ayaqqabı, Bakı, Gəncə, Quba, Qazax və sairə mərkəzlərdə yerləşən müəssisələrdə 4000 m²-dən artıq xalça və xalça məmulatları, əksər regionlarda, əsasən də Bakıda yerləşən müəssisələrdə çoxlu alt və üst trikotaj məmulatları, corab və üst tikiş məmulatları istehsal olunurdu. Yüngül sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti müstəqilliyin ilk dövrlərində nəzarət-

sizlik üzündən iqtisadiyyatın başqa sahələri kimi ciddi tənəzzülə uğradı. Bu sahənin hazırda əsas müəssisələrində müasir yeni texnologiyalar əsasında istehsalın bərpası həyata keçirilir və onların məhsul buraxılışının həcmi ildən-ilə artır. Respublikanın yeni yaradılan yüngül sənaye müəssisələrində 47,7 min ton pambıq mahlıçı (2014-cü ilin məlumatı), pambıq parçalar, 3,4 milyon cüt corab məmulatları, xalça və xalça məmulatları və s. məhsullar istehsal edilir [150].

Yeyinti sənayesi. Yerli xammalın istifadəsinə və əhalinin tələbatının ödənilməsinə əsaslanan yeyinti sənayesi müstəqilliyin əldə edildiyi ilkin dövrlərdə məhsul istehsalının həcminə görə respublika sənayesinin inkişafında birinci yerdə dururdu. Respublikanın yeyinti sənayesi artıq geniş istehsal sahəli sənayəyə çevrilmişdir. Onun tərkibi son illər daha bir mühüm sahə: yerli xammal bazası əsasında qənd və şəkər tozu istehsalı ilə zənginləşmişdir. Bir zamanlar ölkənin yeyinti sənayesinin bir çox sahələri keçmiş SSRİ məkanında görkəmli yer tutmuşdur. Sovet dönəmində şərəbçilik məhsulları və tütünün ilkin emalına görə 1-ci, 2-ci yeri çay məhsulları istehsalı tuturdu, ayrı-ayrı dövrlərdə 600-800 milyon banka müxtəlif konservlər istehsal edilmişdi. Ölkədə yeyinti sənayesi hazırda da uğurlu nailiyyətlər əldə edir. Onun quruluşu çoxsahəli olub, çoxsaylı müəssisələrində ət, kərə yağı, pendir və kəsmik, tərəvəz və meyvə konservləri, saflaşdırılmış bitki yağı, marqarin, mineral sular, alkoqolsuz içkilər, qənnadı məhsulları, üzlü süd məhsulları, makaron və şərəb məmulatları, siqaretlər, yodlaşdırılmış duz, un və çörək məhsulları, habelə müxtəlif sular istehsal edilir. Yeyinti sənayesi müəssisələrində kənd təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar məhsul istehsalının həcmi də artır. Onun çoxsaylı müəssisələrində 152 min tona qədər ət, 58 min dekalitr üzlü süd, 41 min ton pendir və kəsmik, 20 min tondan artıq kərə yağı, 309 mindən çox qəndrafinat, 25,700 min dkl alkoqolsuz içkilər, 51,230 ton qənnadı məmulatları, 11 min ton civarında makaron məmulatları, 75 min ton bitki yağları, 21 min ton səviyyəsində marqarin, 973 min

tondan artıq çörək və çörək-bulka məmulatları, 59 min dekalitrdən çox şampan şərabları, 8,5 min ton təbii çay, 14 min tondan artıq duz, 27,5 min ton konservləşdirilmiş meyvə və tərəvəz, 7,2 min dekalitr mineral və qazlı sular və s. istehsal edilir (2014) [150].

Kənd təsərrüfatı. Kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi, tədarükü, emalı və istehlak bazarlarına çatdırılması ilə bağlı olan əlaqəli mərhələlərin birləşməsini **aqrar-sənaye kompleksi (ASK)** əhatə edir. Sovet dönməndə respublika regionlarında güclü meyvə-tərəvəz konserv (şirə), üzümçülük-şərabçılıq, pambıqçılıq-toxuculuq və digər aqrar-sənaye kompleksləri fəaliyyət göstərirdi. Kənd təsərrüfatının genişmiqyaslı inkişafı əsasında ölkədə həmin komplekslərin yenidən dirçəldilməsi üçün əlverişli təbii-iqtisadi baza mövcuddur.

Respublika iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatı əhalini ərzaq və qida məhsulları ilə təmin edir. Ərzaq təhlükəsizliyi məsələsinin bu sahə ilə əlaqədar olduğunu nəzərə alsaq, diqqətin ona ildən-ilə artırılması təsadüfi deyildir. Təbii komplekslərin rəngarəngliyi və təbii resursların zənginliyi kənd təsərrüfatının ərazi təşkilinin əsas amilləri kimi çıxış edir. Ölkə kənd təsərrüfatının təşkili üçün çox böyük potensial imkanlara malik olması ilə qonşu ölkələrdən seçilir. Relyef kənd təsərrüfatının ərazi təşkilində əsas amillərdən biridir. Respublikamız əsasən dağlıq ölkə olduğundan düzənlik ərazilərdə istehsal sahələri ölkəmizin klassik suvarılan əkinçiliyi üzrə ixtisaslaşmışdır. Pambıqçılıq, üzümçülük, tərəvəzçilik, taxılçılıq və intensiv maldarlıq sistemləri bu təbii kompleksdə formalaşmış və respublika üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının 60%-dən çoxunu verir. Düzənlik təbii sahələrdə respublika üzrə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 51,2% cəmlənmişdir. Respublika ərazisinin 60%-ni dağlıq və alçaq dağlıq sahələri təşkil edir. Suvarılan və dəmyə əkinçilik sistemi bu massivlərdə formalaşmışdır. İri ixtisaslaşmış təsərrüfat sahələri: üzümçülük, meyvəçilik, taxılçılıq, çayçılıq və s. həmin ərazilərdə yaranmışdır. Otlaq-heyvandarlıq

sistemi formalaşmış yüksək dağlıq massivlərin 7,5%-i subalp və alp çəmənliklərdən ibarətdir. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri də dağlıq ərazilərdə eroziya prosesinin sürətlə getməsidir. Eroziya prosesi bəzi dağ rayonlarında ərazinin 70-80%-də müşahidə olunur. Respublika ərazisinin təqribən 60%-dən çoxu bu və digər dərəcədə eroziya proseslərinə məruz qalmışdır.

İqlim kompleksləri ölkənin təbii-ekoloji sistemlərindən biridir. İqlim ehtiyatlarından kənd təsərrüfatının ərazi təşkilində istifadə edilməsi praktiki problemlərdəndir. Respublika ərazisi külli miqdarda günəş işığı və istiliyi alır. Termik ehtiyatlar optimal şəraitdə ölkədə məhsul yetişdirməyə imkanlar yaradır. Respublika ərazisinin təqribən yarısından çoxunda fəal temperaturların cəmi 3500-50000 arasında tərəddüd edir. Bu da ildə iki dəfə məhsul əldə etməyə imkan verir.

Su ehtiyatlarının kənd təsərrüfatı məhsullarının inkişafında böyük rolu vardır. Məlumdur ki, respublikanın su ehtiyatları məhduddur. Ölkə daxili çayların su axınının əsas sərfi yaz və payız mövsümünə düşür. Daşqın sularının yığılması və istifadəsi onların əksəriyyətinin axını tənzimlənmədiyindən çətinləşir. İldə 7-9 milyard kubmetr su istifadə olunur ki, bunun 67%-i kənd təsərrüfatının suya olan tələbatının ödənilməsinə sərf edilir [150] [23].

Torpaq ehtiyatlarının rolu kənd təsərrüfatının ərazi təşkilində çox böyükdür. Ölkənin ümumi torpaq fondunun 55%-i kənd təsərrüfatına yararlıdır. Ərazimizin 1432,6 min hektarı (16,6%-i) suvarılan torpaqlardır. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar respublikamızda digər kateqoriyalardan olan torpaqlarla müqayisədə daha böyük sahəyə (74,6%) malikdir. Bu torpaqların ümumi sahəsi 1808,4 min hektar olub, bunun da 36%-i kənd təsərrüfatına yararlı sahələrdir.

Düzən torpaqların şorlaşma və şorakətləşməsinin respublikanın ekoloji problemləri içərisində xüsusi yeri vardır. Kür-Araz ovalığı torpaqlarının (sahəsi 2,2 mln ha) təxminən 60%-i

orta və şiddətli dərəcədə şorlaşmış torpaqlardan ibarətdir. Şorlaşmış torpaqlar Siyəzən-Sumqayıt, Ceyrançöl massivlərində, Naxçıvan MR-də də yayılmışdır. Orta və şiddətli şorlaşmış torpaqların ölkə ərazisində ümumi sahəsi 1,3 mln ha-dan çoxdur.

Alp-subalp çəmən-bozqır landsaft komplekslərinin yayıldığı ərazi torpaqlarının 70%-i ekoloji əhəmiyyət kəsb edərək bu və ya digər dərəcədə eroziyaya məruz qalmışdır. Bu torpaqların 40%-i Böyük Qafqazın, qalanları isə Kiçik Qafqaz, Lənkəran və Naxçıvan coğrafi vilayətlərinin ərazisindədir [23][24].

Taxılçılıq. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafında əsas yer tutur. Taxılçılıq sahələrinin genişləndirilməsinə, təsərrüfatın inkişafında onun texnoloji əsaslarla təşkilinə dövlət əhəmiyyətli məsələ kimi baxılır. Cənubi Qafqazda ölkəmiz taxıl istehsalına görə birinci yeri tutur. Amma taxıl öz istehsalında qeyri-bərabər dinamikaya malikdir. Respublikada taxıl istehsalının ayrı-ayrı illərdə artıb azalmasının əsas səbəbi istehsal şəraitinin tez-tez dəyişməsindən irəli gəlir. Son illər ərzində taxıl bitkilərinin sahə və məhsul istehsalı baxımından artımı baş vermişdir ki, bu da respublikamızda taxıl bitkilərinin əkin sahələrində və məhsul göstəricilərində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Əkin sahələri son 20 il ərzində 24%, ümumi məhsul istehsalı 56,7%, məhsuldarlıq isə 43% artmışdır. Amma bu artım bütün bitkilər üzrə eyni olmamışdır. Buğdanın sahə, ümumi məhsul və məhsuldarlığı yüksək artımla müşahidə edildiyi halda, arpa və çəltikdə sahə artımı demək olar ki, sabit qalmış, məhsul istehsalı və məhsuldarlığın artımı nəzərəcarpacaq dərəcədə olmuşdur.

Əkinçilik rayonlarımızın hamısında taxıl əkmək mümkündür. Düzənliklərdə taxıl əkini suvarma, dağ və dağətəyi massivlərdə isə dəmyə şəraitində aparılır. Respublikamızın əksər düzən və dağətəyi rayonları taxılçılığın intensivləşdirilməsi nəticəsində mühüm taxıl zonasına çevrilmişdir. Payızlıq buğda və arpanın ölkədə xüsusi çəkisi daha böyükdür. Qarğıdalı taxıl bitkiləri içərisində yüksək çəkiyə malik deyildir.

Ölkənin ən qədim taxıl bitkilərindən biri də çəltikdir. Keçən əsrin 40-cı illərinə kimi bu qiymətli bitki Lənkəran-Astara, Şəki-Zaqatala, Arazboyu rayonlarda və s. geniş yayılmışdır. “Agülə”, “Sədri”, “Xan”, “Əmurbu” və s. çəltik sortları vaxtilə çox məşhur olmuşdur [150].

Kənd təsərrüfatının çox mühüm sahələrindən biri də **texniki bitkilərdir**. Öz istifadə məqsədlərinə görə bu bitkilər bir neçə yerə bölünür: toxuculuq sənayesi üçün (pambıq, çətinə və s.) əsas xammal olanlar və yeyinti sənayesində (şəkər çuğunduru, soya, günəbaxan və s.) istifadə edilənlər.

Texniki bitkilər əkinçilikdə ən çox gəlirli sahə sayılır. Lakin bitkiçiliyin bu sahəsi çox əmək tutumludur. Pambıq ölkəmizdə ən çox istifadə edilən texniki bitkidir. Bir çox tarixi mənbələrdə pambığın Azərbaycanda IV-VI əsrlərdən becərilməsi haqqında məlumatlar vardır. Pambıq Azərbaycana 1836-cı ildə Misirdən gətirilmiş və müxtəlif regionlarda əkilmişdir. Ölkədə pambıqçılığın ən güclü inkişafı XX əsrin 70-80-ci illərindən başlanmışdır. Respublikanın suvarılan əkinçilik massivlərində, pambıqçılıq, xüsusən Qarabağ, Mil, Muğan və Şirvan düzlərində cəmlənmişdir. Pambıqçılıq başqa sahələrdəki kimi 90-cı illərin əvvəllərində tənəzzül dövrünü yaşasa da sonrakı illər onun istehsalında yenə artım hiss olunmaqdadır.

Tütün respublikada ikinci əsas texniki bitkidir. Vaxtilə bu bitki Şəki-Zaqatala, Naxçıvan, Gəncə-Qazax, Dağlıq Qarabağ, Astara-Lənkəran regionlarında becərilirdisə, hazırda Zaqatala, Balakən, Qax, Şəki, Oğuz, Qəbələ, Masallı, Yardımlı rayonlarında qalmışdır. Gəlirli bitki olan tütün əkininin orta hesabla hər hektarından ölkədə 1,5 min manatdan çox gəlir əldə edilir. Tütün əkinlərinin sahəsi hazırda ölkəmizdə 2,8 min hektar, məhsul istehsalı 7,1 min ton təşkil edir.

Şəkər çuğunduru istehsalı son vaxtlar bitkiçilikdə xüsusi yer tutmağa başlamışdır. Məhsuldarlığı yüksək olan bu bitkinin sahəcə elə də böyük artımı müşahidə edilmir. Ağcabədi, Ağdaş, Beyləqan, Bərdə, Biləsuvar, Füzuli, İmişli, Kürdəmir, Saatlı,

Sabirabad, Tərtər, Yardımlı rayonlarında və eləcə də, Naxçıvan MR ərazisində bu texniki bitki becərilir. Ölkədə 2005-ci ildə 36,6 min ton şəkər cuğunduru məhsulu alınmışdır ki, bu da ölkə əhalisinin şəkərə olan tələbatınının çox cüzi göstərici hesab olunur [150].

Tərəvəz bitkiləri istehsalının genişləndirilməsinin ərzaq məhsullarının artırılmasında əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycan regionlarının çoxunda bütün ilboyu havanın isti və mülayim keçməsi tərəvəzçiliyin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Abşeron, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz rayonları əsas tərəvəzçilik zonaları hesab edirlər. Məhsulun yetişmə müddətinə görə ölkəmizin tərəvəzçilik-ərazi sistemi üç dövrə bölünür: Lənkəran-Astara zonasına aid olan fəraş tərəvəz istehsalı sistemi; Quba-Xaçmaz zonasına aid olan tərəvəz istehsalı; Abşeron zonasına aid olan sentyabr, oktyabr və qismən noyabr aylarında gec yetişən tərəvəz istehsalı.

Son illərdə tərəvəzçiliyin artımı digər sahələrdən fərqli olaraq sabit templə inkişaf etmişdir. Bu, ölkə xaricində və daxildə həmin məhsullara tələbatın olması ilə əlaqədardır. Ölkədə tərəvəz bitkilərindən pomidorun 46%, kələmin 28,5%, soğanın 12,0% və s.əkin sahəsi vardır. Respublika Lənkəran-Astarada istehsal olunan tərəvəzin 60,5%-ni, Quba-Xaçmaz zonası 25,5%-ni verir, Lənkəran düzənliyində isə tez yetişən tərəvəzin 80%-i cəmlənmişdir. Bu regionlarda martın əvvəlindən payızın axırlarına qədər tərəvəz yığılı davam edir [150].

Üzümçülük, meyvəçilik və çayçılıq. Üzümçülük ərazi sisteminin kənd təsərrüfatında özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Əhalinin qida məhsulunda və şərab istehsalında üzüm mühüm yer tutur. Ölkəmizdə üzümçülük zonaları üzrə ixtisaslaşma yaradılmışdır. 1970-1980-ci illərdə respublikada üzümçülük daha çox inkişaf etmişdir. Rekord məhsul 1984-cü ildə (2126,1 ton) yığılmışdır. Çoxillik əkmələr içərisində kənd təsərrüfatı sahəsində xüsusi çəkisinə əsasən ən çox yer tutan üzümlüklər hesab olunurdu (284, 1 min ha). Amma ölkə miqyasında üzüm-

lülklərin sahəsi son illər kəskin şəkildə azalmağa başlamışdır. Sovet dövrü ilə müqaisədə üzümlüklərin sahəsi 284,1 min hektardan 9,6 min hektara düşmüşdür.

Meyvə ölkənin 43 rayonunda yetişdirilir. Bağlar ölkənin çoxillik əkmələrinin 39,3%-ni təşkil edir. Şəki-Zaqatalada bağların 48,2%-i, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda isə 38,2%-i yerləşir (bağların 86,4%-i).

1932-ci ildən ölkədə çay bitkisi əkilməyə başlamışdır. Lənkəran rayonunda ilk çay plantasiyaları yaradılmışdır. Bu zonalada torpaq örtüyü, bol günəş enerjisi çay istehsalı üçün geniş imkanlar açır. Özünəməxsus torpaq-iqlim şəraitini tələb edən çay bitkisi kolunun normal inkişafı üçün müxtəlif aqroekoloji şəraitin olması lazımdır. Ölkədə çayçılıq tskillərinin yaranması çay təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədardır. İxtisaslaşmış çay fabrikləri və onların emalı çayçılıq areallarında yaranmışdır. Yeddi çay fabriki ancaq Lənkəran-Astara zonasında fəaliyyət göstərir. Çay plantasiyalarının ümumi sahəsi 7554 hektardır ki, bu da çoxillik əkmələrin 4,75%-ni təşkil edir. Lənkəran-Astara (98%) və Şəki-Zaqatala (1,4%) kimi təbii-iqtisadi rayonların ərazisində bu plantasiyalar cəmlənmişdir.

Heyvandarlıq. Kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri də heyvandarlıqdır. İxtisaslaşdırılmış və inkişaf etmiş heyvandarlıq kompleksləri müasir dövrdə düzənlik və dağətəyi əkinçilik zonalarında, südlük-ətlik-maldarlıq kompleksləri və qoyunçuluq isə dağlıq, orta dağlıq massivlərdə təşkil olunmuşdur. Quşçuluq fabriklərində və sənaye şəhəratrafi zonalarda quşçuluq mərkəzləşdirilmişdir. Aqrar-sənaye inteqrasiyalarında ölkə üzrə ət istehsalının 38%-i, yumurtanın 62%-i, südün 50%-i, yunun isə 21%-i cəmlənmişdir. Əhalini ən zəruri qida maddələri ilə təmin edən və yüngül, yeyinti sənayesi üçün vacib xammal istehsal edən heyvandarlıq respublikada böyük əhəmiyyətə malikdir. Çoxcəhətli və müxtəlif istiqamətli mürəkkəb bir təsərrüfat sahəsi olan heyvandarlığın inkişafı və coğrafi yerləşməsi hər rayonun iqtisadi, təbii şəraiti ilə əlaqədardır. Ölkədə qoyun sürülərinin

90%-i və qaramalın 49%-i təbii şəraitin hündürlük zonalığına uyğun olaraq yay fəslində yaylaqlara, payız-qış fəsilərində isə qışlaqlara köçürülür. Mal-qaranın sayını çoxaltmaq və heyvandarlıq məhsulları istehsalını artırmaq heyvandarlığın idarə edilməsi sistemi təkmilləşdikcə mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

Respublikamızda heyvandarlıq təsərrüfatının ənənəvi və intensiv inkişaf etdirilən əsas sahələrindən biri də **maldarlıqdır**. Ölkəmizin bütün təbii-iqtisadi zonalarında bu sahə inkişaf etdirilməkdədir. Heyvandarlığın bütün məhsullarının 50%-dən çoxunu, istehsal olunan ətin 45%-ni ölkədə maldarlıq verir. Camışçılığın da heyvandarlıq məhsullarının istehsalında böyük iqtisadi əhəmiyyəti var. Spesifik xüsusiyyətlərinə malik bu gəlirlili sahə əsasən aran zonalarda, Şəki-Zaqatala və Lənkəran – Astara massivlərində tarixən formalaşan təsərrüfat sahələrindən biridir.

Ölkəmizdə bütün qaramalın 12,8 %-ni camışçılıq təşkil edir. Ən çox camış (70%) Cənubi Qafqazda Azərbaycanada saxlanılır. Camışçılığın inkişafı üçün qaba yemdən daha yaxşı istifadə etməsi, iqlim şəraitinə yaxşı uyğunlaşması, bir sıra xəstəliklərə davamlılığı və s. kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Südlük-ətlik istiqamətində camışçılıq inkişaf etdirilir [150].

Dəvəçiliyin inkişaf etdirilməsi ət və süd istehsalının artırılmasının ehtiyat mənbələrindən biridir. Süd, ət və yun alınmasında dəvənin misli yoxdur. 500-800 kiloqrama malik dəvənin çəkisi qaramalın çəkisinə nisbətən xeyli yüksəkdir. Birlüğüclü dəvə ildə 2 min litr süd, 2-4 kq yun, ikilüğüclü dəvə isə 2500 litr süd, 5-13 kq yun verir. Südünün yağlılığı 4,5-5,4%-ə qədərdir (yüksək). Səhra və quru bozqır zonalarda yaşayan dəvənin başqa heyvanlara nisbətən bir daha üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o digər heyvanların yemədiyi tikanlı səhra bitkiləri ilə qidalanır, su az olan yerlərdə hətta şor su belə içir. Dəvələr üçün iribuynuzlu mal-qara və qoyunlardan fərqli olaraq örtülü sahə tələb olunmur. Ölkəmizdə dəvəçiliyin inkişafı üçün təbii

imkanların olmasına baxmayaraq, ənənənin itirilməsi səbəbindən bu sahə o qədər də inkişaf etdirilmir.

Qoyunçuluq. İnkişaf etmiş klassik qoyunçuluq regionlarından biri kimi ölkəmizin təbii-istehsal şəraiti burada qoyunçuluğun genişləndirilməsinə zəmin yaratmışdır. Ölkəmizdə tarixən xalçaçılığın meydana gəlməsi qoyunçuluqla əlaqədardır. Qoyunçuluq əvəzəilməz təsərrüfat sahələrindən biri kimi yüngül sənayenin xammal mənbəyi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Ölkəmizdə qoyunçuluğu inkişaf etdirməkdən ötrü hər cür imkanlar var. Təbii otlaq yerlərinin bolluğu və müxtəlifliyi (Kür-Araz ovalığının yarımsəhra zonası, Böyük və Kiçik Qafqaz sıra dağlarının alp və subalp zonası) qədimdən ölkədə qoyunları bütün il ərzində otlaqda saxlamağa imkan verir. 1925-ci ildən respublikada qoyunçuluq təsərrüfatının keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasına başlanmışdır. Bir sıra endemik bitkilər qoyunçuluğun inkişafı nəticəsində alp və subalp çəmənlərində, qış otlaq formasıyalarında yox olmuş və ya yox olmaq təhlükəsindədir. Ölkəmizdə zərif yunlu və qabayunlu qoyunçuluq inkişaf etdirilir. Yunluq, yunluq-ətlik və ətlik-yunluq istiqamətində zərifiyunlu qoyunçuluq inkişaf etdirilir. Bu növ qoyunçuluq ölkəmizin dağ və dağətəyi zonalarında inkişaf etmişdir.

Müsbət xüsusiyyətləri ilə məşhurlaşan Qarabağ cinsli qoyunlar ölkənin yerli qabayunlu qoyunları içərisində vaxtı ilə şöhrət qazanan və geniş ərazidə yayılan növlərindəndir. Ət çıxarı 54-57 və 52-54% arasında dəyişilən bu qoyunların diri çəkisi qoçlarda 70-90 kq, ana qoyunlarda 45-90 kq-dır. Yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən Qarabağ qoyunları 70-80 kq ümumi, 35-40 kq əmtəəlik süd məhsulu verir. Məşhur Ləzgi cinsli qoyunlar isə Azərbaycanda qabayunlu qoyun növlərindən biridir. Əsasən xalçaçılıqda geniş istifadə olunan bu qoyun növü təmiz ağdan başlayaraq təmiz qaraya kimi müxtəlif rənglərdə yun məhsulu verir. Kür-Araz düzənliyində və Abşeron yarımadasında Şirvan qoyun növü yayılmışdır. Bu növ qoyunlar Şirvan və Muğanın otlaq şəraitinə çox yaxşı uyğunlaşdırılmışlar. Balabas cinsli

qoyunlar Naxçıvanda yetişdirilir. Xalçaçılıqda qiymətli xammal sayılan bu qoyunun yunu ağ, parlaq olması ilə seçilir. İlboyu köçəri dağ-otlaq şəraitinə uyğunlaşmış Balabas qoyunu yüksək ət, süd məhsuldarlığına malikdir. Vətəni Anadolu olan Balabas Türkiyədə “Ağ qaramal” adı ilə məşhurdur [150].

Quşçuluq. Quşçuluq ərazi sisteminin təşkili və inkişafı heyvandarlıq məhsullarının artırılmasında ən mühüm mənbələrdən biridir. Ölkəmiz qonşu dövlətlərdən uzun illər boyu quşçuluq sahəsində xeyli geridə qalmışdı. Bu fərqi xeyli azaltmağa imkan verən amil bu sahənin sürətli inkişafı olmuşdur. Ölkəmizdə sənaye təməli əsasında quşçuluğu inkişaf etdirmək üçün əlverişli şərait və böyük potensial imkanlar var. Yumurta və quş əti istehsalını sənaye əsasında təşkil etməyə quşçuluq təsərrüfatlarının iriləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılması imkan verir. Bu fasiləsiz yumurta və quş əti istehsal olunmasını təmin edərək, mövsümliyi aradan qaldırır. Ölkəmizin ümumi ət istehsalında quş əti istehsalı mühüm rol oynayır. Bütün regionlarda demək olar ki, pəhriz yumurtası və quş əti üzrə ixtisaslaşmış iri quşçuluq fabrikləri və fermaları yaradılmaqdadır.

Baramaçılıq. Respublikada ən qədim sahələrdən biri də baramaçılıqdır (ipəkçilik). Tarixə nəzər salsaq, ölkəmizin Bərdə, Şamaxı, Gəncə və Şəki şəhərləri hələ VII-X əsrlərdə ipəkçilik mərkəzləri olmuşdur. Cənubi Qafqazdakı bütün xam ipək istehsalının 85%-dən çoxunu XIX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan istehsal edirdi. İpəqurdunun yeganə və əvəzedilməz yemi tut yarpağıdır. Ölkədə ipəkçiliyin inkişafı üçün yeni sort və cins tut ağacları yetişdirilmişdir. 2000-ci ildən etibarən hər il sabit olaraq 0,1 min ton barama istehsal olunur. Ölkəmizdə baramaçılığın inkişafı üçün zəngin potensial imkanlar vardır.

Arıçılıq. Ölkəmizin təbii şəraiti arıçılığı inkişaf etdirərək, bal istehsal etmək üçün çox əlverişlidir. Arı ailələrinin 50%-i dağətəyi, 36%-i dağlıq və 14%-i aran rayonlarında cəmlənmişdir. Ölkəmizdə birinci yeri arıçılığın inkişafına və arı ailələrinin miqdarına görə Lənkəran-Astara zonası tutur. Həmin zonada da

ən iri arıçılıq təsərrüfatları mərkəzləşdirilmişdir. Arıçılıq Quba-Xaçmaz zonasının meyvəçilik təsərrüfatlarında da inkişaf etdirilmişdir. Bol yabanı ballı bitkilər zonanın dağətəyi meşələrində və subalp çəmənlərində yayılmışdır. Arıxanalar Şəki-Zaqatala zonasında meşə və kolluqlarla örtülü dağətəyi hissədə yaradılmışdır. Arıçılıq Naxçıvanda meyvəçilik rayonları olan Ordubad və Şahbuzun təsərrüfatlarında yaradılmışdır. Boz dağ Qafqaz arısının, sarı İran arısının, Qabaqtəpə və Lənkəran arılarının ölkədə arıçılığın inkişafı üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Boz dağ Qafqaz arıları Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax, Quba-Xaçmaz və Qarabağ zonalarının dağlıq hissəsində, sarı İran arısı İranla həmsərhəd olan zonalarda qədim zamanlardan saxlanılır. Dağətəyi zonalarda hibrid ari cinsləri əmələ gəlmişdir ki, hazırda hibrid ari cinslərindən daha çox istifadə olunur.

Nəqliyyatı. Əlverişli nəqliyyat sisteminə malik olan və dünya integrasiyasına qovuşan ölkəmizin zəngin təbii resursları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda ölkə ərazisində ümumi dəmir yolunun uzunluğu 2500 kilometrəndən çoxdur. Ümumi dəmir yolunun 69%-i magistral, 33%-i köməkçi dəmir yollarıdır. Dəmir yolunun 56 %-i elektriklişdirilmiş yollardır. Ölkə daxilində yük və sərnişin daşınma əməliyyatlarını yerinə yetirməkdən ibarət olmayan dəmiryolunun inkişafı ərazinin sosial-iqtisadi inkişafında, təbii resursların mənimsənilməsində böyük rol oynamışdır.

Başqa rayonlara nisbətən Abşeron iqtisadi rayonu dəmir yolu ilə təmin olunmasına görə daha yüksək çəkiyə malikdir. Dəmir yolunun tarixən bu ərazidə başqa rayonlara nisbətən tez inkişaf etməsi, istehsalın və əhalinin yüksək səviyyədə təmər-küzləşməsi, məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə bu izah olunur [150].

Dəniz nəqliyyatı. Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsi ölkəmizin iqtisadi inkişafında tarixən mühüm rol oynamışdır. İqtisadi inkişafına Xəzər dənizinin zəngin nefti, təbii qaz, duz, o cümlədən balıq sərvətləri təsir etməklə yanaşı, bir nəqliyyat va-

sitəsi kimi daxili və xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xəzər dənizindən nəqliyyat vasitəsi kimi Bakı-Neft daşları, Bakı-Lənkəran, Bakı-Neftçala rayonları arasında istifadə olunmuşdur. 50-80 min tona qədər bu marşrutlarla müxtəlif çeşidli yüklər daşınır. Bakı-Neftçala-Şirvan (Əli Bayramlı) arasında 1985-ci ilə qədər qarışıq nəqliyyat vasitəsindən: dəniz-çay, çay-dəniz istifadə olunmaqla yüklərin daşınma prosesi həyata keçirilirdi. Mərkəzləşdirilmiş qayda ilə yüklər Şirvana, oradan Kür çayı vasitəsilə Kürboyu rayonlara (Yevlaxadək) daşınırdı. Kür çayı üzərində Mingəçevir, Şəmkir, Yenikənd su ambarlarının tikilməsi çayın su səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Kür çayı ilə Xəzər dənizi arasında gəmilərin işləməsinin nəticədə qarşısı alınmış və yüklərin daşınması dayandırılmışdır. Xəzər dənizinin Azərbaycan daxilində olan limanları fəaliyyətdə olmuş və xarici iqtisadi əlaqələri səmərələşdirmək məqsədilə gəmi bərələrindən istifadə olunmuşdur.

Ölkə daxilində son illər daşınan yüklərin 9,3%- ni dəniz nəqliyyatı təşkil etmişdir: o cümlədən, ümumi daşınan yüklərin 91%-i Bakı limanının payına düşmüşdür. Ölkəmiz yükdaşınmalarının intensivləşməsi ilə əlaqədar olaraq Hövsan, Ələt körpüsü, Lənkəran və Sumqayıt limanlarının müasir tələblər səviyyəsində tikintisinin aparılması məqsəduyğun hesab edilir. Xəzər dənizindən nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə etmək məqsədilə və daşınmanın səmərəliliyini yüksəltmək üçün 1962-ci ildə Bakı-Krasnovodsk (indiki Türkmənbaşı) limanları arasında gəmi bərələri istifadəyə verildi. Bakı limanından yüklər birbaşa gəmilərə yüklənərək, əlavə yükləmə və boşalma əməliyyatı olmadan Azərbaycanla – Orta Asiya respublikaları arasında daşınaraq səmərəli iqtisadi əlaqələrə zəmin yaradıldı. 1985-ci ildə ikinci yeni Bakı-Aktau bərə xəttinin istifadəyə verilməsi əvvəlki mərkəzləşdirilmiş qayda ilə yüklərin daşınmasını aradan qaldırdı. Birbaşa Bakı limanından Aktauya və onun ətraf rayonlarına

yüklərin daşınmasına şərait yaradıldı. Hazırda həmin gəmi bərələrin potensial imkanlarından zəif istifadə olunur [150].

Avtomobil nəqliyyatının da ölkənin dünya iqtisadiyyatına qoşulmasında yuxarıda göstərilən nəqliyyat sahələri ilə yanaşı mühüm rolu vardır. Avtomobil nəqliyyatından yalnız dağlıq ölkələrin ərazisində qısa məsafələrdə yük və sərnişinlərin daşınmasında istifadə olunurdu.

Respublika əhəmiyyətli magistral avtomobil yollarının beynəlxalq əhəmiyyətli magistral yol sistemləri ilə əlaqəsinin təmin edilməsi iqtisadi cəhətdən daha çox səmərəli gəlir mənbəyinə şərait yaratmış olar. Ölkəmizin əlverişli təbii iqtisadi məkanda yerləşməsi, beynəlxalq əhəmiyyətli avtomobil yollarının iqtisadi tərəfi ilə yanaşı, istər Azərbaycan, istərsə də Avrasiyanın digər ölkələri üçün mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkə ərazisində son illər avtomobil yollarının texniki-iqtisadi göstəricilərinin təkmilləşdirilməsi istər ümumilikdə, istərsə də iqtisadi rayonlar üzrə iqtisadi və sosial vəziyyətin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir. Bu nəqliyyat növünün mühüm göstəricilərindən biri də yük və sərnişin daşınmasıdır. Ölkə daxili daşınan cəmi yüklərin 1,6%-i, sərnişinlərin isə 91%-i avtomobil nəqliyyatının payına düşür [150][16].

Respublikamızda *boru-kəməri nəqliyyatının* inkişafı ilə bərabər, energetika və neft maşınqayırma sənaye kompleksləri də yaradılmışdır. Ölkəmiz Türk dünyası, Yaxın Şərq və Qərb ölkələri arasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünya dövlətlərinin son illər Azərbaycan neft-qaz ehtiyatlarına olan marağı artmışdır. Neft və qazın səmərəli nəqlini təmin etmək üçün boru kəməri nəqliyyatının inkişafına diqqət daha da artırılır. Digər nəqliyyat sahələrindən boru kəmər nəqliyyatını fərqləndirən əsas cəhət heç bir əlavə xərc tələb etmədən istənilən istehlak rayonuna boru kəmər nəqliyyatı çəkməyin mümkünlüyüdür. Boru kəməri ilə dəmir yolunun nəqliyyatının fərqi ondadır ki, daşınma prosesində yükləmə və boşaltma əməliyyatlarına sərf olunan səmərəsiz xərclərin qarşısı alınmış olur. Bu nəqliyyat

növünün digər üstünlüklərindən biri də istənilən təbii iqlim şəraitində neft və təbii qazı hasilat yerindən də istehsal bazalarına və istehlakçıya çatdırmaq mümkündür.

Ölkənin əlverişli coğrafi məkanda yerləşməsi *hava nəqliyyatının* inkişafına da təsir göstərmiş və bu nəqliyyat növü 8 yanvar 1924-cü ildə həyata keçirilmişdir. Bakıda istehsal edilən nefti Rusiyanın mərkəzi bazarına daşımaq məqsədilə Bakıda yeni hava limanının tikilməsi Rusiyanın qarşısında duran ən vacib problemlərdən hesab Ölkədə müharibədən sonrakı illərdə hava nəqliyyatından istifadəyə əlverişli şərait yaradıldı. Amma təyyarə istehsalına şərait yaradılmadığından respublika özünün hava nəqliyyatı üçün lazım olan təyyarələri əlverişli olmayan qiymətə MDB üzvü olan respublikalardan və digər xarici ölkələrdən alırdı [150].

Azərbaycan torpaqlarının 20%-i erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olunması nəticəsində həmin ərazilərə digər nəqliyyat növləri ilə yanaşı hava nəqliyyatının fəaliyyəti də dayandırılmışdır. Naxçıvan MR-in mühasirə şəraitində olması dəmir yolu, avtomobil nəqliyyatından istifadə olunmasına imkan vermir. Ona görə də Muxtar Respublikanın Bakı şəhəri və respublikanın digər şəhər və rayonları ilə əlaqələrin təmin olunmasında hava nəqliyyatı mühüm əhəmiyyət kəsb edir [150].

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonları

1930-cü ildə Azərbaycanda qəza bölgüsü ləğv edilmiş və indiyədək mövcud olan rayon inzibati ərazi bölgüsünə keçilmişdir.

Təbii şəraitinə görə Azərbaycan 5 təbii fiziki-coğrafi vilayətdən, təsərrüfat xüsusiyyətinə görə isə 10 iqtisadi rayondan ibarətdir. Lənkəran, Naxçıvan və Aran (və ya Kür-Aran) fiziki-coğrafi vilayətləri eyniadlı iqtisadi rayonları yaradır. Böyük Qafqaz vilayəti daxilində 4, Kiçik Qafqaz vilayəti daxilində isə 3 iqtisadi rayon yerləşib.

Respublikanın ayrı-ayrı regionları təbii şəraitinə, ehtiyatlarına, təsərrüfatın sahə və ərazi quruluşuna, tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinə və əhalinin məskunlaşmasının inkişaf səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Ona görə də ölkənin yalnız müəyyən hissəsində bu və ya digər məhsulu istehsal etmək və xidmət sahəsini inkişaf etdirmək başqa ərazilərə nisbətən səmərəli olur. Nəticədə ərazi-əmək bölgüsü formalaşır. İqtisadi rayonların ayrılması zamanı ərazi-əmək bölgüsü nəticəsində yaranmış təsərrüfatın ixtisaslaşma istiqamətləri əsas amil kimi götürülür [23].

Respublikanın regionlarında son vaxtlar çoxlu müxtəlif istehsal sahələri, yeni məktəblər, diaqnostika və digər tibb müəssisələri, idman qurğuları, rahat yollar və s. istehsal və sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi tədbirləri böyük uğurla həyata keçirilir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, xüsusən sənayenin inkişafı hesabına bu istiqamətdə insanların rifahını yüksəltmək və ətraf mühitin qorunması üçün energetika və qaz şəbəkəsinin genişləndirilməsi sahəsində önəmli tədbirlər görülür. Nəqliyyat əlaqələri müasirləşdirilir, o cümlədən Bakı ilə yanaşı Gəncədə, Naxçıvanda, Zaqatalada və Lənkəranda beynəlxalq əhəmiyyətli aeroportlar tikilmiş, respublikadaxili avtomobil yolları yaxşılaşdırılmış, regionların hər birinin özünəməxsus imkanları iqtisadi inkişaf naminə aşkar edilmişdir. Dövlət Proqramının reallaşdırılması ilə bağlı regionların inkişafında son dərəcə müsbət inkişaf mərhələsi başlamışdır. İlk növbədə belə bir əlamətdar cəhət diqqəti cəlb edir ki, vaxtilə sənayenin inkişaf səviyyəsi xeyli aşağı olan regionlarda son zamanlar bu sahənin artım meyili daha sürətlə artmaqdadır. Təsədüfü deyildir ki, sənayenin inkişaf səviyyəsinə görə regionlar arasında tarazlığın yaranması çox sürətlə gedir. İndi regionlarda sənayenin inkişafı istiqamətində aparılan tədbirlərin nəticəsi hələ özünü göstərməsə də, artıq görülən işlər öz müsbət nəticələrini vermişdir.

İqtisadi rayon ölkə miqyasında təsərrüfatın ixtisaslaşma istiqamətlərinə görə fərqlənən ərazilərdir. Hər bir iqtisadi rayon özünəməxsus iqtisadi coğrafi mövqeyə, təbii şəraitə, təbii

ehtiyatlara, təsərrüfat quruluşuna və əhalinin milli tərkibinə malikdir. Təsərrüfatın ixtisaslaşması və kompleks inkişafı iqtisadi rayonun əsas əlamətləridir [23].

1. Böyük Qafqaz təbii-iqtisadi zonası. Böyük Qafqaz ən təzadlı vilayətdir. Daxili fərqlər böyük olduğu üçün aşağıdakı iqtisadi rayonlara bölünür: Abşeron, Quba-Xaçmaz, Dağlıq Şirvan və Şəki-Zaqatala iqtisadi coğrafi mövqedə yerləşərək respublikada əsas nəqliyyat qovşağı hesab olunur. Sənayenin inkişafında neft sektoru ön plandadır. Rayon respublika sənaye məhsulunun 62%-ni verir. Əlvan metal və neft-kimya sənaye sahələrinin bütün istehsal sahələri yaradılmışdır.

Azərbaycan maşınqayırmasının yeni və sürətlə inkişaf edən sahələri – cihazqayırma, elektrotexnika və radioelektronika Abşeron iqtisadi rayonuna cəmləşmişdir.

Abşeronun zəngin balneoloji sərvətləri əsasında sanatoriyalar yaradılmışdır. Bununla bərabər yeganə iqtisadi rayondur ki, təbii içməli suyu yoxdur. Abşerona su Şollar, Kür-Bakı və Samur-Dəvəçi kanalları ilə daxil olur. Bu yaxınlarda Qəbələdən çəkilmiş yeni kəmərlər də istifadəyə verilmişdir.

2. Kiçik Qafqaz təbii-iqtisadi zonası. Relyef, təbii sərvət, iqlim və s.-nin müxtəlifliyi ilə əlaqədar üç iqtisadi rayona bölünür: **Gəncə-Qazax, Kəlbəcər-Laçın, Yuxarı Qarabağ.**

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu. İqtisadi rayonun ərazisinə Qazax, Ağstafa, Daşkəsən, Gədəbəy, Goranboy, Samux, Göygöl, Tovuz və Şəmkir inzibati rayonları daxildir. Burada respublika tabeliyində olan Gəncə və Naftalan şəhərləri yerləşir. Gəncə-Qazax respublikanın qərbində, Azərbaycanı Gürcüstan və Qara dənizin sahilləri ilə birləşdirən dəmiryolu, avtomobil yolları üzərində çox əlverişli iqtisadi coğrafi mövqedə yerləşir. İqtisadi və sosial-mədəni potensialına görə, Gəncə-Qazax Abşeron iqtisadi rayonundan sonra respublikada ikinci yeri tutur. Göygöl-Hacıkənd zonası, Murovdağın şimal yamaqları, Naftalanın müalicə nefti, Mingəçevir su anbarının ətrafı, mineral bulaqlar, meşələr iqtisadi rayonun təbii-rekreasiya ehtiyatlarıdır.

Ağır sənaye sahələri iqtisadi rayonun təsərrüfat strukturunda mühüm yer tutur. Yaşayış məntəqələrində həmçinin ağac emalı, tikinti materialları, xalq istehlakı malları istehsal edən obyektlər vardır [150].

Yüngül və yeyinti sənayeyə aid olan müəssisələrdə əsasən yerli xammallar emaldan keçir. İqtisadi rayonda kənd təsərrüfatı inkişaf etmişdir. Üzümçülük, kartofçuluq, taxılçılıq iqtisadi rayonun kənd təsərrüfatının əsas ixtisaslaşma sahələridir. Üzüm yığımına görə Qazax, Ağstafa, Şəmkir və Samux rayonları, kartof yığımına görə Gədəbəy, Şəmkir və Tovuz rayonları fərqlənir. Taxıl yığımına görə Goranboy və Şəmkir rayonları irəlində durur. Ceyrançöl respublikanın mühüm qış otlaq sahələrindən biridir.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu. İqtisadi rayonun tərkibinə Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubadlı inzibati rayonları aid edilir. Kəlbəcər-Laçın Azərbaycanın cənub-qərbində, Qarabağ yaylasında və Həkəri çayının hövzəsində yerləşir. İqtisadi rayonun İCM-i çox əlverişsizdir. Qızıl, civə, xromit, tikinti materialları (mərmər, perlit, kopal) rayonun əsas yeraltı sərvətləridir. Burada İstisu, Minkənd, Tutqunçay kimi mineral bulaqlar, iqlim-balneoloji şərait, dağ meşələri kurort-rekreasiya məqsədləri üçün istifadə edilirdi. Yüksək dağlıq sahələrdə olan subalp və alp çəmənliklərinin yay otlaq sahələri və biçənəklər kimi əhəmiyyəti böyükdür. Çəmənliklər arıçılıq üçün əlverişli ərazilərdir. Kəlbəcər-Laçın vaxtilə respublikanın heyvandarlıq zonalarından biri olmuşdur. Tütüncülük, üzümçülük, meyvəçilik, taxılçılıq burada bitkiçiliyin mühüm sahələri olmuşdur. Sənaye müəssisələri bu xammal növlərinin emalına əsaslanmışdı. İşgaldan əvvəl iqtisadi rayonda ət-süd məhsulları emal edilir, xalça toxunurdu.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu. İqtisadi rayonun tərkibinə Ağdam, Tərtər, Xocalı, Xocavənd, Füzuli, Cəbrayıl, Şuşa inzibati rayonları daxildir. Burada, həmçinin respublika tabeli Xankəndi və Şuşa şəhərləri yerləşir. Yuxarı Qarabağ Kiçik

Qafqaz təbii-iqtisadi zonasının cənub-şərqində, Kəlbəcər-Laçın və Aran iqtisadi rayonlarının arasında yerləşir. Cənubda iqtisadi rayonun İranla olan sərhədi Araz çayı boyu keçir. İqtisadi rayonun iqtisadi coğrafi mövqeyi əlverişlidir. Polimetal filizləri (Mehmanə yatağında), neft, təbii qaz, müxtəlif tikinti materialları (mərmər, sement xammalı, tikinti daşı) Yuxarı Qarabağda əsas yeraltı ehtiyatlardır. Mineral bulaqlardan (Turşsu, Şırlan), iqlim-balneoloji şəraitdən, meşələrdən, digər təbiət və tarixi-memarlıq abidələrindən istirahət və müalicə üçün istifadə edilirdi. Yuxarı Qarabağda üzümçülük, taxılçılıq, tütüncülük, pambıqçılıq və heyvandarlıq kənd təsərrüfatının əsas sahələri idi. Regionda, həmçinin meyvə, kartof, bostan-tərəvəz məhsulları becərilirdi. Şərabçılıq, konserv məhsullarının istehsalı, digər kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı yeyinti sənayesinin əsas sahələri idi. Qarabağın dağlıq hissəsində ermənilərin yaşadığı rayonlarda 07.07.1923-cü ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılmış, müharibə vəziyyəti və ermənilərin separatizmi ilə əlaqədar 26.11.1991-ci ildə ləğv edilmişdir [23] [150].

3. Kur-Araz təbii-iqtisadi zonası (Aran (Kür-Araz) iqtisadi rayonu). İqtisadi rayonun tərkibinə Kür-Araz ovalığında yerləşən bu inzibati rayonlar daxildir: Ağdaş, Ağcabədi, Beyləqan, Biləsuvar, Bərdə, Zərdab, İmişli, Yevlax, Kürdəmir, Göyçay, Neftçala, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Ucar və Hacıqabul rayonları Respublika tabeliyində olan Mingəçevir, Şirvan və Yevlax şəhərləri də burada yerləşir [150].

Aran respublikanın mərkəzi və şərq hissələrini tutur. O, şərqdən Xəzər dənizinə çıxır. Kür və Araz çayları boyu respublika əhəmiyyətli magistral nəqliyyat xətləri üzərində yerləşir. Müxtəlif tikinti materiallarına malikdir (mişar daşı, qum-çınqıl və s.). Burada bol günəş işığı, qızmar keçən yay istisəvən bitkilərin (pambıq, üzüm, taxıl), dadlı və qidalı bostan-tərəvəz məhsullarının, quru subtropik meyvələrin (heyvə, nar və digər çəyirdəklilə meyvələr) yetişdirilməsinə imkan verir. Düzenliklərdə qış mülayim və yağıntılı keçdiyinə görə payızlıq dənli bitkilər əkilir.

Lakin iqlimin yayda quru olması ilə əlaqədar əkinçilik yalnız suvarma şəraitində mümkündür. Aran iqtisadi rayonunda sənaye yüksək inkişaf etmişdir. Neft və təbii qaz yataqları Şirvanda, Salyanda, Neftçalada, Kürdəmirdə, İmişlidə və Zərdabda yerləşir. Şirvanda və Mingəçevirdə DRES-lər, Mingəçevirdə və Varvarada SES-lər işləyir. Mingəçevir, Şirvan və Salyan iqtisadi rayonda maşınqayırmanın əsas mərkəzləridir. Burada, həmçinin tikinti materialları, yeyinti sənayesi məhsulları, xalq istehlakı malları istehsal edən müəssisələr yaradılmışdır. Aran iqtisadi rayonları respublikanın mühüm kənd təsərrüfatı regionudur. Pambıqçılıq, taxılçılıq, üzümçülük, quru subtropik meyvəçilik, bostançılıq və heyvandarlıq kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmış sahələridir.

Lənkəran təbii –iqtisadi zonası (Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu). İqtisadi rayon Astara, Yardımlı, Lerik, Lənkəran, Masallı, Cəlilabad inzibati rayonlarından və respublika tabeliyində olan Lənkəran şəhərindən ibarətdir.

Lənkəran-Astara ölkənin cənub sərhədlərində, Xəzər dənizinin sahillərində yerləşir. Azərbaycanı İranla birləşdirən nəqliyyat yolları buradan keçir. Rayonun iqtisadi-coğrafi mövqeyi çox əlverişlidir və ölkə üçün strateji əhəmiyyəti böyükdür. Lənkəran-Astarada az miqdarda mişar daşı, qum, gil, çınqıl kimi tikinti materialları vardır. Ərazinin rütubətli subtropik iqlimi, kifayət qədər günəş işığının olması burada sitrus meyvələri, çay, bostan-tərəvəz məhsulları, üzüm, tütün yetişdirilməsinə imkan verir.

İqtisadi rayonun sənaye müəssisələri becərilən kənd təsərrüfatı məhsullarının və Xəzər dənizindən tutulan balıqların emalına əsaslanır.

Faraş tərəvəzçilik, rütubətli subtropik (sitrus) meyvəçilik və çayçılıq Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmış sahələridir. Burada, həmçinin tütün, çəltik, taxıl, üzüm becərilir.

Naxçıvan təbii-iqtisadi zonası (Naxçıvan iqtisadi rayonu). Naxçıvan iqtisadi rayonu. İqtisadi rayon eyniadlı Muxtar

Respublikanı əhatə edir. Burada Babək, Ordubad, Sədərək, Şahbuz, Kəngərli, Culfa və Şərur inzibati rayonları yerləşir. Naxçıvan, Ordubad, Culfa muxtar respublika tabeliyində olan şəhər statusuna malikdir [150]. Naxçıvanda polimetal filizləri, mis, molibden, daşduz, tikinti materialları (mərmər, travertin, tikinti daşı), dolomit, gips kimi mühüm təbii sərvətlər vardır. Düzən sahələrin məhsuldar torpaqları, bol günəş istiliyi istisəvən bitkilərin, dadlı meyvələrin, bostan-tərəvəz bitkilərinin yetişdirilməsi üçün əlverişlidir. Əkin sahələrinin suvarılması üçün Araz çayı və onun qolları üzərində yaradılmış su anbarlarından istifadə edilir. Dağlardakı çay dərələrində yerləşən meşələrdə ağac tədarüku üçün ehtiyat yoxdur. Meşələr iqtisadi rayonda 20 min ha sahə tutur. Bu, MR-in ərazisinin 0,5%-nə bərabərdir. Dağların yuxarı hissələrində olan çəmənliklərin biçənək və yay otlaqları kimi əhəmiyyəti çoxdur. Naxçıvanda olan mineral bulaqlar, dağ gölləri (Batabat, Göygöl), təbiət (İlandağ) və tarixi abidələr gözəl istirahət və turizm yerləridir. Naxçıvan sənayesi yüksək inkişaf etmiş iqtisadi rayonlardan biridir. Yalnız hava nəqliyyatı ilə əlaqə saxlanılır. Naxçıvan şəhərindəki aeroport beynəlxalq səviyyədədir. Culfa şəhəri respublikanın nəqliyyat qovşaqlarından biridir. Naxçıvan şəhəri MR-in inzibati, mühüm sənaye və sosial-mədəni mərkəzidir. İqtisadi rayonda olan sənaye müəssisələrinin çoxu bu şəhərdə yerləşir. O, respublikanın əsas sənaye və nəqliyyat qovşaqları sırasındadır [150] [23].

ƏDƏBİYYAT

1. Политическая и экономическая карта мира. Учебное пособие. Под редакцией проф. Александра В.В. Москва: “Мысль”, 1991
2. Страны Африки. Политико-экономический справочник. Москва, 1988
3. Эстолл Р. География США. Москва: Прогресс, 1977
4. Витвер И.А. и др. Современная Франция. Москва: Мысль, 1989
5. Голубчик М.М. Политическая карта мира. Справочное учебное пособие Смоленск, СГУ, 2001
6. Кульшев Ю.А. Канада. Москва: Мысль, 1999.
7. Мякин А.Д., Спидченко К.И. и др. Политическая и экономическая карта мира. Москва: Мысль, 1994
8. Расы, народы, нации и народности: Энциклопедический справочник. Минск: Весь мир, Харвест, АСТ-2002
9. Страны и регионы мира. Экономико политический справочник Москва, 2010.
10. Qurbanzadə A.A. Sosial və iqtisadi coğrafi sivilizasiya. Bakı, 2003
11. Maksakovski V.P. Dünyanın coğrafi mənzərəsi. Dərslük. İbadov F. tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bakı, 2010.
12. Kərimov C., Orucov A., İsmailov H. Dünya təsərrüfatı. Dərslük. Bakı: Nurlan, 2007.
13. Səmədzadə Ziyad. Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi. Bakı: Gənclik, 2001.
14. Гладкий Ю., Сухорукова В.Д. Экономическая и социальная география зарубежных стран. Учебник. АКАДЕМА. Москва: Академия, 2008.
15. Məmmədov C, Gərayzadə T. Qərbi Avropa dövlətləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Çarşıoğlu, 2001.
16. Bəhərçi T., Mehdiyeva V. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşdirilməsi. Dərslük. Bakı: ADİU. 2012.

17. Qurbanzadə A. Dünya ölkələri, siyasi-iqtisadi və dialektik coğrafiyası. Monoqrafiya. Kooperasiya. Bakı, 2013.
18. İsmayılov C. İqtisadi və sosial coğrafiyanın əsasları. Bakı, 2010.
19. Страны Латинской Америки. Москва, 2009.
20. Современная урбанизация. Москва, 2010.
21. Brunn S.D. Geographu and politics in Amerika. New-York, 2009.
22. Çepel N. Türkiye Ekonomisi. İzmir, 2003.
23. Bəhərçi T., Mehdiyeva V. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası. Dərs vəsaiti. ADİU. Bakı, 2005.
24. Bəhərçi T, Mehdiyeva V. Azərbaycan Respublikasının təbii şəraiti, təbii ehtiyatları və onların ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi. Dərslik. ADİU. Bakı, 2012.
25. Bayramov Ə. Regional iqtisadi inteqrasiya. Bakı, 1999.
26. Радионова И.А., Холина В.Н. Политическая карта мира. РУДН. Москва, 1998.
27. Лавров С.Б., Каледина Н.В. Экономическая, социальная и политическая география мира. Регионы и страны. Москва: Гардарики, 2002.
28. Копылов В.А. География населения. Учебное пособие. “Маркетинг”, 1999.
29. Социально-экономическая география зарубежного мира. Учебник для ВУЗ-ов. Москва: ВЛАДОС, 2001.
30. Страны мира и международные организации. Справочник/ Под общей редакцией проф. В.Н.Филатова, Москва, 2004.
31. Məmmədov R., T.Bəhərçi. MDB ölkələrinin təbii şəraiti, təbii ehtiyatları və onların təsərrüfat əhəmiyyəti. OYU-nun “Elmi və pedaqoji xəbərləri”, №11, Bakı, 2004.
32. Hacıyev Ş.N., Bayramov Ə.İ. Dünya iqtisadiyyatının tarixi. Bakı, 2012.

33. Tümertekin E. Beşeri Ekonomisi. Ankara, 2004.
34. Экономика зарубежных стран. Москва, 2010.
35. Политическая и экономическая карта мира. Москва, 2010.
36. Промышленность мира. Москва, 2010.
37. Leszzycki S. Map of Economic Regions of the world. London, 2004.
38. Garrison W.L. Spatial structure of the economy. London, 2005.
39. Regional Economic. New York -2004.
40. Экономическая и социальная география зарубежных стран. Учебник. Москва, Академия, 2008.
41. Страны и регионы мира. Экономико-политический справочник. Москва, Проспект, 2010.
42. Regionların iqtisadi və sosial coğrafiyası (MDB və Baltıqyanı ölkələr). Dərs vəsaiti, AzDİU, Bakı, 2005.
43. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat, Bakı, Elm, 2006.
44. Bayramov Ə.İ. Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika, Bakı, 1997.
45. Kərimov C. Orucov A., İsmailov H. Dünya iqtisadiyyatı, dərslik (İkinci nəşr), Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2007.
46. Karluk R. Küreselleşen Dünyada Uluslararası Kuruluşlar. Beta Basım A. Ş., İstanbul, 2007.
47. Marrenvijk C.V. International Economics. Oxford University Press, 2014.
48. Веснин В.Р., Цыпин И.С. Мировая экономика. Москва: Проспект, 2009.
49. Социально-экономическая география зарубежного мира. М.: Крон-Пресс, 1998,
50. IBRD - Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı. Kütləvi İnformasiya Vasitələri dünya iqtisadiyyatı haqqında.
51. Əliyev A, Şəkəraliyev A.S., Dadaşov İ. Dünya iqtisadiyyatı. Müasir dövrün problemləri. Bakı, 2003.

52. Şəkərəliyev A.S. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1999.

53. Bədəlov Ə.M., Ağayev A.M., Tağızadə S.C. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı, 2006

54. Məmmədov Z. XXI əsr. İqtisadi inkişafın nəqliyyat faktoru. Bakı, 2002

55. Abdullayev Z.S., Abbasov A.B. Neft sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, 2000.

56. Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri. Bakı, 2001

57. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. Учебник. Москва: Аспект Пресс, 2001.

58. Справочник по экономической, социальной и политической географии (для студентов и абитуриентов)/ Под ред. Каледина Н.В. СПб. Факультет географии и геоэкологии СПбГУ, 2008.

59. Содружество независимых государств: экономическая, социальная и политическая география: учебное пособие/ Под ред. Каледина Н.В., Ятмановой В.В. СПб. Факультет географии и геоэкологии СПбГУ, 2008.

60. Политическая и экономическая география мира. Учебное пособие/ Под ред. Каледина Н.В., Ятмановой В.В. СПб. Факультет географии и геоэкологии СПбГУ, 2006, 2008.

61. Путырский В.Е. Политическая география. Учебник для академического бакалавриата. ЮРАЙТ. М, 2014

62. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri. <https://az.wikipedia.org/wiki/>

63. Azərbaycan-Almaniya münasibətləri-<https://az.wikipedia.org/wiki/>

64. Azərbaycan-B.Britaniya. <https://az.wikipedia.org/wiki/>

65. Azərbaycan-Kanada. www.mfa.gov.az/files/file/; Azərbaycan-Kanada. 2016.pDf.

66. Azərbaycan-CAR. www.mfa.gov.az.
67. Azərbaycan-ÇXR. lib.aliyevheritage.org/az/
68. Azərbaycan-Hindistan. <https://az.wikipedia.org/wiki/>
69. Azərbaycan-Pakistan. <https://az.wikipedia.org/wiki/>
70. Azərbaycan-Argentina. <https://az.wikipedia.org/wiki/>
71. Azərbaycan-Braziliya. <https://az.wikipedia.org/wiki/>
72. Azərbaycan-Avstraliya. www.mfa.gov.az/files/file/canberra:mfa.gov.az.
73. Azərbaycan-Rusiya. <https://az.wikipedia.org/wiki/>
74. Azərbaycan-Türkiyə. lib.aliyevheritage.org/az
75. Azərbaycan-BMT. https://az.wikipedia.org/wiki
76. Azərbaycan-Avropa İttifaqı. www.mfa.gov.az
77. Azərbaycan-Avropa Şurası. www.mfa.gov.az
78. Azərbaycanla İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT).
https://az.wikipedia.org/wiki
79. Azərbaycan-MDB. lib.aliyevheritage.org/az
80. Azərbaycan-ATƏT. https://az.wikipedia.org/wiki
81. Azərbaycan-NATO. https://az.wikipedia.org/wiki.
82. Azərbaycanla Dünya Bankı. [lib.aliyevheritage.org/az.;](http://lib.aliyevheritage.org/az;)
<http://www.xalqgazeti.com/>
<http://www.worldbank.org/>
<http://www.capital.trend.az>
<http://www.mfa.gov.az>
83. Azərbaycan-Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı.
lib.aliyevheritage.org/az/
84. Мировая экономика XX века. Москва, 2003.
85. Научные проблемы урбанизации. Москва, 2001.
86. Simon H.A. Models of man: social and ratiol. New-York, 1998, p, 57-59.
87. Экономическая география Австралии. М., 2006.
88. Behruz Melikov. com.
89. T.Quliyev. Təbiət və ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadiyyatı. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008.
90. www.baki-xeber.com/iqtisadiyyat/26825.html

91. ekosoil.bsu.edu.az/az/news/alternativ_enerji...
92. www.bizimyol.info/news/60605.html
93. kayzen.az/bloq/BİM/4450/dünya-iqtisadiyyat...
94. www.anl.az/down/meqale/kaspi_az/2011/m....
95. biq.az/17090-Dunya_ehalisi.html
96. kayzen.az/bloq/iqt-coq/2279/dünya_əhalisi.h....
97. coqrafiya.info/2014/11/emek-ehiyatları_və_ehalinin-yerləşməsi
98. www.elshanhajizadeh.com/upload/File/164A....
99. kayzen.az/bloq/iqt-soq/2289/yanacaq-energetika_sənayesi.html
100. kayzen.az/bloq/iqt-coq/2414/metallurgiya.html
101. kayzen.az/bloq/iqt-coq/2413/maşınqayırma.html
102. anasehife.orq/azerbaycanda-kimya-senayesinin-reqab...yeti-mövzu-plan.html
103. kayzen.az/bloq/iqt-coq/2288/yungül_sənaye.html
104. anasehife.orq/yungül-sənaye.html
105. elshanhajizadeh.com/upload/File/15.DI_Okean.pdf
106. az.wikipedia.orq/wiki/Təbii_ehiyatlar
107. www.coqrafiya.info/2014/10/-dunyanın-kend-teserrufatının-coqrafiyasi.html
108. www.coqrafiya.info/2014/09/bitkiçilik.html
109. az.wikipedia.orq/wiki/Dəmiryolu_nəqliyyatı
110. az.wikipedia.orq/wiki/Avropa
111. az.wikipedia.orq/wiki/Almaniya
112. az.wikipedia.orq/wiki/Almaniya_iqtisadiyyatı
113. az.wikipedia.orq/wiki/Böyük_Britaniya
114. az.wikipedia.orq/wiki/Müstəqil_Dövlətlər_Birliyi
115. az.wikipedia.orq/wiki/Rusiya_tarixi
116. aze.embrus-az.com/russia_generalinfo.html
117. az.wikipedia.orq/wiki/Rusiya
118. az.wikipedia.orq/wiki/Asiya
119. az.wikipedia.orq/wiki/Mərkəzi_Asiya
120. az.wikipedia.orq/wiki/Ön_Asiya

121. az.wikipedia.org/wiki/Hindistan_coğrafiyası
 122. kayzen.az/bloq/ölkələr/5524/pakistan.html
 123. az.wikipedia.org/wiki/Çin_Xalq_Respublikası
 124. az.wikipedia.org/wiki/Şimali_Amerika
 125. az.wikipedia.org/wiki/Amerika_Birləşmiş_Ştatları
 126. az.wikipedia.org/wiki/Kanada
 127. az.m.wiki.hancel.net/wiki/Cənubi_Amerika
 128. az.wiki.hancel.net/wiki/Argentina
 129. az.wikipedia.org/wiki/Braziliya
 130. az.wikipedia.org/wiki/Afrika
 131. gsaz.az/articles/view/98/Afrika
 132. az.wikipedia.org/wiki/Cənubi_Afrika_Respublikası
 133. kayzen.az/bloq/diplomatiya/9763/beynəlxalq_təşkilatlar.html
 134. az.wikipedia.org/wiki/Avstraliya
 135. az.wikipedia.org/wiki/Okeaniya
 136. kayzaen.az/bloq/türklər/5491/türklər-və-türk_dünyası.html
 137. ailetravel.net/türk-dünyası-ölkələri-haqda/
 138. az.wikipedia.org/wiki/Türkdilli_dövlətlər
 139. az.wikipedia.org/wiki/Mərkəzi_Asiya
 140. kayzen.az/bloq/iqt-cog/2237/mərkəzi-asiya-ölkələri.html
 141. az.wikipedia.org/wiki/Türkiyə
 142. kayzen.az/bloq/Turkiyə_tarixi/206-Türkyənin-iqtisadi-siyasəti-1980-2005.html
 143. az.wikipedia.org/wiki/Turkiyə_iqtisadiyyatı
 144. az.wikipedia.org/wiki/Türkiyədə_kənd_təsərrüfatı
 145. milliiqtisadimodel.com/kitab/viii-fəsil-milli-iqtisadi-modelin-ehtiyatları-turkiye-timsalında-umumi-baxışı/1-kənd-təsərrüfatı-2/
 146. az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan
 147. www.bmm.az/azerbaijan.php

148. kayzen.az/bloq/Azərbaycan-cografiyası/4614/azərbaycan-təbii-ehiyatları.html
149. kayzen.az/bloq/Azərbaycan-cografiyası/2410/azərbaycan-əhalisi.html
150. [vivo-book.com/bloq/Kitab/Azərbaycan Respublikası və sərhədləri.pdf](http://vivo-book.com/bloq/Kitab/Azərbaycan-Respublikası-və-sərhədləri.pdf)
151. www.xalqqazeti.com/az/news/economu/61136
152. Rəşad Cəfərli. Azərbaycan qəzeti. 4 mart 2010 il
153. Ramiz Sevdimaliyev. Beynəlxalq erməni terrorizminin formalaşması və inkişafı: tarixi baxış. 1905.az.
154. www.supremecourt.gov.az
155. Məmmədov C.A. Geosiyasət. Dərs vəsaiti. Bakı, 2005
156. Məmmədov C.A., İsmayılov Ç.N., Soltanova H.B. və b. Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, 2011, 584 səh.
157. Большая советская энциклопедия. Изд. 3-е, Т.6.- М.: Сов. Энциклопедия, 1971.
158. Гаджиев К.С. Введение в геополитику: Учебник для вузов.-М.: Логос, 1998
159. Голубчик М.М. Политическая география мира: Уч. пособие. Смоленск: Изд. СГУ, 1998
160. Колосов В.А. Политическая география: Проблемы и методы.- Л.: Наука, 1998
161. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для вузов .- М.: Аспект Пресс, 2001.
162. Краткая географическая энциклопедия. В 5 е. Т.1.-М.: Сов.Энциклопедия, 1960.
163. Лавров С.Б., Гладкий Ю.Н. Глобальная география. 11 кл. :Учебник.-М.:Дрофа, 1997.
164. Машбиц Я.Г. Географическая сущность политической географии /Политическая география и современность: тенденции становления научного направления/.- Л., 1989.

- 165.Макошев А.П. Политическая география и геополитика: Учебное пособие.- Горно- Алтайск, 2005,- 125 с.
166. Скопин А.Ю. Введение в экономическую географию: Учебник.- М.:ВЛАДОС, 2001
167. Туровский Р.Ф. Политическая география: Уч.пособие. – М.: - Смоленск: Изд.СГУ, 1999
168. Мəтмədov Z.” XXI əsr; İqtisadi inkişafın nəqliyyat faktorları”, Bakı, 2002
169. //az.wikipedia.org//
170. İlham İsmayıl. Açıq separatizmin məxfi tərəfləri. 24.12.2010//dsx-oder.blogspor.com//
171. Аунур Тағыева .“KarabakhINFO”.com//
172. R.Sevdimaliyev. 1905.az//

Nəşriyyatın müdiri	<i>Kamil Hüseynov</i>
Baş redaktor	<i>İsmət Səfərov</i>
Redaktor	<i>İsabə Hüseynova</i>
Korrektor	<i>Südəbə Manafova</i>
Kompyuter operatoru	<i>Təranə Baxşəliyeva</i>
Dizayner	<i>Vüqar İbrahimov</i>

Əsgərova Mehriban Aydın qızı
dos.əvəzi c.e.n.
Abdullayev Əsədulla Hamzat oğlu
dos.əvəzi.c.e.n.

Siyasi və iqtisadi coğrafiya

Dərs vəsaiti

**Çapa imzalanıb 12. 02. 2018. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 14.3 ç.v. Sifariş 19. Sayı 50.**

**« İqtisad Universiteti » Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6**
